Gort met stroop

OVER GESCHIEDENIS EN

VOLKSLEVEN VAN

ZANDVOORT AAN ZEE

MET BIJDRAGEN VAN

ELISABETH BAKELS, W. M. B. BOSMAN,

DR. TJ. W. R. DE HAAN, G. N. DE HEER,

DRS. R. C. HEKKER, DR. G. H. KURTZ,

P. VAN DER MIJE KCZN, C. VARKEVISSER,

ONDER REDAKTIE VAN

DR. TJ. W. R. DE HAAN

MCMLXVIII

KRUSEMAN'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ N.V.

DEN HAAG

Gort met stroop,
Is dat geen lekker eten?
Gort met stroop,
Is dat geen lekker doop?

Zandvoortse volksdans

Op Zandvoort is het goed te zijn!
Men leeft er vrij en frisch:
Men eet bij lekk're witte wijn
Een kostelijke visch.

Men ziet er heeren hoog van stand
En dames wonder fraai,
En visscherlieden bruingebrand,
Gekleed in roode baai.

Handboekje voor Zandvoort, 1913

Deze uitgave verschijnt onder auspiciën van de Volkskundecommissie van de Vereniging 'Haerlem' en het Nederlands Volkskundig Genootschap, als derde deel in de serie 'Stad en Dorp'.

Typografische vormgeving: Aldert Witte

Druk: C. Haasbeek n.v., Alphen aan den Rijn

Bindwerk: L. van Wijk & Zn., Utrecht

Ten geleide

'Vertel eens, van toen u nog klein was... toen u nog op school ging... toen u bij uw eerste baas kwam...' '...En wat deed grootvader toen... wat zei grootmoeder...?'
Wie kent dit soort vragen niet van zijn kinderen; wie herinnert die niet van zichzelf uit de eigen jeugd?
Miljoenen keren zijn dit soort vragen gesteld in alle talen, door telkens weer nieuwe generaties, eeuwen en eeuwen lang en zij zullen telkens opnieuw gesteld worden door nieuwe generaties kinderen, overal ter wereld.
Het is een blijk van het zich vaag bewust worden bij het opgroeiende kind van het begrip tijd. Het bekende wereldje om hem heen, het heden is er weliswaar, maar er moet een 'vroeger' zijn geweest.
Hoe was dat 'vroeger'? Hoe zag vader eruit als jongen en moeder als meisje, wat deden zij toen, wat speelden zij? Waren er in die tijd nog geen...? Hoe maakten de mensen dan...? Wie hebben... gebouwd? Konden zij dat toen al? En hoe was het dan in de tijd van grootvader en van diens vader en diens vader en...?
Wie herinnert zich ook niet de groeiende bewondering en eerbied voor de prestaties van de mensen die vroeger, zo lang geleden, leefden en werkten; en hoe het opgeroepen beeld van die wereld van vroeger allengs duidelijker werd en, met het zelf ouder en volwassener worden, ook betekenis ging krijgen voor het eigen leven.
Hoe het besef groeide, dat allerlei wat vroeger geschiedde en verricht werd en tot stand kwam ook gebreken en fouten had. Gebreken en fouten die alleen doordat zij er zijn en gemaakt werden, als zodanig herkend konden worden en die onszelf kunnen behoeden voor het maken van dezelfde fouten. En dat wijzelf op onze beurt ook weer fouten zullen maken.

Dit boekje heeft dunkt mij als voornaamste doel, voor wat Zandvoort betreft, op vragen zoals hierboven aangegeven te antwoorden. Die antwoorden geven ook voor Zandvoort een beeld van het leven, het werken, het lijden en strijden, de vreugden en de moeilijkheden, de tegenslagen en de successen, de deugden en de gebreken van het voorgeslacht.
Moge dat beeld het thans levende geslacht doen begrijpen waarom en waardoor onze samenleving is zoals zij is. Moge het de huidige gene-

ratie doen inzien dat zij wat zij geworden is, dankt aan hetgeen ouders en voorouders tot stand brachten. Dat die generatie beseffe beheerder te zijn van wat door hen aan haar is nagelaten en bovenal geïnspireerd worden om aan dat nagelatene voort te bouwen met liefde en toewijding in het nederig besef dat ook daarbij onvermijdelijk weer fouten gemaakt zullen worden.

Maar ook een enkel woord over het 'Zandvoort van morgen' mag in dit hoofdzakelijk retrospectieve boek niet ontbreken.

Het wezen van de gemeente Zandvoort is het zijn van badplaats. Door de natuurlijke ligging en de daaruit voortvloeiende mogelijkheden is zij als zodanig tot ontwikkeling gekomen. Aan die ligging en die mogelijkheden heeft Zandvoort in het verleden zijn opkomst en in het heden zijn betekenis en zijn positie van tweede badplaats van Nederland te danken.
Dit betekent dat het belangrijkste middel van bestaan direct en indirect is gelegen in toerisme en recreatie. Dat betekent ook dat de functie welke Zandvoort aldus vervult uiterst belangrijk is, zowel voor het overvolle westen van ons land, de zogenaamde randstad Holland, als voor een deel van het niet minder overvolle westen van Europa.
Die functie is bepalend voor de gehele structuur van de gemeente in al haar geledingen. Voor de gemeente in bestuursrechtelijke zin evenzeer als voor de gehele samenleving, welke die gemeente vormt.
Deze in economisch opzicht sterk eenzijdig gerichte ontwikkeling brengt, behalve onmiskenbaar gunstige perspectieven, ook zeer grote kwetsbaarheid met zich mede. In feite heeft Zandvoort wel heel veel op één kaart gezet, met alle risico's van dien. De aard van de bedrijvigheid in de sector toerisme en recreatie van een badplaats noopt immers, zowel door particulieren als door de gemeente, tot investeringen, nodig om de grote piekbelasting der bedrijvigheid in het seizoen te kunnen opvangen. Investeringen, welke nochtans veelal slechts gedurende een gedeelte van het jaar, namelijk het seizoen, rendabel kunnen zijn. Het zal derhalve volledig afhangen van de bedrijfsuitkomsten gedurende de seizoenperiode, of er, over een vol jaar gerekend, van redelijk rendement sprake zal kunnen zijn. Daarbij komt dat de seizoenuitkomsten o.a. sterk afhankelijk zijn van de weersomstandigheden.
Om het risico èn de kosten verbonden aan de exploitatie van die takken van bedrijvigheid, welke zich geplaatst zien voor sterke seizoenpieken in de lijn hunner bedrijfsactiviteiten, te verminderen, moet gezocht worden naar middelen om die lijn zo gelijkmatig mogelijk te doen verlopen. Een gelijkmatiger verloop zal uiteraard alleen tot het beoogde resultaat kunnen leiden door die lijn, welke voor menig bedrijf gedurende de maanden buiten het seizoen zelfs tot het nulpunt daalt, zo lang mogelijk op een zo hoog mogelijk niveau te brengen.

Het komt er dus op neer, dat gezocht wordt naar mogelijkheden om een rendabele exploitatie over langere tijd uit te strekken, met andere woorden om het seizoen te 'verlengen'. In zijn uiterste consequentie dus om Zandvoort het gehele jaar door een zo grote aantrekkelijkheid te geven dat de recreatie-zoekende mens te allen tijde Zandvoort tot reisdoel zal willen kiezen. Is dit alles louter fantasie? Zal er het gehele jaar voldoende behoefte aan recreatie bij een voldoende groot aantal mensen bestaan? Stellig wel! Sedert de invoering van de vrije zaterdag is het begrip lang week-einde een realiteit voor zeer velen geworden. In de verdere toekomst zal de werktijdsverkorting door de voortgaande mechanisering en automatisering onafwendbaar nog meer vrije tijd aan de mens laten. De behoefte om die vrije tijd zinvol te besteden, zal daardoor bij steeds meer mensen allengs groter worden. De mogelijkheden om die vrije tijd elders dan thuis door te brengen worden – tengevolge van het nog steeds groter wordende autobezit en de daarmede gepaard gaande ruimere mobiliteit – ook voor steeds meer mensen groter. Bovendien treedt de hier geschetste grotere behoefte en het verlangen tot bevrediging daarvan meer gelijkmatig, nl. van week tot week, aan de dag.
In de hier omschreven, zich reeds thans aftekenende, ontwikkeling voor een niet zo verafgelegen toekomst liggen voor Zandvoort grote mogelijkheden tot 'verlenging' van het seizoen, welke verlenging voor meerdere bedrijven en in meer branches dan menigeen thans nog voor mogelijk zal houden, zelfs zal kunnen uitgroeien over het gehele jaar. Het zal dan echter nodig zijn dat tijdig de nodige maatregelen worden getroffen om aan de groeiende vraag te kunnen voldoen. Maatregelen die deels in de particuliere, deels in de overheidssfeer moeten worden genomen, terwijl in een aantal gevallen sprake zal moeten zijn van elkander aanvullende en van aan elkander parallel lopende maatregelen. Vestiging of stichting van goede attracties voor de badgasten die in het seizoen hun vakantietijd of vrije dagen aan zee en strand komen doorbrengen zullen een welkome en ruime afwisseling in hun vakantiegenoegens moeten kunnen brengen. Diezelfde attracties zullen buiten het badseizoen op velen een zodanige aantrekkingskracht moeten kunnen uitoefenen, dat men gaarne naar Zandvoort zal willen komen om daar ook tijdens het lange weekeinde te verblijven. De instantie tot bevordering van het vreemdelingenverkeer zal niets onbeproefd moeten laten om door goede propaganda in het gehele land èn daarbuiten zodanige wervingskracht te ontplooien dat de recreatieverlangende mens ook buiten het eigenlijke badseizoen een of meer weekeinden in Zandvoort zal willen doorbrengen.
Het bedrijfsleven zal zich gereed dienen te maken om gezamenlijk een aantrekkelijke en gevarieerde reeks van mogelijkheden tot ontspanning, verstrooiing, sport en spel te bieden, als noodzakelijk complement op de van nature reeds aanwezige, doch nog door te weinigen ontdekte mogelijkheden tot het maken van verkwikking brengende en

gezondheid bevorderende winterse wandelingen door de duinen en langs het strand in de zuivere lucht.
Reeds zijn daar de – ook buiten het badseizoen – gasten-aantrekkende attracties als sauna, sporthal, dolfinarium, verkeerstuin en kinderboerderij. Deze reeks kan bijvoorbeeld nog worden uitgebreid met bowling, manege, overdekt zwembad, overdekte kunstijsbaan. Een pier met bijbehorende landbebouwing zal mogelijkerwijs eenmaal de aanwending van zoutwaterbaden bij voldoende temperatuur en van een solarium binnen het bereik van velen kunnen brengen.
Hotels, pensions en kamerverhuurders zullen dan voldoende accomodatie moeten bieden om ook in de herfst-, winter- en vroege voorjaarsweken aan de groter wordende vraag te kunnen beantwoorden.
De gehele middenstand zal door toeneming van het aantal branches de best mogelijke prestaties in goederen en werkzaamheden leveren tegen redelijke prijzen met de grootst mogelijke persoonlijke aandacht voor de belangen van de klant met betrekking tot hetgeen geleverd wordt, zowel vóór, tijdens als ná de levering.
De gemeente zal haar taak ten aanzien van de openbare voorzieningen zien toenemen en voorzien van de nodige goede aan- en afvoerwegen, opdat men vlot en ongehinderd via een zuidelijke en een noordelijke randweg onmiddellijk bij de kust kan komen, zonder belemmerd te worden en zonder belemmering te veroorzaken op de locale wegen en straten; randwegen, die samenvloeien op een goede doorgaande oostwestverbinding via een autoweg van voldoende capaciteit zuidelijk van de agglomeratie Haarlem-Heemstede naar Amsterdam, het Gooi, het Utrechtse en West-Duitsland. Er zullen voldoende parkeerplaatsen moeten komen en er dient tevens een sanering te geschieden van oude aftakelende dorpsgedeelten, welke getransformeerd zullen moeten worden tot prettige sfeervolle wandelwijkjes waar de toeristen, terug van hun uren-in-de-natuur, een weldadige rust zullen ervaren bij een goede kop koffie of wat anders op een der terrasjes, om daarna nog eens rond te gaan langs de aantrekkelijke en smaakvolle uitstallingen der winkels om al keurend hun keuze te maken voor de geschenken-voor-thuis.
Zo zal Zandvoort in de toekomst zijn waardevolle bijdrage blijven leveren in de rol, welke als van nature aanwezig is – die van recreatiegemeente.

A. NAWIJN
Burgemeester van Zandvoort

Zandvoort nu

Loop der bevolking

De gemeente Zandvoort (oppervlakte 3434 ha, waarvan 2550 ha duingebied, 337 ha bossen en parken en 66 ha strand) telde op 1 november 1967 15.416 inwoners. In 1900 bedroeg het inwoneraantal 3237 en het was in 1920 verdubbeld: 6529. In de jaren twintig werd het groeitempo hoger en in 1934 werd de 9000 gepasseerd. Een top werd bereikt in 1941: 9805, maar toen deden de oorlogsomstandigheden zich gelden. Zandvoort werd grotendeels geëvacueerd en het inwoneraantal daalde in 1943 tot 1789. Na de bevrijding kwamen de meeste geëvacueerden terug. Eind 1945 had Zandvoort al 6957 inwoners en eind 1946 9179.

De wederopbouw van Zandvoort kwam daarna op gang en de nieuwbouw van woningen veroorzaakte een flink vestigingsoverschot. In 1958 steeg het bevolkingscijfer bijvoorbeeld met 607 tot 14.368; sedertdien is het groeitempo vertraagd tot ca. 125 inwoners per jaar.

In 1954 maakte het 'Geografisch Instituut' van de Rijksuniversiteit te Utrecht een prognose van de bevolkingsgroei. Men kwam voor 1970 tot een minimum van 17.123 en een maximum van 18.109. Het ziet er niet naar uit, dat zelfs dit minimum in 1970 zal worden bereikt.

Woonplaats en badplaats

Een beschrijving van het hedendaagse Zandvoort moet uitgaan van de dubbele functie van deze gemeente: die van badplaats en van woonplaats.

De sloping die in de jaren 1942 tot 1944 op last van de bezettende overheid plaats vond, is nu nog merkbaar in de aanblik van de badplaats-sector. Onder de slopershamer vielen 36 hotels en pensions met 1719 bedden. Door nieuwbouw en door vergroting van bestaande bedrijven is dit verlies aan beddencapaciteit weer gecompenseerd.

Het hotel 'Bouwes', het 'Strandhotel' en 'Bouwes-Palace' zijn markante punten in Zandvoort. Het in aanbouw zijnde hotel 'Rotonde' zal in dit opzicht een welkome aanvulling zijn. Toch vertoont het zeefront nog enkele storende hiaten. Namelijk het onbebouwde terrein voor de Van Lennepweg, bestemd voor een meer massale bebouwing, aansluitende op de daarvóór geprojecteerde wandelpier. Voorts is het Boulevard-centrum, waarvan 'Bouwes-Palace' deel uitmaakt, nog niet voltooid. Het riant geprojecteerde Van Fenemaplein, kan daardoor nog niet verwezenlijkt worden.

Na de visafslag. (Gemeentearchief, Haarlem)

Zo biedt de badplaats – van zee uit gezien – nog een onvolkomen beeld, hetwelk er toe leidt dat de royaal aangelegde Boulevards nog niet de gezelligheid en beschutting bieden die men in een badplaats van de betekenis van Zandvoort mag verwachten.
De woonplaats Zandvoort is de gevolgen van de sloping ruimschoots teboven. Werden er 734 woningen gesloopt, in de jaren 1947 tot en met 1966 werden 2528 woningen gebouwd. De statistische woningvoorraad bedroeg op 31 december 1966 4802 woningen. De bebouwde kom onderging dientengevolge zowel in 'Zuid' als in 'Noord Oost' een sterke uitbreiding.
Deel uitmakende van de Randstad Holland en regionaal behorend tot Zuid-Kennemerland, is Zandvoort als woonplaats buitengewoon in trek. Werden geen planologische beperkingen opgelegd, Zandvoort zou in een snel tempo uitgroeien tot een gemeente met een stedelijk karakter en daardoor veel verliezen van wat juist zo karakteristiek dorps is en de grote aantrekkingskracht vormt voor toeristen, maar ook voor de inwoners.

Uitbreiding bebouwing

Dit is vooral het geval met het 'oude dorp', begrensd door de Zeestraat, de Haltestraat en de Hogeweg. Het Gasthuisplein en het Schelpenplein zijn de kernen van typisch oud-Zandvoortse bebouwing. Helaas is de kwaliteit van de kleine huisjes meestal onvoldoende. Herhaaldelijk moet tot onbewoonbaar-verklaring worden overgegaan.

Strandfeest in 1906. (Gemeentearchief, Haarlem)

Het verkrottingsproces doet de mensen naar de nieuwe wijken verhuizen. Teneinde te voorkomen dat dit hart van het dorp nog verder in verval geraakt, bereidt het gemeentebestuur een verantwoorde sanering van deze dorpskernen voor. De omgeving van het Gasthuisplein zal het eerst ter hand genomen worden.
In het begin van deze eeuw breidde de dorpsbebouwing zich uit tot ongeveer de Koninginneweg en de Brederodestraat. In de jaren twintig werd die grens verlegd tot de Kostverlorenstraat, werden de boulevards bebouwd en kwam er een aanzet van de volkswoningbouw over de spoorlijn, het zogenaamde Plan-Noord. Deze wijk heeft zich na 1945 sterk ontwikkeld. Er werden daar ruim 1000 woningen gebouwd; met een zielental van 3700 is in deze wijk een kwart van de Zandvoortse bevolking gehuisvest. Het bestemmingsplan voorziet daar nog in de bouw van 750 woningen, een winkelcentrum, kerkelijke gebouwen en scholen. Meer luxebouw kwam tot stand in Zandvoort-zuid tussen de Brederodestraat en de Frans Zwaanstraat – Cort van der Lindenstraat. Een bestemmingsplan voor het duinterrein, grenzende aan laatstgenoemde straten, is in voorbereiding.

Bentveld
Een beschrijving van Zandvoort zou niet volledig zijn, als de buurtschap Bentveld niet werd genoemd. Een gematigd zeeklimaat maakt

het daar prettig wonen. Lommerrijke lanen, een bebouwing met riante villa's en woningen, welverzorgde tuinen en gazons geven dit stukje Zandvoort een eigen sfeer. Grenzend aan Aerdenhout, heeft Bentveld toch een eigen karakter gekregen. Zandvoort zou dit stuk van zijn territoir (niet van grote omvang, nl. 51 ha met 275 woningen en 850 inwoners) niet willen missen. Hoewel zij enkele kilometers buiten Zandvoort wonen, leveren de Bentvelders op hun wijze een welkome 'inbreng' in de Zandvoortse dorpsgemeenschap.

Autochtone bevolking

Een beschouwing over de Zandvoortse bevolking moet beginnen met de autochtone Zandvoorters. Daartoe worden gerekend degenen, die in de mannelijke lijn afstammen van de 700 inwoners die Zandvoort telde, toen in het begin van de 19e eeuw de overgang van vissersdorp naar badplaats een aanvang nam. Het betreft hier 48 geslachten die in 1954 met 2641 personen 22% van de bevolking van Zandvoort (12.038) omvatten. In 1967 vormen zij een groep van 2550 personen of 16,5 % van de totale bevolking van 15.416 zielen. De autochtonen met de naam Koper vormen met 304 personen de grootste groep, gevolgd door Paap (284), Keur (201), Molenaar (138) en Van der Mije met 106 personen. In 1900 waren 6 van de 7 Zandvoortse raadsleden 'autochtonen', in 1939 4 van de 13 en in 1967 3 van de 17.

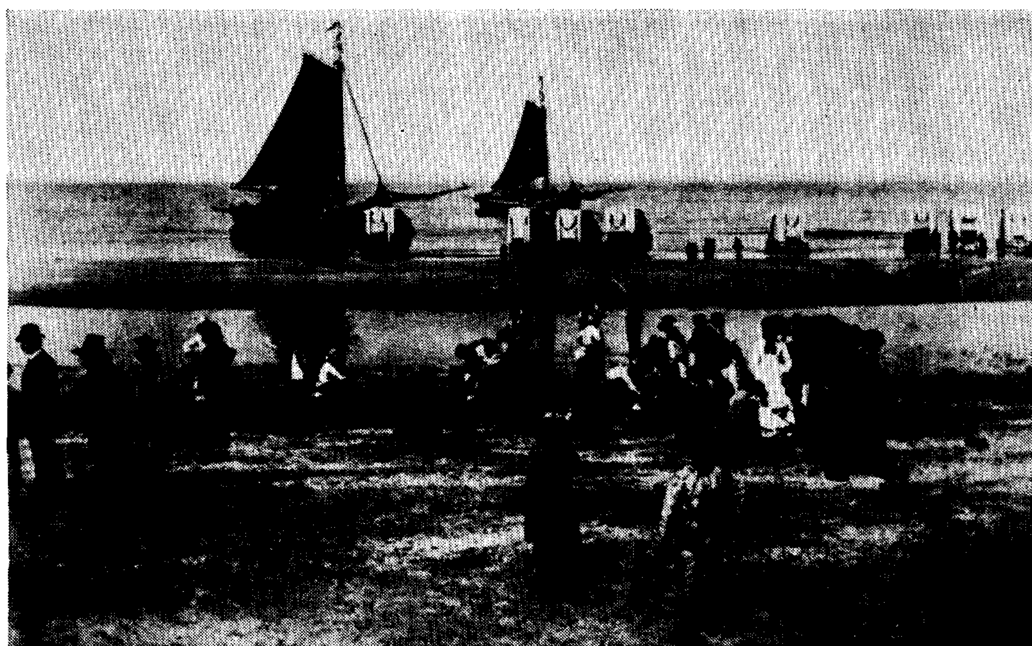
Van de 2550 autochtonen is het merendeel Nederlands Hervormd, namelijk 1633 of 64.4 %; voorts 521 onkerkelijk (20.4 %) 367 Rooms Katholiek (14.3 %) 13 Gereformeerd (0.4 %) en behoren 16 (0.5 %) tot de overige gezindten.

Deze percentages wijken belangrijk af van die van de gehele Zandvoortse bevolking (zie blz. 10).

Op 1 november 1967 is een beroepstelling van de mannelijke autochtone bevolking gehouden. Hieruit bleek dat zij overwegend in ondergeschikte functies werkzaam is, namelijk 640 van de 742. 302 van de autochtone Zandvoorters werkten in het bouwbedrijf; 87 in de metaalnijverheid; 54 in de voedings- en genotmiddelenindustrie; 21 voeren ter koopvaardij. Het oud-Zandvoortse beroep van visser wordt bijkans niet meer beoefend: er werden slechts 5 vissers genoteerd en dat waren nog schelpenvissers! De binding met de zee blijkt uit het betrekkelijk grote aantal vishandelaren: 16.

Het aandeel van de autochtone Zandvoorters in de horecasector is geringer dan men zou verwachten. Zij zijn uiteraard op het strand het sterkst vertegenwoordigd, doch hebben daar geen overheersende positie: 14 van de 32 strandbedrijven zijn in handen van autochtonen. Van de 111 verloven en vergunningen ingevolge de Drankwet staan er 21 op naam van autochtone Zandvoorters; 13 autochtonen zijn als kelner werkzaam.

Vrij sterk is de groep van onderwijzers, ambtenaren en kantoorbedien-

Strandleven omstreeks 1890. (Verz. G. N. de Heer).

den, namelijk 87. Het gemeentepersoneel, 260 man sterk, telt 55 autochtonen.

Ondanks hun afnemende numerieke betekenis zijn de autochtonen, de Kopers, de Papen, de Keuren, de Molenaars en de Van der Mije's niet uit het bevolkingsmozaïek van Zandvoort weg te denken. Het rasechte Zandvoorterschap doet zich hier gelden. Gehard door het zorgelijk bestaan van vroegere generaties, uit de dorpse bekrompenheid gelicht door de omgang met badgasten in huis (gemeubileerde verhuur) en daarbuiten (seizoenbedrijf, vooral op het strand) hebben de Zandvoorters, eenvoudig en vriendelijk van aard, breedheid en gemakkelijkheid in de omgang verkregen; karaktereigenschappen die soms naar een zeker opportunisme neigen.

De invloed van de autochtone kern doet zich uiteraard ook gevoelen in de mentaliteit van de overige bevolking. Deze invloed is het sterkst in de families die aan de autochtonen verwant zijn. (Van de 756 gehuwde mannen zijn er thans 524 met een niet-autochtone vrouw gehuwd) en in mindere mate op de grotere categorie der niet-autochtone bevolking die reeds van kindsbeen af in Zandvoort woont. Rond deze brede kern bevindt zich de massa die niet te Zandvoort is geboren, maar zich daar metterwoon heeft gevestigd. Zij vond haar woning in de uitbreiding van de oude dorpskern en in de uitbreidingsplannen 'Zuid' en 'Noord-Oost', de villa's en de flats aan de boulevards en de buurtschap Bentveld.

Gedifferentieerde bevolking

De hiervoren aangegeven differentiatie van de Zandvoortse bevolking wordt nog versterkt door de verscheidenheid in levensbeschouwelijk opzicht. Volgens het bevolkingsregister is 36,5 % van de Zandvoorters Nederlands-Hervormd, 28,7 % onkerkelijk, 24 % Rooms-Katholiek, 4 % Gereformeerd en behoort 6,8 % tot de overige gezindten.

Zandvoort kent een bloeiend verenigingsleven. In de gids voor nieuwe inwoners komt een lijst voor met de namen van 109 verenigingen en 31 comité's en commissies.
Toch is naar mijn oordeel, gemeenschapszin niet de sterkste kant van het Zandvoortse volkskarakter. Individuele en groepsbelangen spreken het sterkst aan. Dit verschijnsel is kenmerkend voor de gehele Zandvoortse bevolking, autochtonen, semi-autochtonen en 'vreemd'.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen komen vanouds in Zandvoort plaatselijke groeperingen naar voren onder namen als 'Zandvoorts belang', 'Algemeen Zandvoorts belang' e.d. en ook wel met 'persoonlijke' lijsten. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 verwierven de op politieke en levensbeschouwelijke beginselen gebaseerde politieke partijen 70 % van het totaal aantal geldige stemmen en de min of meer opportunistisch ingestelde groeperingen (waartoe ik ook de Boerenpartij reken) 30 %. Deze groeperingen bezetten thans 6 van de 17 zetels in de Zandvoortse gemeenteraad. In 1939 4 van de 13 en in 1946 3 van de 15. Zoals reeds gezegd: bij de Zandvoortse gemeenteraadsverkiezingen spelen de plaatselijke groeperingen al vanouds een rol, maar de laatstgenoemde verkiezingsuitslag wijst op een versterking van deze tendens.
De verscheidenheid van levensbeschouwelijke en politieke opvattingen, waardoor men in Zandvoort slechts meer of minder sterke minderheden aantreft, hebben evenwel niet die splijtende werking die elders soms kleinere gemeenschappen verscheurt. In het persoonlijke vlak overheersen verdraagzaamheid en respect voor de opvattingen van de medeburgers. Dit positieve aspect biedt bijvoorbeeld aan de oecumenische beweging goede kansen, die tot dusver door degenen die leiding geven op godsdienstig terrein met voorzichtigheid en takt worden aangewend.

Toerisme

De functie van Zandvoort als badplaats en het feit dat het toerisme de enige belangrijke 'industrie' is, rechtvaardigen een nadere beschouwing, waarin uiteraard ook de strandexploitatie zal worden betrokken en het circuit, de enige sportakkomodatie van deze aard in ons land.
De betekenis van het toerisme voor Zandvoort kan men afleiden uit de logiescapaciteit. In de hotels zijn rond 1200 bedden beschikbaar

en in de pensions 1400. De gemeubileerde verhuur door particulieren omvat ruim 9000 bedden.
Deze logiesvorm heeft de laatste jaren een verandering ondergaan. Bestond deze vroeger uit het permanent verhuren van de gehele woning of een deel daarvan, allengs ging men meer en meer over tot het verstrekken van logies met ontbijt. Had men vroeger 'gasten', in de volksmond worden de logé's nu 'slapers' genoemd, die na het ontbijt het huis verlaten en hun vertier zoeken in de badplaats of elders, en daar ook hun maaltijden gebruiken. Deze wijziging van het gedragspatroon van de gasten heeft in Zandvoort een groot aantal eethuisjes e.d. doen ontstaan om maar niet te spreken van de patatesfrites bedrijven en het daaruit voortvloeiende nuttigen van dit voedsel op straat. Dit gebruik geeft de dorpskern in de zomer – zachtjes gezegd – een wat rommelige aanblik.
Sedert 1952 kent Zandvoort ook het sociaal toerisme. Op de kampeer- en caravanterreinen is thans plaats voor 2000 tenten en caravans, met een opnamecapaciteit van 7000 personen. Een bijzondere plaats neemt daarnaast het tentenkamp op het noordelijk strandgedeelte in. Daar verblijven bijna 700 forensen-kampeerders uit Amsterdam en Haarlem met hun gezinnen gedurende de gehele zomer en boeken ± 240.000 overnachtingen. De totale opnamecapaciteit van Zandvoort kan gesteld worden op 22.000 personen. In 1966 kwamen rond 100.000 gasten naar Zandvoort met in totaal 1.200.000 overnachtingen. Een toename van 20%, sedert 1960, toen 1.016.400 overnachtingen werden geregistreerd.
Een verdeling van de overnachtingen naar logiesvorm geeft het volgende beeld:

hotels en pensions	15 %
gemeubileerde verhuur	33 %
kampeerterreinen	34½ %
strandtentenkamp	17½ %

Het sociaal toerisme omvat dus meer dan de helft van de logiesverstrekking in Zandvoort.
In hoeverre beïnvloedt het buitenlands bezoek de badplaats-exploitatie? De buitenlanders nemen ongeveer 37% van het totaal aantal overnachtingen voor hun rekening. Duitsers vormen daarvan het grootste contingent. Dit is niet te verwonderen want van oudsher is Zandvoort 'in trek' bij de Duitse vakantiegangers. De badplaats heeft daaraan trouwens mede haar opkomst en huidige betekenis te danken. Toch is een zekere verschuiving merkbaar. In 1960 waren 90% van de buitenlandse overnachtingen door Duitsers geboekt, een percentage dat in 1966 tot 80 was gedaald. Waar het contingent buitenlanders vrijwel constant bleef, blijkt hier een toenemende belangstelling voor Zandvoort uit andere landen, met name Skandinavië en Engeland.
Het buitenlands bezoek is verhoudingsgewijs het grootst in de hotels

en pensions (87% van de overnachtingen); een vrijwel constant percentage.
Opvallend is het toenemend gebruik dat de buitenlanders maken van de gemeubileerde verhuur door particulieren.
In 1960 waren buitenlanders goed voor 30% van de overnachtingen bij particulieren; in 1966 was dit percentage gestegen tot 55. Het is dan ook verklaarbaar dat de verhuurders zich met hun aankondigingen ook tot de buitenlandse gasten richten. Vandaar de bordjes met 'Zimmer frei' en – in mindere mate – met 'rooms'.
Het aanvankelijk sterk buitenlands accent van de gasten op de kampeer- en caravanterreinen nam geleidelijk af, niet zo zeer door vermindering van het buitenlands bezoek, maar voornamelijk doordat de expansie van deze vorm van vakantiebesteding vrijwel geheel voor rekening van de Nederlanders kwam. Sedert 1960 daalde het percentage overnachtingen door buitenlanders op deze terreinen van 46 tot 25.
Deze beschrijving van het toerisme in Zandvoort zou niet volledig zijn indien niet werd vermeld het zeer omvangrijke *dag*bezoek aan de badplaats. Op mooie zondagen in het zomerseizoen beloopt dit soms ruim 100.000 personen.
De invoering van de vijfdaagse werkweek stimuleerde ook het dagbezoek. De zaterdag doet in dat opzicht voor de zondag niet veel onder. Een ruwe schatting komt tot een totaal aantal dagbezoekers in het seizoen 1967 van ruim 2.000.000.
De strandexploitanten, de andere horecabedrijven alsmede een belangrijk deel van de middenstand profiteren daarvan uiteraard in hoge mate.
Tenslotte nog één cijfer om het belang van het toerisme voor Zandvoort te belichten. Naar een globale schatting werd er in 1967 35 à 40 miljoen gulden door toeristen (gasten en dagpubliek) in Zandvoort verteerd.

Strandexploitatie
De strandexploitatie is in particuliere handen. Voor het huren van een perceel strand komen alleen inwoners van Zandvoort in aanmerking. Aanvankelijk was deze bedrijfstak vrijwel geheel in handen van de autochtone Zandvoorters. Ook hier doet zich de 'vreemde' invloed gelden; van de 32 strandbedrijven werden er in 1967 nog 14 gedreven door exploitanten met 'autochtone' namen. Van het negen kilometer lange Zandvoortse strand is 1538 meter bestemd voor het strandtentenkamp en 2402 meter door de gemeente verhuurd aan de strandexploitanten.
Uitbreiding van het voor exploitatie bestemde strandgedeelte wordt door de gemeente niet toegestaan. De strandhuurders oefenen hun bedrijf persoonlijk uit, al dan niet geassisteerd door familieleden. Dit geeft een zekere binding met de bezoekers, die door zoveel mogelijk

aan ieders wensen aangepaste service (goede consumpties, hulpvaardigheid bij het verhuren van strandstoelen e.d.) wordt bevorderd en – naast de ligging van het bedrijf – van grote invloed is op de bedrijfsresultaten.
Deze eigen sfeer op het Zandvoortse strand is van groot belang voor de naam van Zandvoort als toeristenoord met een eigen charme. De intensiteit van dit op betrekkelijk klein oppervlak uitgeoefende bedrijf blijkt uit de cijfers. In 1966 werden aan ruim een half miljoen personen strandstoelen verhuurd en in de mooie zomer van 1967 560.000, met een opbrengst van respectievelijk *f* 603.000,– en *f* 675.000,–. Daar komt nog bij de verkoop van consumpties in de tenten en op het strand.

Circuit

Meer nog dan door zijn functie van badplaats heeft Zandvoort *wereld*vermaardheid gekregen door zijn circuit voor snelheidswedstrijden.
Dit circuit dankt zijn ontstaan aan verschillende factoren. In het kader van het streven naar toeristische attracties organiseerde de vereniging voor vreemdelingenverkeer in de jaren dertig motorwedstrijden op een stratencircuit en op 3 juni 1939 werden in Zandvoort (en voor het eerst in ons land) autoraces gehouden. Het bleek toen dat voor dergelijke wedstrijden niet de openbare wegen konden worden gebruikt. De voor publiek en coureurs noodzakelijke veiligheidsmaatregelen konden alleen in behoorlijke mate worden getroffen als een geheel vrijliggend circuit werd aangelegd. De gelegenheid daartoe deed zich voor, toen de gemeente in 1939 100 ha duinterrein aankocht om dit te bestemmen voor sport en recreatie. Hierop werd een ruim 4 km lang circuit uitgezet. In de oorlogsjaren werd daarop, in werkverschaffing, een aardenbaan aangelegd en de van de sloping van Zandvoort afkomstige enorme hoeveelheid puin werd voor de fundering van de racebaan gebruikt. De aanleg van de baan met accomodatie kostte de gemeente Zandvoort een miljoen gulden. Op 8 augustus 1948 werd het circuit geopend met wedstrijden, georganiseerd door de British Racing Drivers Club. In 1949 organiseerde de Koninklijke Nederlandse Automobielclub autoraces om de grote prijs van Zandvoort en in 1950 om de Grote Prijs van Nederland. De toenemende betekenis van het Zandvoortse circuit blijkt ook uit het feit dat de autoraces om de 'Grote Prijs' sedert 1952, met een tiental andere geselecteerde wedstrijden in het buitenland, meetellen voor het wereldkampioenschap voor coureurs en in 1959 het predicaat 'Grande Epreuve' verwierven.
Is de dag waarop de 'Grand Prix' verreden wordt de hoogtijdag van de circuitexploitatie, nog talrijke andere wedstrijden worden daarop gehouden. De Nederlandse Autorensport Vereniging organiseert nationale en internationale sportwagenraces, de Koninklijke Nederlandse

Motorrijders Vereniging motorraces en de Koninklijke Nederlandse Wielrenunie wielerwedstrijden om nationale titels (in 1959 de wereldkampioenschappen voor amateurs en beroepsrenners).
In 1958 werden de wedstrijden op het circuit bezocht door 110.361 betalende bezoekers, in 1967 door 150.562. Voor de autoraces waren deze cijfers 77.215 en 121.880, voor motorraces 22.385 en 25.014 en voor wielerwedstrijden 10.761 en 3.668. Uit deze cijfers blijkt duidelijk de toenemende popularisering van de auto-rensport. Een tendens die verband houdt met de opkomst van de personenauto als volksvervoermiddel. Steeds meer autorijders ('beroeps-' en zondagsrijders) willen hun eigen rijstijl beoordelen in het licht van de prestaties van de geselecteerde coureurs die zij op de baan aan het werk zien.

Tot zover het 'Zandvoort-van-heden', waarin ook de tendensen van het 'Zandvoort-van-morgen' te vinden zijn. Het zwaartepunt voor de ontwikkeling zal zich vooral in de badplaats-functie van Zandvoort openbaren. Wat Zandvoort daarvan mag verwachten, wordt belicht door de burgemeester in het 'Ten geleide' bij deze uitgave.

W. M. B. BOSMAN

Geschiedenis van Zandvoort voordat het badplaats werd

Allereerst vragen wij ons af: hoe oud is het Noord-Hollandse Zandvoort? In L. Ph. C. van den Berghs *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* komen weliswaar enige stukken op de naam *Santfort* (Zantvorde, Santvorde, Sandforde) voor, maar de meeste hiervan hebben betrekking op een andere plaats van die naam, gelegen op Walcheren. Slechts de schenking (vóór 1120), genoemd in deel 1 nr. 108, waarbij broeder Godefridus aan het klooster van Egmond voor het zieleheil van zijn moeder hooiland in Werdingmade bij Santfort geeft, doet denken aan ons Zandvoort, al is ook hier het andere niet uitgesloten.
Meer houvast hebben wij aan de vermelding in de Rijmkroniek van Melis Stoke (uitg. W. G. Brill, II, 244), waar sprake is van de landing van Witte van Haemstede, de natuurlijke zoon van graaf Floris V, in 1304:

Hier binnen est alsoo comen,
Dat her Witte was ghevaren
Uut Sirixe met cleenre scaren;
Met enen scepe ende niet mee
Voer hi buten bi der see
Ende quam an bi Santvoerde.

Zijn doel was te verhoeden dat Kennemerland in handen zou vallen van graaf Guido van Vlaanderen:

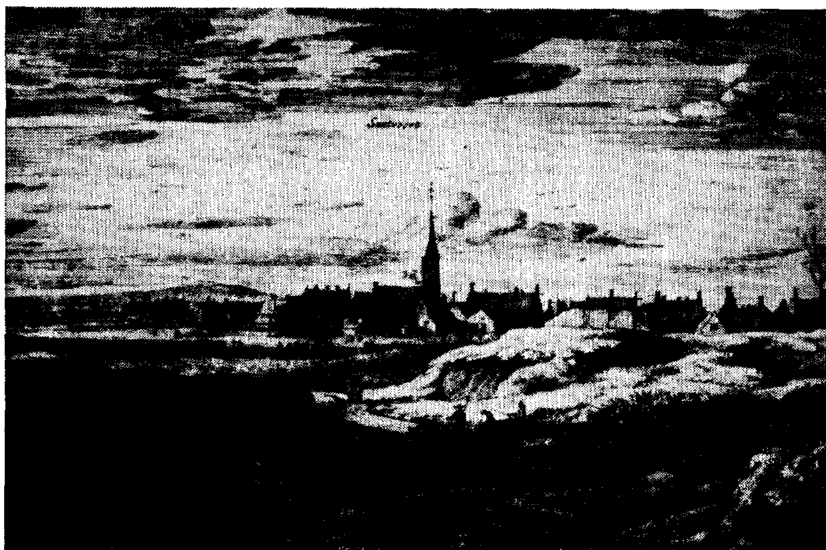
Als men te Haerlem hevet ghehoert
Entie waerheit heeft vernomen,
Dat her Witte daer es comen,
Liept al uut dat lopen mach;
Ende was up enen zonnendach.
Dene bi den anderen, zide an zide,
Tvolc ghinc uut al te stride
In den dunen liepen si jeghen
Recht alse luden pleghen,
De haren here willen zien,
Ende hieten willecome.

Melis Stoke, tijdgenoot van deze gebeurtenissen, vertelt echter niets over een slag bij het Manpad, die hierop gevolgd zou zijn, en dit is een,

van de redenen waarom de historiciteit van die slag in twijfel wordt getrokken (zie F. W. N. Hugenholtz in Jaarboek Mij. Nederl. Letterkunde, 1953–'55).

Zandvoort onder de Brederodes

Zandvoort behoorde tot de heerlijkheid Brederode, die weer leengoed was van het graafschap Holland. De oudste akte in het archief van Zandvoort (Inventaris Van Doorninck, nr. 1) is dan ook een oorkonde van 1455 van Reinout heer van Brederode, waarbij deze de privileges van de schutterij te Zandvoort bevestigt en uitbreidt. Over het optreden van Reinouts zoon bericht Zoeteboom het volgende: 'In het jaer van 1457, toen Claes van Yperen Borgermeester, Gerrit van Noortwijck Schepen en Aelbrecht van Raephorst Schout van Haerlem waren, had den edelen heer van Brederode Walraven sijn soon tot Santvoort in de vergadering aen dese mannen gesonden, om saken van belang te verrichten, maer sy hebben haer bits en wrevel jegens hem aengestelt; Walraven, siende wat hem wedervoer, heeft dien smaet ingekropt, en daer na sonder weten sijns vaders heeftse by Amersfoort op een seker tijt onderlopen, en met sijn reysigers haer aengevallen en gedoot, uytgesondert Gijsbert van Raep-horst (den Schout) die daer niet by was, en alsoo dit ongeluck niet over en quam.'
De belasting aan hun heer voldeden de Zantvoorters in vis. Zij gaven hem jaarlijks 'den besten visch die zij aanbrengen van den cabelliou, naest onser vrouwen visch, ende vier schelvisschen ende acht schollen'. Toen de Hoeksgezinde heren van Brederode hun kasteel van die naam in de 15de eeuw verloren, doordat het door de Kabeljauwen werd verwoest, en zij zich in hun nieuwe gebied Vianen vestigden, moet de belasting allengs in geld zijn voldaan. De welvaart van de ambachtsheer ging echter zó achteruit, dat hij in 1487 bij de Zandvoorters om voldoening van de kosten voor zijn huwelijk moest aankloppen, waartoe hij hun al zijn goederen binnen hun gebied in pand gaf (Arch. nr. 2).
Intussen hadden ook de Zandvoorters te lijden van binnenlandse twisten en oorlogen. A. J. van der Aa meldt in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek*, dat in 1489 kerk en dorp geplunderd werden door het krijgsvolk van de hertog van Saksen, die gekomen was om het Kaas- en Broodvolk te tuchtigen. In de *Enqueste ende informatie upt stuck der verpondinghe over de landen van Holland ende Vrieslant* van 1494, wijten de Zandvoorters de achteruitgang van hun dorp niet alleen aan de pest van het voorafgaande jaar, maar ook aan de dure tijd als gevolg van de onlusten, te weten 'tleste oorloge van Kasenbroot dat zy ghespoliert (geplunderd), ghevangen ende grootelicken gheransoeneert werden' en ook aan de schattingen voor de oorlogen van Utrecht, Rotterdam en Montfoort. Ten tijde van hertog Karel (de Stoute) had Zandvoort nog 100 haardsteden, maar nu nog maar 50. De visvangst, hun voornaamste bron van inkomsten, was 'wel deen helft arger... dan

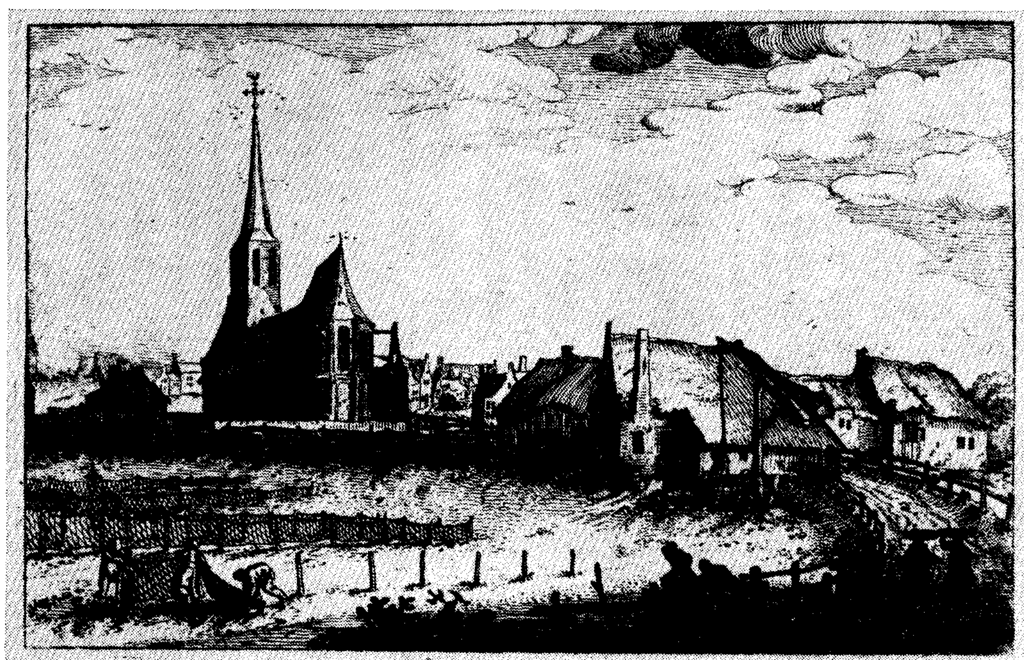

Zandvoort van de landzijde. Kopergravure van J. Ottens naar R. Roghman, omstreeks 1660. (Gemeentearchief, Haarlem)

die ten overlijden van hertoghe Karel'.
Ook in de *Informatie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant* van 1514, waarin zij opgeven 76 bewoonde haardsteden te hebben (een kleine vooruitgang dus), wordt door de Zandvoorters verteld, dat zij 'hem generen met visschen ter zee' en daartoe 10 pinken hebben en 2 haringschepen, die te Haarlem thuis behoren. Andere middelen van bestaan waren het vislopen, dat is visverkopen in Haarlem en omstreken, en later ook de schelpvisserij. De Aerdenhoutse Schulpweg, waarlangs zij deze waar vervoerden, dankt hieraan zijn naam. Van landbouw of veeteelt was echter aanvankelijk geen sprake. Binnen het dorp waren slechts drie kroften land, waarvan één eigendom van de kerk, tezamen vier morgen groot, die door de duinen onderstoven werden. De visvangst beperkte zich hoofdzakelijk tot de kabeljauw en schelvis. Het merendeel van de bevolking was echter zó arm, dat 'indien zy een maent of twee sonder tzee te vaeren waeren, zouden om broot moeten gaen'.

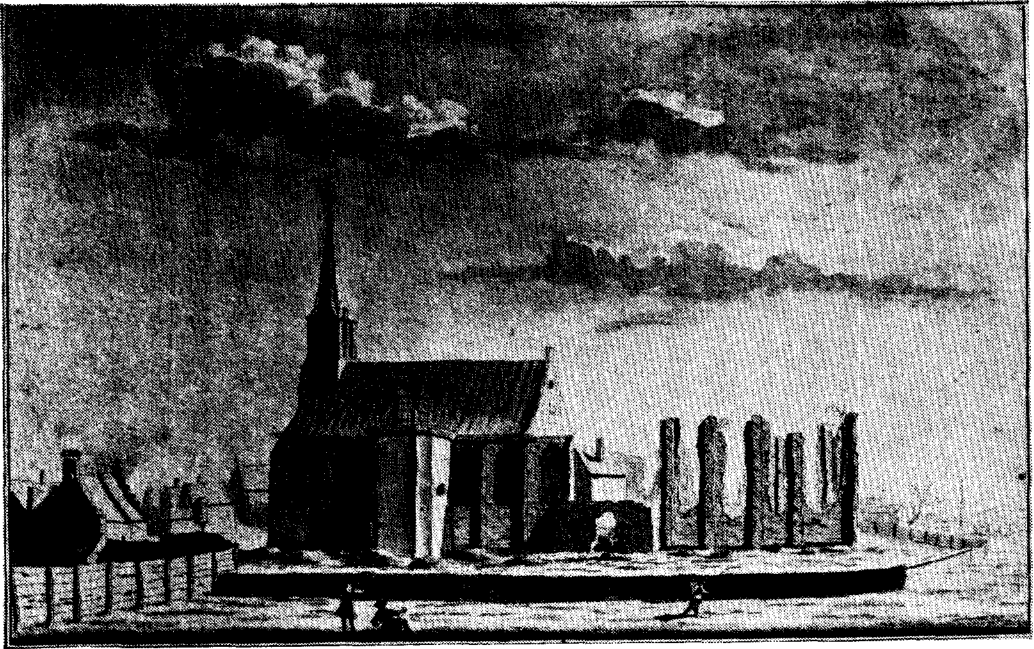
Dorpsbestuur en kerk

Het dorpsbestuur bestond, zoals gewoonlijk in ambachtsheerlijkheden, uit schout en schepenen, die door de ambachtsheer werden benoemd. Zij oefenden tevens uit naam van de heer de lagere rechtspraak uit, terwijl de hogere berustte bij baljuw en leenmannen van Brederode. Volgens de *Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden* (deel VIII) stelde de ambachtsheer toenmaals (midden 18de eeuw) schout en secretaris aan, de 7 schepenen werden door hem uit een dubbeltal gekozen. Alle bedieningen werden onder goedkeuring van de ambachts-

De kerk van Zandvoort met de uitbouw van het familiegraf van Paulus Loot. Gewasen tekening van omstreeks 1775. (Teylers Museum, Haarlem)

heer vervuld; alleen voor het ambt van koster was tevens de goedkeuring van de Kerkeraad nodig. De heer verkreeg toen in plaats van een bijdrage *in natura* twee guldens van iedere schuit met vis. Het recht tot afslag van vreemde vis werd verpacht of ingezameld ten behoeve van de heer. Van hun ambachtsheer Hendrik van Brederode, de onstuimige strijder tegen de Spaanse plakkaten en een der aanbieders van het Smeekschrift der Edelen, verkregen de Zandvoortse vissers in 1565 toestemming om zijn wapen op hun schepen te voeren. Het dorpswapen van Zandvoort wordt echter pas aangetroffen op een stuk van 1613, waarbij Schout en Schepenen Jan Dircksz., blijkbaar de dorpsbode, machtigen om alle loslopende dieren in het dorpsschuthok te schutten. In de papieren ruit, die over de reeds verbrokkelde lak gelegd was bij het afdrukken van het stempel, is nog duidelijk te zien, dat het bestond uit drie over elkaar geplaatste haringen (niet door elkaar gestoken). Later (1851) wordt dit wapen aldus beschreven: op een veld van goud drie kruislings over elkaar liggende haringen van zilver (Van der Aa, *Aardr. Woordenboek).* Het diploma van de Hoge Raad van Adel van 1817 spreekt daarentegen van drie door elkaar geplaatste haringen. In 1817 verkreeg het Zandvoortse wapen tevens de kleuren van het Nederlandse rijkswapen (goud en lazuur), nadat het voordien – evenals bijvoorbeeld het dorpswapen van Spaarndam (drie baarzen onder elkaar) – op heraldisch ontoelaatbare

Zandvoort van de landzijde, met de in 1618 deels herstelde kerk. Ets van Claes Jansz. Visscher (1586/7–1652). (Gemeentearchief, Haarlem)

wijze goud en zilver had gecombineerd. De Zandvoortse vlag (het blauw van de zee, het geel van strand en duinen) is van de huidige wapenkleuren afgeleid.

Zandvoort behoorde kerkelijk oorspronkelijk tot de parochie Haarlem, later tot Overveen. De oude, aan de H.H. Agatha en Adriaan gewijde kerk, stond op de plaats van het tegenwoordige Hervormde bedehuis. Daar kwam oudtijds de pastoor uit Haarlem 's zondags de dienst doen, maar al vóór 1514 woonde een onderpastoor in het dorp. Er waren toen 200 communicanten.

De Hervorming drong vroeg door tot Zandvoort, want al op 3 april 1531 vaardigde de Haarlemse stadsregering het gebod uit, 'dat geen inwoonders of poorters tot Santvoort sullen gaen hooren prediken, doordien veel questen komt overt seggen: gy papisten en andere woorden' *(Index op de Keur- en gebodsregisters der stad Haarlem).* Er waren te Zandvoort dus blijkbaar hagepreken, die door Haarlemmers werden bezocht, maar het verbod werkte niet veel uit, want het moest op 30 april 1532 worden herhaald. Tenslotte zegevierde de Hervorming en in 1586 kreeg het dorp een eigen predikant, ds. Johannes Marcus (overleden 1611).

Achteruitgang

In 1533 telde Zandvoort 171 huizen. In 1622 bleken er bij een volks-

telling 796 inwoners te zijn, terwijl in 1632 148, in 1722 slechts 92 (met 626 inwoners) en in 1732 nog maar 89 huizen in het Verpondingskohier voorkwamen. Deze achteruitgang van de bevolking wordt onder meer geweten aan de plundering door rondtrekkende benden in de Spaanse tijd, toen ook de oude kerk voor een groot deel verwoest werd. Eerst in 1618 zijn het schip en de toren weer gerestaureerd op 's lands kosten, want de kerk was aan de Hervormden toegewezen.
Andere oorzaken van de achteruitgang waren watervloeden, zoals de Allerheiligenvloed van 1570, de springvloed van 4 op 5 maart 1671 en de hevige storm van 1682, bij welke gelegenheden grote stukken van de duinen bezweken en vele vissershutten wegspoelden. Door helmbeplanting werden later de duinen beter bewaard en de plotseling opkomende waterhoos, welke zich op 21 mei 1792 op het strand vertoond heeft, had althans niet zo'n katastrofale afloop. Omdat de konijnen veel schade toebrachten aan de helmbeplanting was het ook, dat Schout en Schepenen zich c. 1657 met een verzoekschrift tot de Staten van Holland richtten. Zij betogen, dat zij hebben ondervonden, 'dat door groote drooghten en swaere stormwinden, die ordinair komen uyt den westen ende noortwesten, de duynen leggende omtrent den voors. dorpe van Santvoort langes de zeekant sodanigh komen over te stuyven, dat geschapen staet, dat het voors. dorp in korte jaeren tenenmael van het sant staet (te) werden overstroomt', ondanks de helmbeplanting, die door de konijnen vernield wordt, en vragen daarom de duinen te mogen *depopuleren* (d.i. ontvolken) *ende conijnenloos houden.*

Op 17 december 1795 heeft een hooggaande vloed een levende kabeljauw over de duinen geworpen, welke door een jonge Zandvoorter te Haarlem op de vismarkt werd verkocht. Herhaaldelijk wordt ook gemeld, hoe walvissen, cachelotten en andere potvissen op het strand zijn aangespoeld. De eerste vermeldingen hiervan zijn al uit het eind van de 15de en begin 16de eeuw, maar meer gedocumenteerd zijn die uit later tijd. Zo bestaat van de op 4 januari 1629 tussen Noordwijk en Zandvoort aangespoelde walvis een prent van C. Kittensteyn naar P. Molijn, voorzien van het volgende vierregelig vers:

Wanneer ons 't vierde licht van 't nieuwe jaer quam groeten,
Is hier dees wallevisch, lang drie en cestig voeten,
Van Noortwijk op de zee naar Sandvoort weggestrand.
God wende 't quaed van ons en 't lieve Vaderland,

waaruit blijkt, dat men dit voor een slecht voorteken hield.
De historisch-topografische atlas op het gemeente-archief van Haarlem bevat verscheidene afbeeldingen van de walvis, die op 20 februari 1762 tussen Wijk aan Zee en Zandvoort aanspoelde, terwijl zich in dezelfde verzameling eveneens afbeeldingen bevinden van potvissen,

Afbeelding van de Cagelotvisch die tusschen Zandvoort en Wijk op Zee is ko-men aanzwemmen in de banne van Zandvoort. in het jaar 1781. den 17 Mei lang 64 voeten.

Toen ik nog levend was en door de zee ging zwemmen,
Bragt ik veel kabbeljaauwen en haring omkullen,
Die ik toen noodig had tot voedsel om te leven.
Hier legt mijn dooden romp nu op het strand aanschouwen,
Ieder nieuwsgierig oog mag mij nu vrij beschouwen,
Maar vrienden wie gij zijt wilt dit doch wel onthouden
Als gij mij komt bezien, te voet of ook gereden,
Dat gij een aalmoes voor de armen wilt besteden
Het is hier wel van doen, en wie dit komt betrachte
Die mag op vaste grond de zegen Gods verwachten.
Hij heeft het zelf beloofd dat Hij Zijne milde hand
Zal brengen van deez aard in 't Hemels Vaderland.

'Art naive' uit 1781. (Gemeentearchief, Haarlem)

welke aldaar op het strand werden geworpen op 17 mei 1781 en 28 november 1791.
Een derde oorzaak van de achteruitgang van de bevolking was verder de pestziekte, die in de 17de eeuw in deze streken vaak gewoed heeft en ook het dorp Zandvoort dikwijls heeft geteisterd.

De zeventiende eeuw
Overigens moet juist op het eind van de zestiende en begin zeventiende eeuw enige opbloei van Zandvoort worden vermeld als gevolg van de walvisvangst op Groenland en in Straat Davis, waaraan ook de Zandvoortse vissers deelnamen. Dat Zandvoort toenmaals groter geweest is, is bij afgravingen van de duinen wel gebleken.
Uit die periode dateerde ook het helaas verdwenen Proveniers- of Gasthuis, later genoemd Oude Mannen- en Vrouwenhuis. Dit werd in 1583 door Gerrit en Aeltgen Willems gesticht voor twaalf oude mannen en vrouwen, die gratis inwoning kregen. De portretten van de stichters sieren thans de raadzaal. Het gesticht werd bestuurd door drie regenten; de rentmeester legde rekening en verantwoording af aan het dorpsbestuur. Ten behoeve van het Gasthuis was in het dorp een bus op een paal geplaatst, waarin men zijn giften kon deponeren. Een keur van baljuw en leenmannen van Brederode van 22 april 1632 verbood op straffe van drie Carolus gulden deze 'bos met steenen ofte ander vuyligheyt te werpen ofte oock in geenderhande manieren met slaen van stocken ende snyden met messen te beschadigen'. In 1663 kreeg het Gasthuis een legaat van *f* 5432,– van Agneta van Ackersloot, geestelijk dochter te Haarlem, met de bepaling dat de bewoners jaarlijks op haar sterfdag (7 januari) 'een recreatie van een half conyn ende een pinte wyn zou gegeven worden'. Op het eind van de 17de eeuw waren de inkomsten van het gesticht echter te gering om het grote aantal verpleegden te kunnen onderhouden, waarom een oude bepaling weer werd ingevoerd, dat de inwoners de helft van wat zij in of buiten huis verdienden aan de instelling zouden afstaan (Overeenkomst van 8 februari 1699, arch. nr. 67).
Uit de zeventiende eeuw valt verder nog te melden, dat Zandvoort blijkbaar in de gunst van prins Willem III, de stadhouder van Holland, stond, want hij stelde *dorpe ende plaets van Santvoort* vrij van alle inlevering en inkwartiering, hetzij om te provianderen of om te verblijven, van alle militie in dienst van de Staat (20 maart 1673, arch. nr. 44).
Hoe de Zandvoorters in 1673 ook deelnamen aan de strijd tegen Frankrijk blijkt uit een rekening betreffende de kosten voor de op 12 juli van dat jaar van Zandvoort naar Uithoorn uitgetrokken manschappen, die behoorden tot de compagnie van kapitein Cappoen, regiment Heemstede. (arch. nr. 51) en daar tot 26 augustus verbleven. In dezelfde rekening komt ook voor een post aan soldij voor 48 man, die van 3 tot 9 augustus 1673 in Sluis gewaakt hebben langs

'Walvisch aangespoeld te Zandvoort'. Volgens Schrevelius (blz. 508) 'is er in april 1520 een gruwelijk monster gestrand, zijnde 30 voeten lang'. (Verz. Vereniging Haerlem)

Prent van C. van Noorde uit 1762. (Gemeentearchief, Haarlem)

het strand 'ten tyde de vyantlycke vloten sigh onder de kust vertoonde'.
In 1681 bracht een collecte te Zandvoort tot lossing van te Algiers gevangen zijnde Christenslaven een bedrag van 19 gld 10 st. op, welke werden afgedragen aan de Ontvanger der gemenelands middelen over Haarlem en ressorten vandien (arch. nr. 53).

Zandvoort onder Paulus Loot

Op 6 november 1722 is de ambachtsheerlijkheid Zandvoort, die na het kinderloos overlijden van Wolfert van Brederode in 1699 aan de Staten van Holland was teruggevallen, door deze Staten in de kastelenij te 's-Gravenhage verkocht aan een Amsterdams koopman, Paulus Loot, commissaris vanwege de Staten Generaal te Lissabon, voor *f* 10.500,–. Hij kocht tevens de Zandvoortse duinen voor *f* 4140,–, benevens het recht van vergeving van het bodeambt voor *f* 300,–. De belening met de heerlijkheid was erfelijk, maar bij elke overgang moest aan de Staten van Holland hulde en manschap worden gedaan en de veertigste penning betaald. Tot de rechten behoorden de jaarlijkse benoeming (tegen pasen) van de schout en van de zeven schepenen uit een dubbeltal, opgemaakt door de regerende, en van de secretaris, alsmede approbatie van de beroepen predikanten. De koster werd evenals voorlezer, schoolmeester en doodgraver door de heer aangesteld op voordracht van magistraat en kerkeraad. Schout en Schepenen benoemden de kerkmeesters, de vroedvrouw en de chirurgijn-vroedmeester.
Paulus Loot is op 31 mei 1723 als heer van Zandvoort ingehuldigd bij welke gelegenheid hij door de schoolmeester met het volgende vers werd verwelkomd:

Zijt welkom, achtbaar heer,
Zijt welkom met uw zoon
En met uw knecht Anthoon,
Zijt welkom met uw schimmels,
Zijt welkom met uw ruinen
In deez' verdoemde duinen.

Wel een bewijs, hoe weinig aanlokkelijk het dorp toen was. De nieuwe ambachtsheer liet zich echter niet ontmoedigen.
Het is door zijn toedoen, dat in 1725 een wagenveer op Zandvoort werd opgericht. Het reglement hiervoor is overigens eerst door baljuw en leenmannen van Brederode in 1741 vastgesteld, waarna het in 1746 door de Staten van Holland werd goedgekeurd. In het laatste jaar begiftigde Paulus Loot het gerecht van Zandvoort met de somma van 2703 gld. 15 st. ten behoeve van de verbouwing van de dorpsstal en het voeren van een proces tegen enige voerluiden. Immers uit het reglement blijkt, dat toen reeds een aantal voerluiden het alleenrecht

had de vrachten van en naar Zandvoort volgens vastgestelde prijzen te vervoeren, of, zoals het in het eerste artikel heet, *onder de bel te mogen rijden.* Ook de vrachten voor de godshuizen, kerk, dorp en vuurboet zouden behoren tot de wagens *onder de bel.*
Op deze vuurboet dichtte G. Tysens in zijn *Haarlemmer Duinzang* van 1728:

Dies zal 't opmerkend oog zig elders bezig houwen,
Om met aandagtigheid de Vuurbaak te beschouwen,
Die 's nags door 't blakend ligt den zéman wijst het spoor
Op moeder Thetys plas, om hem te hoeden voor
De lage banken, die den slag der golven breken.
Laat 't trotse Rodus ons van zijn Kolossus spreken,
Of Pharos van zijn baak, zo diep in zé gebouwd,
De naam is 't maar alleen die hen in wezen houwd,
Want Febus zonnebeeld is lang ter neer gesmeten,
En Pharos vuurbaak door geweld van een gereten,
Maar deze toren blijft nog in zijn eersten stand,
Ten dienst de zémanschap gesticht op 't hoge land,
Om in den nagt, door 't ligt, zijn weg hem aan te tonen,
Op dat een wenss'lijk eind mag sijne reis bekronen.

Voor het onderhouden van het vuurbaken stelden Schout en Schepenen van Zandvoort drie vuurboetmeesters en één vuurboetstoker aan. Het vuur werd alleen aangehouden, als er uit het dorp schepen op zee waren.
Ook de kerk had de zorg van de nieuwe ambachtsheer. Nadat hij het gebouw reeds aanzienlijk had verbeterd, stichtte hij in 1728 aan de westzijde een fraaie grafkapel. In zijn testament, verleden voor notaris Jan Ardinois te Amsterdam op 13 januari 1746, had Paulus Loot verschillende revenuen tot onderhoud van deze graftombe aangewezen, welke hij nog aanvulde op 2 augustus 1753 voor dezelfde notaris.
Met de stad Haarlem, die de ambachtsheerlijkheid Tetterode, Aelbrechtsberg en Vogelenzang had gekocht, wist de heer in 1735 een overeenkomst te sluiten over de banscheiding, welke met scheipalen moest worden afgeperkt.

De begrafenis van Paulus Loot
Dat de ambachtsheer Paulus Loot inderdaad de weldoener der Zandvoorters is geweest, bleek, toen hij op 14 oktober 1753 overleed en op 19 oktober d.a.v. met grote statie in de grafkelder werd bijgezet, gedragen door tien dragers, elk ordentelijk in het zwart en met een zeemansmuts op. Zijn naam was met koperen spijkertjes op de kist aangebracht. Een beschrijving van deze plechtigheid wordt gevonden in een *Memorie* van de toenmalige onderwijzer, tevens lijkbezorger, vermoedelijk nog de in 1742 aangestelde koster-schoolmeester-voorzanger

IJsbrand Langeveld, van wie ook een request over is, waarin hij zich beklaagt over een *schandeloos gerucht* als zou hij *ongepermitteerde gemeenschap hebben gehouden met een zijner gebuurmeysies.*
Zolang het lijk nog boven de aarde stond werd, driemaal daags de klok geluid en zijn ook de nodige aanzeggingen gedaan aan schout en schepenen, predikant en kerkeraad, die allen, met nog enige aanzienlijke burgers, tot begrafenis en begrafenismaal genood werden, het laatste in deze termen: 'dat ze na de begraaffenis tot Corn. van der Mije moesten gaan om een glaasje wijn te drinken en een stuk te eeten, maar niet te zingen off te kijven'. Genoemde Corn. van der Mije was de schout van Zandvoort (1751–1772) en stamde uit een geslacht, dat wij in die functie reeds sedert 1630 aantreffen. Na hem bekleedde van 1775–1776 Jan van der Mije het schoutambt, terwijl van 1837–1866 J. van der Mije burgemeester van Zandvoort is geweest.
Verder wordt de eigenlijke begrafenisplechtigheid aldus beschreven: 'De tijd gekoomen zijnde om te begraaven, zoo kwaamen er vier bidders uyt de stadt met een koets en bragten een slegt kleed mede, waarmede zij de zitplaats van Sijn W.Ed.Hd. in de kerk behongen. Ik liet terstond als de bidders kwaamen de klok luyden en na verloop van een groot half uur kwam men met het lijk bij het kerkhoff, alwaar de baar op ordre even binnen de muur gezet was; het lijk daarop gezet zijnde, hadden ze een roeff en een kleed van Amsterdam mede gebragt, welk kleed ik afkeurde, omdat het zoo klijn was, dat (het) op de roeff liggende de kist niet konde bedekken, en haalde ons doodkleed. En in ordre gekoomen zijnde, gingen de bidders aan eyder zeyde van mij en ik in het midden voor het lijk en om het slegte weer werd mij geordineerd om maar eens om de kerk te gaan, en zoo de kerk in tot voor het graff, alwaar twee mannen in klommen om de kist waar te neemen. Want de kist moest met het voeteynde eerst wat neder gelaaten worden, omdat de oopening te kort is en daarom gebruykte ik ook drie touwen voor de zekerhijd. Het lijk dan bijgezet zijnde, gingen wij de kerk weder uyt met zoo goeden ordre als wij konden en geleyden de vrinden voor het huis van de Schout, alwaar ik de bidders, die anders voor het lijk heel ordentelijck gegaan hadden, aan eyder zijde van de deur twee plaatste met de hoed in de hand, hetwelk ik haar voordeede, zoolang totdat de vrinden nevens de Schout en de Hr. Secretaris en Do. in huys waaren... En nadat de klok omtrent een uur (nadat het lijk bijgezet was) geluyd had, kreeg ik ordre om op te houden, maar dat we zes weeken, te reekenen van de eerste ordre aff, driemaal daags elke reys een half uur moesten luyden...'

Zandvoort onder Jan van Marselis

Na het overlijden van Paulus Loot hebben de Staten van Holland op 4 september 1754 zijn dochters Margaretha Elisabeth en Catharina Ida verlijd met de ambachtsheerlijkheid. Nadat eerst nog het bewind was gevoerd door de weduwe van Paulus Loot, vrouwe Margeretha

Verhamme, die in 1756 stierf, is op 31 mei 1757 de echtgenoot van de jongste dochter, Jan van Marselis Jr., schepen en koopman te Amsterdam, als heer van Zandvoort ingehuldigd. Bij deze gelegenheid werd door zekere vendumeester C. J. v. d. L., een aangetrouwde neef van de nieuwe heer, een redevoering gehouden *Over de pligten der overheden en onderdanen jegens malkanderen,* waarin hij herinnerde aan Paulus Loot, 'wiens deugden, schoon naar den lichame gestorven, noch leeven, zoo in het hart der gegoeden, als wel bijzonderlijk der armen deezer plaatse'. Ook de Zandvoorters werden op hun verplichtingen jegens hun nieuwe heer gewezen, waarop hij besloot met de woorden: 'Ja, dus zal dese afgelegene plaats zijn vermaak en vreugde worden, de anderzins barre zandduinen zullen Z.E. van u niet te rugge houden, terwijl zij voor hem worden zullen als vruchtbare vallijen en vermaaklijke dreeven'.
De gezwollen taal van deze rede gaf een grappenmaker aanleiding tot het vervaardigen van een *Lofreden ter eere van den weledelen heer C. J. v. d. L. door Pieter Foppensz., visboer te Santvoort, uitgesproken op den 31 May 1757...,* waarin hij beweerde, dat Zandvoort door het optreden van genoemde Demosthenes even beroemd zou worden als het geestrijke Kampen of het vernuftige Edam. Hij wenste hem toe, dat hij zich hiernamaals met soortgelijke hoogdravende redenaars voor eeuwig mocht verlustigen.
Ten tijde van de ambachtsheer Jan van Marselis kwamen enige belangrijke ordonnantiën tot stand, die met voorkennis en adhaesie van de heer door Schout en Schepenen waren vastgesteld en door de hoge overheid geapprobeerd. De eerste van 6 januari 1772 (arch. nr. 181) was de *Keure en ordonnantie, waarna de schrijvers der schuyten te Santvoort, alsmede de stuurlieden en bootsvolk, zig zullen hebben te reguleeren,* welke als voornaamste de bepaling bevatte, dat slechts de ambachtsheer iemand tot het *schrijven of reeden van visch-schuyten* kon *qualificeren,* en dat geen schuit kon worden ingeschreven, welke niet minstens voor ¾ eigendom van een inwoner van Zandvoort was. Op 20 januari 1788 werden gearresteerd de *Keure en ordonnantie, waarvan alle burgers en opgezetenen van den dorpe en heerlijkheid Santvoort in 't algemeen hun voortaan zullen hebben te gedragen* en de *Keure, ordonnantie en reglement aangaande het koopen en verkoopen in den afslag der vis op het strand...'.* De eerste bevatte verschillende ordemaatregelen, o.a. betreffende het wegbrengen van vuilnis naar bepaalde daartoe aangewezen plaatsen en het karren van het zand. Door de *sterke en menigvuldige verstuivinge* was n.l. het zandkarren in het dorp steeds meer nodig en achtte men het dus noodzakelijk ieder in zijn buurt te verplichten daaraan mede te helpen. Ook zijn enige bepalingen ingevoerd betreffende de zondagsarbeid, waarover reeds in de 17de eeuw voorschriften waren uitgevaardigd. De tweede ordonnantie was vooral gericht tegen de z.g.n. ventjagerij, d.i. het verkopen van vis buiten de afslag om, waarvan echter een aan-

vullende ordonnantie van 23 mei 1788 enige ontheffingen toestond, als zijnde zeer voordelig voor de ingezetenen.
Jan van Marselis stierf in 1793. Ook hij liet twee dochters na, die de heerlijkheid erfden, beiden uit zijn tweede huwelijk met Maria R. A. Buteux. Het waren Johanna Henriette en Maria Petronella van Marselis, die respectievelijk in 1781 en 1785 huwden met twee broeders, Jan en Pieter Cornelis Hartsinck, weer Amsterdamse regenten en kooplieden. Hun afstammelingen kregen het recht zich Van Marselis Hartsinck te noemen.
Hoewel de heerlijke rechten in 1795 officieel werden afgeschaft, is de titel ambachtsheer behouden gebleven. De dragers hiervan oefenden een soort beschermheerschap uit en bezaten nog enige rechten zoals de invloed op de predikantsbenoemingen. Het was Jan Hartsinck, die na de dood van zijn vrouw en zijn broeder, als ambachtsheer optrad. Na zijn overlijden in 1823 werden zijn rechten op Zandvoort verkocht aan Jhr. Willem Philip Barnaart (1824).

De Franse tijd

De Franse tijd met de bijna onafgebroken oorlog tegen Engeland was vooral voor de vissers een moeilijke periode. Ondanks de vrede van Amiens (1802) was de toestand in 1803 nog zó onzeker, dat de Raad van Marine der Bataafse Republiek op 10 oktober de aanschrijving deed om de pinken achter het duin te bergen (arch. nr. 263). In 1804 mocht men wel weer bij dag uitvaren, maar men moest zich stipt houden aan alle bevelen, die gegeven werden, en zich op zeker overeengekomen sein dadelijk bergen, als er vijandelijke schepen op de kust kwamen. Eerst in september 1804 kreeg men verlof ook 's nachts op zee te blijven, maar toen was de nood in Zandvoort ook hoog gestegen. De Municipaliteit verbood op 13 mei alle openbare vreugdebetoon ter gelegenheid van de kermis wegens de ongelukkige tijden (arch. nr. 268). In Amsterdam werd een collecte gehouden ten behoeve van de vissersdorpen Wijk aan Zee en Zandvoort (arch. nr. 267) en in 1807 deelde Zandvoort in de gelden, die de inwoners van Kaap de Goede Hoop voor de arme vissers van de door de oorlog getroffen zeedorpen hadden bijeengebracht (arch. nr. 282). De Zandvoortse bevolking bestond toen uit 649 Hervormden, 95 Rooms-Katholieken en 3 Luthersen. Het grootste deel van het ontvangen bedrag is op last van de Landdrost van Amstelland omgezet in schuldbrieven van de Nationale Schuld, zodat slechts een klein gedeelte voor directe uitkering in aanmerking kwam. De renten van deze schuldbrieven zouden echter voor noodlijdenden worden besteed.
In 1807 gaf Lodewijk, koning van Holland, *f* 200,– aan de achtergebleven betrekkingen van de bemanning van twee vissersschuiten, die op 2 april door de Engelsen waren genomen (arch. nr. 286); in februari 1810 schonk hij *f* 400,– voor de armen van Zandvoort (arch. nr. 292)

Op 28 oktober 1805 raakte tijdens een beschieting door de Engelsen, waarbij vele bewoners het dorp ontvluchtten, een visserspink in brand, maar een jonge Zandvoorter, Mathijs Moolenaar, zwom er heen en wist onder het vuur der Engelsen de brand te blussen. Klaarblijkelijk was hij een visloper, want het Constitutioneel gezelschap te Haarlem, voormaals de Volksvergadering, beloonde zijn dappere daad met een zilveren tabaksdoos met het volgende inschrift:

Deez' doos vereerde een vriendenkring
Aan Zandvoorts braaven jongeling,
Den kloeken Mathijs Moolenaar,
Die, spijt het dreigend lijfsgevaar,
Bij 't fel beschieten van de kust,
Een brandend pinkje heeft gebluscht.
Dat dit geschenk, hoe kleen, bewijs
'Bataafsche moed staat nog op prijs'.

Overigens was de animo voor het door Napoleon opgeëiste Bataafse leger niet zo erg groot. In 1800 waren er drie aangeworven, van wie één deserteerde, en zelfs bij de scherpere bepalingen van 1810 had men slechts vier Zandvoorters kunnen strikken (arch. nr. 251). Hoe konden zij ook voelen voor de Keizer, die de oorzaak was van de voor hun bestaan zo funeste oorlogen? Daarom waren er ook bevelen van de onderprefekt van Haarlem nodig voor het vieren van overwinningen en van de verjaardagen van deze vorst (arch. nrs. 321, 322). Een soortgelijke maatregel was de aanschrijving bij de geboorte van de koning van Rome in 1811 (arch. nr. 309), toen een *Te Deum* moest worden gezongen en de Maire werd aangespoord 'niets te verzuimen om aan de inwoonders... die gevoelens in te prenten, welke hun alle even zeer moeten bezielen, opdat zij door alle uiterlijke tekenen van vrolijkheid aan de dag leggen het belang, hetwelk zij stellen in eene gebeurtenis, aan dewelke in meerdere of mindere mate hun geluk en hunne rust verbonden is'.
Hoe zullen de harten der Zandvoorters echter hebben gepopeld, toen zij op 21 november 1813 de proclamatie lazen van degenen, die in naam van de spoedig te verwachten Prins van Oranje het bewind over het vrijgekomen vaderland op zich namen. Ongetwijfeld hebben zij ook met vreugde gehoor gegeven aan de aanschrijving van de graaf Van Limburg Stirum als gouverneur-generaal van de Gewapende Magt te Haarlem, om de klok te luiden, zodra de Engelse vloot in zicht zou komen, en de nodige wagens en paarden gereed te houden tot onmiddellijk transport van de te landen troepen en toebehoren. Klaarblijkelijk heeft men de hoop gekoesterd, dat de Prins te Zandvoort zou landen, maar dit geschiedde tenslotte op 30 november te Scheveningen.
Dat deze landing niet te Zandvoort plaats vond, is mogelijk te wijten

aan het feit, dat Zandvoort geen goede verbinding met het achterland bezat. De zandweg door den Aerdenhout was bochtig en slecht berijdbaar. Reeds in 1802 dienden de grondeigenaars van Aerdenhout een bezwaarschrift in bij het Staatsbewind, waarin zij naar voren brachten, dat er zoveel kuilen in de weg waren, dat hij 's winters bij sneeuwval zeer gevaarlijk was voor de zwaarbeladen wagens en 's zomers door het mulle zand *inpracticabel.*

De Straatweg

Het was een teken van groeiende belangstelling voor Aerdenhout en Zandvoort, dat zich in 1824 een commissie vormde om te komen tot een bestrating van deze weg met klinkers, te weten van de Herenweg of Haagse Straatweg tot aan het dorp Zandvoort, naar het voorbeeld van de Haagste *Zeestraat,* die door Constantijn Huygens bevorderd en bezongen werd (Sterck-Proot, *Geschiedenis van Aerdenhout,* 2de druk, blz. 77). Het doel was om *Zandvoort uit deszelfs diep verval op te beuren* als ook om in Zandvoort een *etablissement voor zeebaden* op te richten. Dit laatste, het gebruik van zeebaden, was iets nieuws, dat in de tweede helft van de 18de eeuw in Engeland was opgekomen (Margate 1756). Voorheen werd baden in zee voor niet-fatsoenlijk gehouden en liet men zich hoogstens in zee rijden. Oog voor natuurschoon van duin en strand had men trouwens in die tijd nog niet. In zijn *Uitspanningen* van 1810 heeft de Haarlemse dichter J. B. Wellekens aan Zandvoort deze regels gewijd:

Dit schijnt de zandzee, of nog droeviger woestijn.
Geen boom! geen kruid! geen gras! wie zou hier willen wonen?
Hier ziet men 't rijk des doods naar 't leven zich vertoonen.
O Zandvoort, zal ik u benijden of beklagen?
Dat in dit barre duin slijt zorgloos uwe dagen;
Dat, ver van hoofsche pracht, uw Burgemeesters ziet
Nu in de Visscherspink, dan in het Rechtsgebied.
Oud-Rome zag weleer zijn Raaden aan de ploegen,
En d'uwe willen zich bij want en netten voeghen.

Door de aanleg van de Straatweg en de stichting van het Badhuis kwam Zandvoort echter tot bloei. Het dorp profiteerde van de grotere belangstelling van buiten, aanvangend met pleziertochtjes naar het strand, die tenslotte bewerkte, dat het hoofdmiddel van bestaan in het badleven zou worden gevonden. Van armzalig vissersdorp temidden van barre en verdoemde duinen werd Zandvoort een aantrekkelijk vakantieoord.

DR. G. H. KURTZ

Geschiedenis van Zandvoort nadat het badplaats werd

De negentiende eeuw is het tijdvak geweest, waarin zich te Zandvoort de meest radikale veranderingen hebben voltrokken. De aanleg van de straatweg en de stichting van het *Groot Badhuis* gaven de eerste stoot hiertoe. Beide objecten zijn te danken aan een in 1824 gevormde commissie, waarin zitting hadden: Jhr. W. Ph. Barnaart van Vogelenzang, ambachtsheer van Zandvoort en lid van Gedeputeerde Staten, voorts Prof. D. J. van Lennep, eigenaar van *Manpad,* en P. van Lennep, eigenaar van *Groot Bentveld,* beiden lid van de Provinciale Staten, J. Enschedé, lid van de Haarlemse Raad en W. van der Vlugt, bankier te Haarlem. Zij beoogden 'van den ouden zandweg naar Zandvoort een klinkerweg te maken van den Haagschen weg bij Oud Berkenrode door Aerdenhout en Bendveld naar de Haarlemmerstraat in Zandvoort en dan met een Hoogen weg over het duin naar een gelijk te maken stuk van de strandreep, om daarop een badhuis te bouwen.'

Nogmaals de straatweg

De intekening voor het *Plan der Negotiatie* voor de aanleg van de weg en het stichten van een badhuis verliep vlot. Koning Willem II tekende in voor *f* 10.000,– en de grootgrondbezitters en andere vermogenden uit de omgeving bleven niet achter. De Staten van Noordholland gaven *f* 30.000,– subsidie, verdeeld over drie jaren. Haarlem gaf *f* 100,– per jaar voor onderhoud van de weg en stelde Zandvoort vrij van de *f* 600,– 's jaars, die het moest betalen voor vrijdom van visaccijns. Zandvoort zelf droeg gedurende enkele jaren *f* 1500,– bij, met name ten behoeve van de bestrating in het dorp. In totaal werd een kapitaal gevormd van *f* 150.000,– in aandelen van *f* 1000,–.
In 1825 begon men met het aanleggen van de weg en in maart 1828 kwam men ermee gereed. De tracering leverde geen moeilijkheden op, want de grond was bijna geheel in handen van P. van Lennep. Het gekozen wegprofiel bleek echter bezwaarlijk te zijn. In plaats van de oorspronkelijk beoogde 10 m nam men namelijk 7 m, waarvan slechts 4,18 m werd bestraat. Ten opzichte van het mulle visserspad door de duinen en de Schulpweg op Aerdenhout betekende de nieuwe Zandvoortse laan een grote verbetering, maar door de onverharde zijstroken ontstonden steeds weer verstuivingen en zandhopen op het rijvlak. Pas jaren later bestreed men dit euvel door boombeplanting en bermbegroeiing. De asfaltering van 1920 hief de laatste bezwaren op.

Zandvoortse laan met tolhuis omstreeks 1900. Foto Bakels

De Zandvoortse laan eindigde bij het dorp in de beide Krochten en werd daar voortgezet door de tegenwoordige Haarlemmerstraat en de nieuwe Hogeweg, die ten behoeve van het *Groot Badhuis* was aangelegd. In 1826 begon men met de *applanneering van den grond voor het badhuis* en in 1828 was het gebouw voltooid. Aan de goede exploitatie van het badhuis is het te danken, dat het gehele *plan der Negotiatie* geen financiële mislukking werd. De weg leverde namelijk niet de verwachte inkomsten op, zodat men de beloofde 4 % rente niet meer kon uitkeren en zelfs de aflossing van het geïnvesteerde geld moest staken.

De tollen

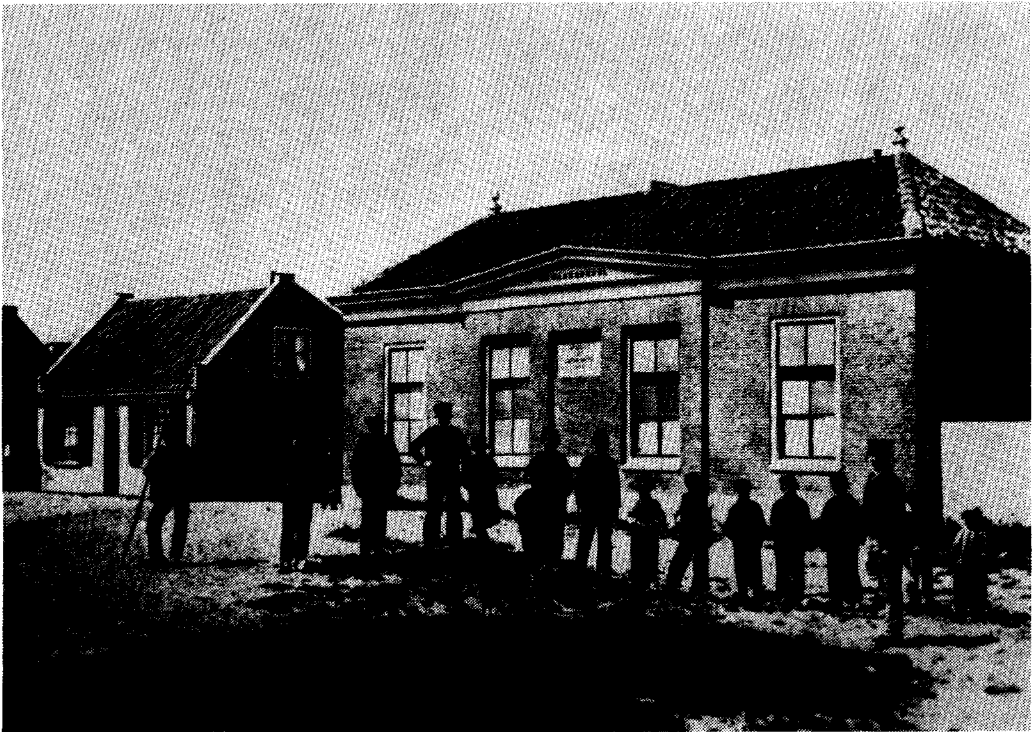
Ten einde de kosten van aanleg en onderhoud van de weg te bestrijden werd aan begin- en eindpunt tol geheven. Aan het begin van de weg gebeurde dat bij het oude klaphek te Aerdenhout (aan de Viersprong bij de oude herberg *het Haringbuys*) en aan het eind bij *Kostverloren* te Zandvoort. Aandeelhouders hadden tolvrijdom voor zichzelf, hun huisgenoten en het in hun rijtuig zittende gezelschap, mits hun gerij niet verhuurd was.

De Haarlemse stalhouder J. C. van den Berg, die in 1851 een diligencedienst opende, kreeg in 1861 ook vrijdom van tol op voorwaarde, dat

de laatste halte hotel Groot Badhuis zou zijn. De omnibussen vertrokken toen van het Houtplein in Haarlem en reden door tot de *Dam* van het hotel *Driehuizen*. Aanvankelijk was er alleen een zomerdienst, later reed men ook enige malen per dag in de wintermaanden.
Sinds 1859 werden de beide tollen verpacht; in Aerdenhout kwam de tol in handen van Jan van der Velde en zijn familie, en in Zandvoort aan de Van der Mije's, die in 1873 werden opgevolgd door Van Toombergen, die tevens chef-kok in het hotel Groot Badhuis was. Ondanks veelvuldige protesten wilde men niet tot opheffing van de tollen overgaan; in 1909 verkregen auto's en rijwielen echter vrijdom van tol, want men begon eindelijk in te zien, dat het toenemende verkeer niet meer op een dergelijke wijze mocht worden gehinderd. Op 29 augustus 1916 werd in beginsel besloten de weg in eigendom over te dragen aan de gemeenten Heemstede-Bloemendaal en Zandvoort, op voorwaarde dat na afloop van de pachttermijn op 1 maart 1917 de tollen zouden worden afgeschaft. En aldus geschiedde.
Thans herinnert nog de vaak met sloop bedreigde voormalige herberg *de Haringbuys* aan een der verdwenen tollen. Oorspronkelijk heette deze herberg *Het Gulden Klaverblad* en het was hier, dat blijkens het volgende gedicht, de hertog van Langeveld zijn ongewone eetlust bevredigde.

Als men zestienhonderd acht en twintig schreven
Was de Hertog van Langeveld in 't fleur van zijn leven
Kwam in d'Aerdenhout in het Gulden Klaverblad
Heeft een maaltijd gedaan van twee uren en at
Dees nabeschreven spijs, zoo ons de waard vertelde
Die hem de spijs en drank met zijne hand bestelde
Acht ponden roggebrood en vier tarwebollen fijn
Tien pond zoetemelksche kaas en haring een dozijn
Nog liet hij metter haast ook door het keelgat snappen
Van 't goed acht-gulden bier, omtrent de veertien flappen
De waard rekent 't gelag. Hier wel terdeeg op let
't Beliep de gulden vier en nog 5 stuivers net.

De renbaan
In de duinen ten zuiden van de straatweg Zandvoort-Haarlem bevond zich een renbaan, die in 1844 in gebruik werd genomen. Bij die gelegenheid, waarbij het paard van Prins Frederik de eerste prijs à *f* 800,– won, was ook Koning Willem de Tweede aanwezig en met hem een hele stoet hoge personages. Ter ere van Zijne Majesteit had het Gemeentebestuur voor *schildwachten* aan de ingang van het terrein gezorgd. Bij gebrek aan geweren waren ze echter van een stevige knuppel voorzien, die ze krijgshaftig presenteerden, toen Z.M. het hek doorreed.
De Koning keek verrast op en meende één der schutters te kennen. Hij

Bewaarschool aan de Duinweg, naar een oude briefkaart. (Verz. G. N. de Heer)

liet hem dus door de burgemeester bij zich ontbieden op de tribune. Toen de schutter daar was aangeland en wederom had gesalueerd, zei de burgemeester: 'Vokkie, de Koning meent je te kennen en wou eens weten of dat kon.'
'Nou en of ik Zijne Majesteit ken en hij mij. Denk maar eens aan *Vokkie de eierendief*'.
Nu herinnerde de Koning zich het aangeduide voorval uit de Tiendaagse veldtocht van 1830, die hij als Prins had meegemaakt. Op een dag had hij er namelijk over geklaagd, dat hij al in een week geen ei had gezien. De droeve klacht was opgevangen door de Zandvoorter Volkert Loos, die er onmiddellijk op uit trok om een boer in de buurt eieren af te persen. Het resultaat was een mand vol, die de Prins kon worden aangeboden. Bij deze herinnering schoot de Koning in de lach en de trouwe schutter kreeg een goede fooi.
Ook in de letterkunde heeft de Zandvoortse renbaan zijn plaats gekregen door W. J. van Zeggelen's *De wedren bij Zandvoort* (6 en 7 september 1844) en de anonieme brochure *De wedren bij Zandvoort of: wij zagen niets* (door A. Beets). Een mooie sepia-tekening van C. C. A. Last, *Wedren bij Zandvoort* (6 september 1844) bevindt zich op het gemeente-archief te Haarlem. Hij is aldus een waardig voorloper van het hedendaagse circuit!

De bewaarschool

Tot de badgasten, die Zandvoort in 1843 bezochten, behoorde ook de bekende filantroop W. H. Suringar. Zijn genoegen werd echter vergald door de slechte gewoonte om de kleine kinderen te laten bedelen. In overleg met de plaatselijke predikant Ds. Swaluë, die ook al dikwijls tegen dit euvel te velde was getrokken, vatte hij het plan op een bewaarschool te stichten. Weliswaar was er reeds in 1805 door C. van der Schinkel en Aaltje Schilpzand een kinderschooltje opgericht, maar dat moet reeds spoedig zijn opgeheven. Het schijnt trouwens niet meer dan een bewaarplaats te zijn geweest.

Op 22 augustus 1843 richtten W. H. Suringar uit Amsterdam, M. Zottmayer, secretaris van het kabinet van de koning van Beieren, en P. L. J. Huët, predikant bij de Waalse gemeente te Amsterdam, zich namens de badgasten met een circulaire tot de burgemeester en de predikant om hun vriendelijk te verzoeken pogingen aan te wenden een bewaarschool tot stand te brengen. Zij verwachtten, dat daardoor 200 kinderen in plaats van om centen te bedelen onder *een weldadig toezicht* gesteld zouden worden om enig onderricht te ontvangen en tot zedelijkheid en godsvrucht te worden opgeleid. De heren verklaarden zich bereid voor dit doel bijdragen te verzamelen. In datzelfde jaar kreeg men ongeveer *f* 1600,– bijeen, waarbij *f* 200,– van Teylers Genootschap te Haarlem en *f* 600,– van de heer E. J. Koch, die deze som ter herinnering aan zijn zoon schonk, die op 27 augustus 1843 bij het baden in zee was verdronken. Het volgend jaar hield men weer een inzameling, waardoor het bedrag tot *f* 3300,– aangroeide. Toen de renbaan werd geopend, kwamen er nog meer bijdragen, o.a. van de Prins van Oranje.

Intussen was er een bestuur gevormd bestaande uit Jhr. Barnaart; professor D. J. van Lennep, burgemeester J. van der Mije, W. H. Suringar, mr. H. A. van Lennep, ds. C. Swaluë en vier dames. In totaal was *f* 4650,– bijeengebracht en in 1845 kon de school voor *f* 3500,– worden gebouwd. Als hoofd werd mevrouw wed. L. Kloos-Kracht aangesteld en haar dochter fungeerde met Antje Koper en Geertje Koper als helpster.

Op 28 oktober 1846 werd de school geopend met een toespraak van de heer Suringar, die door professor Van Lennep werd beantwoord. Ds. Swaluë had voor deze gelegenheid het zogenaamde Zandvoortse volkslied gemaakt op de wijze van *Klein vogelijn* (zie verder hiervoor de bijdrage van Dr. de Haan). Tot slot zong men psalm 72, vers 11. Vervolgens had er een dank- en bedestonde in de kerk plaats naar aanleiding van psalm 115, vers 14.

In het eerste jaar waren er al 78 kinderen onder de hoede van mevrouw Kloos, die tot 1883 schoolhoofd bleef en toen werd opgevolgd door mejuffrouw J. A. van den Ende.

Middelen van bestaan

In de eerste helft van de vorige eeuw nam het aantal inwoners toe van circa 700 tot circa 1400, om precies te zijn waren er in 1855: 1170 en in 1865 als 1550. In Sloets *Tijdschrift* (18de deel, 5de stuk) worden de beroepen vermeld, die in 1860 werden uitgeoefend. Er waren toen 6 reders, 66 tot 70 vissers, 4 visdrogers, 4 schoenmakers, 4 bakkers en 6 timmerlieden, die tevens optraden als metselaar, schilder en glazenmaker, daar de geringe welvaart geen verdere verdeling van de arbeid toeliet. De overige bevolking bestond uit visventers en aardappeltelers; slechts 10 dorpelingen voeren ter koopvaardij. Tenslotte waren er enige kleine komenijswinkels.

Naast de visserij – die in de bijdrage van de Heer Varkevisser wordt behandeld – was in het midden van de vorige eeuw de aardappelteelt de voornaamste bestaansbron te Zandvoort. Reeds omstreeks 1816 werden door Van Lennep op *Mariënduin* aardappels verbouwd en zijn nevendoel bij het aanleggen van de straatweg was ook verdere ontginning van de duinen mogelijk te maken. Al is er van een grootscheepse ontginning, zoals Van Lennep zich voorstelde, niet veel terecht gekomen, de Zandvoorters hebben zich op kleiner schaal toch op de aardappelteelt geworpen.

Er was een overvloed van bekorste grond en de korst of zode werd als een groene bemesting ondergespit; daarop werden twee achtereenvolgende jaren aardappels geteeld en vervolgens in het derde jaar groene erwten gezaaid. Daarna moest men mesten, als men tenminste geen nieuwe grond verkoos. Een schelpkar mest kostte *f* 3,– en hiermede kon men 10 oude roeden bewerken. In de Zandvoorter duinen werden niet minder dan 500 bunders land door ingezetenen van Zandvoort, Haarlem en Bloemendaal met aardappelen beteeld. Door de eigenaar van de duinen, de heer Barnaart, werd de oude roede voor 3 cent verpacht. Dit was een redelijke prijs, want andere eigenaren vroegen 4 cent en in de Haagse duinen werd zelfs 20 cent per roede betaald. Een roede bracht gemiddeld $\frac{1}{8}$ hl op; de prijs van een hl aardappels bedroeg *f* 3,– à *f* 4,–. Wegens zijn goede kwaliteit werd voor de duinaardappel namelijk goed betaald. Tot zelfs in Engeland wist men deze soort te waarderen. Er waren in Zandvoort 7 aardappelboeren, van wie er één 7 bunder beteelde. Overigens had bijna ieder vissersgezin een landje, dat 's winters werd bewerkt, als de visserij stil lag. De aardappelteelt maakte tevens een niet onbelangrijke fokkerij van varkens mogelijk. De hoofdvoeding voor deze dieren bestond uit boekweitzemelen – dat hier *grint* werd genoemd – maar nu kon men de hoeveelheid voer met aardappelschillen vergroten. Tevens zochten de kinderen voor de varkens nog een duinplant, hazenkool geheten (sorchus arvalis). Soms werden de varkens ook bijgevoerd met visafval, maar na augustus deed men dit niet meer, omdat dan het spek een vissmaak zou krijgen. Het aantal varkens, dat hier op deze wijze werd gefokt, bedroeg omstreeks 200 stuks per jaar.

Hooischuur tussen de visserswoningen aan het Achterom. (Tekening R. C. Hekker, 1959)

De veestapel bestond verder uit 36 koeien, die aan de oostzijde van het dorp in de oude krochten konden grazen. Deze duinweiden waren begroeid met gezond gras, dat een zoete boter gaf. Bij de minste droogte verkwijnde echter de grasspriet. Verder hield men 40 geiten, meestal van een kleine soort, die in de duinen, vastgebonden aan een paaltje, werden geweid. Ten slotte waren er in het dorp nog 40 paarden, 17 ezels, 5 schapen en een groot aantal kippen. Zoals de vissers moesten worstelen met de zee, zo moesten de gebruikers van en duinweiden en -akkers altijd vechten tegen het zand. In de aanvang der 18de eeuw waren in de Ban van Tetterrode (Overveen) drie woningen met ruim 17 morgen bebouwde grond geheel onderstoven. Ook het Volmeer, dat vroeger tussen Bentveld en Overveen lag, is onder zand bedolven. Om deze zandverstuiving te beteugelen werd geregeld voor rekening van het hoogheemraadschap Rijnland in de duinen helm geplant. Dit geschiedde in het voorjaar gedurende 2 en in het najaar gedurende 8 weken. Het gaf werk aan 40 tot 50 arbeiders, die van 30 cent tot *f* 1,– per dag verdienden.

De waterleiding

De Zandvoorters verkregen hun drinkwater aanvankelijk uit een drietal dorpsputten, waaruit zij het water naar boven brachten door middel van twee emmers aan een ketting, die over een katrol liep. Later kwamen er pompen in gebruik, die op hun beurt weer plaats maakten voor de waterleiding.

Reeds in 1846 maakte C. D. Valiant een ontwerp voor een Amsterdamse duinwaterleiding. Oorspronkelijk zou het duinwater door buizen naar de Brouwerskolk bij Overveen worden geleid en vandaar naar Amsterdam. Na veel tegenwerking werd eindelijk op een veel zuidelijker gelegen plaats met de aanleg begonnen. Op 11 november 1851 stak de Prins van Oranje onder muziek en kanongebulder de eerste spade in de grond en begon men met het graven der *Kom* in de duinen. Spoedig daarop werden bij Leiduin aan de Leidsevaart de nodige dienstgebouwen gesticht.
De in 1851 gegraven kom is de tegenwoordige *Oranjekom*, de plaats waarin het uit de duinen gepompte water verzameld en vanwaar het, na eerst te zijn gezuiverd, naar Amsterdam wordt geleid. Allengs ontstond hier een net van waterleidingkanalen, waarvan wij de namen en tijd van aanleg laten volgen: Sprenkelkanaal (1852–1854), Rozenwaterkanaal (1852–1854), Oude Zwarteveldkanaal (1852–1854), Van Lennepkanaal (1856), Barnaartkanaal (1865), Nieuwekanaal (1872), Schusterkanaal (1879), Van Limburg Styrumkanaal (1883), Westerkanaal (1886), Boogkanaal (1886) en Ringkanaal (1929). De opgepompte hoeveelheid water, aanvankelijk op $1\frac{1}{2}$ miljoen m^3 berekend, steeg al direct tot 2 miljoen m^3. 'Vloeit, held're spranken, op den wenk van Willems zoon verkregen! Bruist als een koninklijk geschenk, Zijn dank'bre hoofdstad tegen!' dichtte Nicolaas Beets op de waterleiding, maar de Zandvoorters waren minder geestdriftig, want er werd steeds meer water aan de duinen onttrokken.
Ter bestudering van dit vraagstuk is pas jaren later een commissie ingesteld, die in 1891 een rapport uitbracht, waarin het volgende wordt gezegd: In de eigenlijke duinen hebben wij te rekenen met de houtcultuur en de aardappelteelt. De houtcultuur is intussen van weinig gewicht; wel is waar worden hier en daar goede eigen gezaaide berkenbossen in de vlakten aangetroffen, doch deze hebben, wegens het moeilijke vervoer, betrekkelijk weinig waarde. Indirect gaven zij aan de eigenaars enig voordeel, door de verbetering van de humuslaag. Kanalenaanleg, welke in den regel met wegenaanleg hand aan hand gaat, kan in dit opzicht slechts verbetering aanbrengen. Een hoge grondwaterstand is in elk geval voor de boomgroei eer na- dan voordelig. Feitelijk is de boomgroei dan ook in de laatste jaren niet achteruitgegaan.De aardappelteelt was in de Zandvoortse duinvalleien aanvankelijk van weinig betekenis en kon dat dan ook niet zijn, zolang niet door voldoende drainering het waterbezwaar was weggenomen. De ontoegankelijkheid der duinen door het ontbreken van goede wegen, stond de uitbreiding van die cultuur in de weg.
Behalve in de omgeving van Zandvoort, waar mestaanvoer vrij gemakkelijk kon plaats hebben, werd indertijd in de duinvalleien slechts een vijftal woningen aangetroffen, namelijk in het Paradijs, het Rozenwater, het Zwarteveld, het Zandvoortvlakje, het Pannenland, wier bewoners door de verbouw van aardappelen in hun onderhoud

voorzagen en enig jong vee tot mestmaking hielden, waarvoor echter de wintervoeding van elders moest worden aangevoerd of waarvan een gedeelte, zoals vroeger op Bentveld, in het najaar werd verkocht. Meer algemeen is de aardappelteelt pas in zwang gekomen na het optreden van de landelijke aardappelziekte in 1845. De meerdere uitbreiding van die cultuur valt dus samen met het tijdperk, waarin voor de werken van de waterleiding de grondwaterstand in de duinstreek geleidelijk is verlaagd.
De aanvankelijk goede uitkomsten met dit bedrijf verkregen, werden langzamerhand op vele plaatsen slechter en men liet niet na dit verschijnsel op rekening van de waterleiding te schuiven. De commissie meende echter, dat dit ten onrechte geschiedde en stelde vooral in het licht, dat in de eerste jaren uitsluitend roofbouw werd gepleegd, hetgeen zich in de latere jaren begon te wreken. De geschiedenis heeft echter bewezen, dat de commissie volledig ongelijk had. De onttrekking van het water aan de duinen is er de oorzaak van geworden, dat de eertijds zo bloeiende aardappelteelt geheel verdween.

De spoorweg

Naarmate het aantal badgasten toenam, deed zich het gemis aan een goede vervoersmogelijkheid steeds nadrukkelijker gevoelen. Om hieraan tegemoet te komen, ging de directie der Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij er toe over om gedurende het badseizoen dagelijks enige treinen te laten stoppen aan de Zandvoortselaan nabij de Leidsevaart. Deze eenvoudige *halte* was de voorloper van het tegenwoordige station *Heemstede-Aerdenhout.*
Het verlangen naar een rechtstreekse spoorverbinding met Zandvoort bleef echter bestaan, maar de plannen hiervoor stuitten op veel verzet. De spoorweg zou immers moeten worden aangelegd door de mooiste delen van de wildrijke duinen. Het was dus niet gemakkelijk de tegenstand van de jachtheren en grootgrondbezitters te overwinnen. Toch gelukte het een zestal ondernemende mannen ten slotte te zegevieren, nadat zij de concessie voor een spoorweg van Haarlem naar Zandvoort, die inmiddels aan Ir. Kuinders was verleend, hadden kunnen overnemen.
In het bijvoegsel van de Staatscourant van 6 januari 1881 is de stichtingsacte van de spoorwegmaatschappij afgedrukt. Hierin staat o.m., dat de heren Gustav Eltzbacher c.s., koopman te Amsterdam, en Eduard Jacob Kuinders verklaard hebben volgens het ontwerp, waaraan op 20 november 1880 de koninklijke bewilliging is verleend, op te richten een naamloze vernootschap van koophandel onder benaming van *Haarlem-Zandvoort Spoorwegmaatschappij.* De N.V. was te Amsterdam gevestigd en zou eindigen, nadat de concessie negentig jaar van kracht was geweest.
Als beginpunt van de nieuwe lijn koos men het station *Bolwerk-Haarlem,* waarin het Bureau van Exploitatie der Haarlem-Zandvoort-

Trap van het station naar de Passage. Verz. G. N. de Heer

Spoorweg-maatschappij werd gevestigd. Na westwaarts door de Schoterveenpolder te zijn gegaan, bereikte men de halte Overveen. Vervolgens keerde de spoorweg zich naar het zuidwesten langs het welbekende *Kolkje* en door de duinstreek om te eindigen aan het *Station Bad-Zandvoort*. Op 10 december 1880 legde men de eerste hand aan de aanleg van de spoorbaan en reeds op 7 mei 1881 maakte men de proefrit van het beginpunt naar het eindstation.
Het station *Bad-Zandvoort* lag voorlopig nog eenzaam in de zeeduinen, maar in de onmiddellijke nabijheid had de *Bouwgrond Onderneming 'Zandvoort'* uitgestrekte terreinen gekocht met het doel er wegen en straten op aan te leggen en er gebouwen op te stichten of ze als bouwterrein te verkopen. De plannen voor de aanleg werden ontworpen door architect J. C. van Wijk te Rotterdam, die aldaar de eertijds zo bekende Passage had gebouwd. Ook voor Zandvoort ontwierp hij een Passage, die men van het station uit langs een monumentale trap bereikte. De Passage bevatte een twintigtal flinke winkels en werd aan de zeezijde begrensd door de *Kurzaal*. Behalve ruime hotelgelegenheid bevatte dit gebouw tevens een concertzaal en enkele kleinere zalen. Aan de zeezijde bevond zich een groot terras.
Voorts stichtte men het *Grand Hotel*, dat een internationale vermaardheid kreeg, doordat daar vrijwel iedere zomer veel aanzienlijke buitenlandse, waaronder verschillende vorstelijke families uit Duitsland, logeerden. Er waren ook veel Duitsers, die hier uitsluitend voor zomerverblijf een villa kochten of lieten bouwen. Vooral toen er een

rechtstreekse treinverbinding door Duitsland met Bazel tot stand kwam, nam het bezoek van onze oosterburen sterk toe.

Duinnamen

In een overzicht als dit kunnen wij niet gaan uitweiden over het ontstaan der duinen, maar wel willen we het een en ander over de namen van sommige duinterreinen vermelden. De naamgeving werd vooral in de 19de eeuw noodzakelijk, toen men het telen van duinaardappelen meer intensief ging beoefenen en het van belang werd, dat men de akkers mondeling kon aanduiden. Oorspronkelijk was er alleen sprake van de noordelijke, oostelijke en zuidelijke duinen. Men noemde die de drie Zandvoortse duinen. Hieronder zal ik nu de belangrijkste namen vermelden en daarbij tevens trachten een verklaring te geven. Aan de Noordboulevard, bij het tegenwoordige Bad Riche, heeft men de *Zijpedel* die genoemd is naar het daar in de nabijheid op 22 september 1742 gestrande Compagnie-schip *Oude Zijpe.* Aan het begin van de Bloemendaalse Zeeweg ligt een veld *De Lakens,* dat zijn naam eveneens ontleent aan een gestrand schip, in dit geval geladen met manufacturen. Nadat het schip was wrak geslagen, heeft men de aangespoelde lading (laken) daar ter plaatse in het duin geborgen. De romantische opvatting van Ir. E. C. M. Roderkerk (in *De Kennemer Duinen, van vloedlijn tot binnenduin)* als zouden deze *Lakens* naar de voormalige wit-bloeiende en rechthoekige aardappelakkers zo heten, meen ik niet te mogen aanvaarden. In *De Kennemer Duinen* (gemeente Bloemendaal) zijn nòg drie namen aldus door Zandvoortse strandjutters gegeven: *de Butterkop, de Lattendel, de Peperedel.*

Meer noordelijk, achter de zeereep, krijgt men eerst *het Langerak,* daarna *het Houtglop* en vervolgens *Abrahams-schoot.* Het Houtglop ligt in de buurt van strandpaal 59. De naam houdt de herinnering levendig aan de tijd, toen de zeereep daar nog laag was en veel openingen vertoonde, waardoor het zeewater bij hoge vloeden vrijelijk het duin kon binnendringen. Het moet zelfs zijn voorgekomen, dat bij de zevende paal om de noord na de stormvloed het aanspoelende strandhout achter de zeeduinen dreef. En daarom gaf men die plaats de naam *Houtglop.*

Het spreekt vanzelf, dat het hoogheemraadschap Rijnland maatregelen trof om het binnenstromen van het zeewater te bestrijden. De beste methode hiervoor is het planten van helm en duindoorns. Indien dit deskundig geschiedt aan de zeezijde van het duin, zorgt de wind voor de rest. Deze doet het zand tussen de geplante helm stuiven, zodat de groei bevorderd wordt. Voor hun werk in de najaars- en wintermaanden sloegen de helmplanters een grote tent op, die in verband met de veelvuldige stormen op een beschutte plaats moest staan. Waarschijnlijk ontleent bovengenoemde duinvallei daaraan de naam *Abrahams-schoot.*

Meer naar het noorden bevindt zich weer een groot veld, *de Noorman.*

Deze naam herinnert aan een Noors schip, dat daar vermoedelijk meer dan twee eeuwen geleden is gestrand. Het wrak van dit schip kan nog altijd in zee worden waargenomen.
Een weinig oostelijker ligt *de Huttenvlak*. Vroeger werden ook daar aardappelen verbouwd. De spitters die er werkten, bleven de hele week in het duin en woonden dan in hutten van plaggen en helm; vandaar de huidige duinnaam. Nu enige namen uit de zuidelijke duinen. Een laagte in het duin noemt men *del* en een laagte tussen twee duinenreeksen *vlaaie*, een verbastering van vallei. Vroeger begon de eerste *vlaaie* achter de Hogeweg en die liep door tot aan *het Worstenvlak*.
Daarna komt men in *het Flessenveld* en dan, altijd achter de zeereep blijvende, langs *het Kalverenvlak*, aan *het Nieuwe- en Oude-Tonnengat*. Daarop volgen *de Kruisdel, het Doodshoofd, de Krentenbol, het Dorenvlak* en de *Oude Haasvelderweg*. Dan is men aan de grens van het grondgebied van de gemeente Zandvoort.
Onderweg is men ook enige waterkuilen gepasseerd. Eén daarvan is *de Franse kuil*. Deze dankt zijn naam aan Franse zeelieden, die hier jaren geleden schipbreuk leden en na het strand te hebben bereikt in het duin verdwaalden. Zij moeten om hun dorst te lessen een waterkuil hebben gegraven. Later is de kuil door de spitters en helmplanters in stand gehouden.
Even vóór *het Flessenveld* leidde *het pad van Lukas* over de zeereep. De naam hiervan houdt ook verband met een stranding. Nu was echter niet het schip – de op 31 december 1877 gestrande brik *Maria* – de aanleiding, maar de kapitein, die op een bekende Zandvoorter leek.
Het meest bekende veld in het zuidelijk duin is ongetwijfeld *het Paradijs*. Vóór de aanleg der kanalen van de waterleiding was *het Paradijs* of *Paradijsveld* een weiland en stond daar een boerderij. Door de waterleiding droogden de gronden echter zo uit, dat ze voor grasland totaal ongeschikt werden. De boerderij werd gesloopt en een jachtopzienerswoning kwam er voor in de plaats. Ook deze is reeds jaren geleden afgebroken. Thans wijst nog enig puin in het uitgestrekte veld de plek aan waar vroeger de boerderij stond.
Het Paradijsveld wordt aan de oostzijde begrensd door *het Stenenveld*; aan de ene zijde daarvan ligt *het Levervlak* met *de Levervlaksduin* en *de Scheveduin* en aan de oostzijde is *de Schor*. Door de Schor komt men aan het Barnaartkanaal en daarna aan de voormalige Renbaan. Ten zuiden hiervan bevindt zich weer de oude *Vinkenbaan* en nog zuidelijker ligt *het Kromboomsveld*, waarin vroeger ook een boerderij stond. In dit veld is een steen geplaatst ter herinnering aan het feit, dat aldaar op 13 april 1945 een geallieerde bommenwerper is neergeschoten, waarbij zes vliegers omkwamen.
Verder krijgt men als grootste velden: *het Pannenland, Vogelenveld, Zeventigbunders, Hazenleger, Zwarteveld* en *Stekkenveld*. Zuidelijker nog komt men langs de Oude Haasvelderweg in *het Haasveld* en aan

de noordoostpunt daarvan liggen *de Wouwen* en *Meeuwenbergen.* Nabij *het Paardenkerkhof* (niet te verwarren met de boerderij van die naam aan de Zilkerweg), bevindt zich *het Hoekgat.* Op dit zuidelijkste punt komen de grenzen van de gemeenten Zandvoort, Bloemendaal, Hillegom en Noordwijkerhout tezamen. Het kan zijn dat dit *Paardenkerkhof* genoemd is naar de grensafbakening, die vroeger wel door het gebeente van grote huisdieren is geschied (vergelijk het *Paardekoppenvlak* in de Kennemer Duinen).

Door de oostelijke duinen – tussen Zandvoort en Overveen – liep het zogenaamde *Vispad,* de gebruikelijke weg naar Overveen en Haarlem. Dit pad begon in de tegenwoordige Haltestraat, ongeveer ter hoogte waar thans het café Bluijs is. Daar stond de *Kousenpaal,* waarover men ook in het hoofdstuk over de klederdrachten kan lezen. Het Vispad werd in hoofdzaak gebruikt door de vislopers. Bij de Kousenpaal trokken zij hun kousen en schoenen of klompen uit en liepen dan barrevoets, duin door, via *de Kooitjesblenk* en *Akemanswater* naar Kraantjelek en Haarlem. Bij de Kousenpaal was men al in duin; er stond daar geen enkel huis. Het oorspronkelijke pad liep vrijwel in dezelfde richting als thans de spoorbaan, het tegenwoordige Vispad loopt aan de zuidzijde ervan.

Akemanswater is een diepe del, die langs het Vispad aan de oostzijde van de Kooitjesblenk is gelegen. Vroeger stond er 's winters water in die del, gelijk dit het geval was op veel andere plaatsen in het duin. De naam moet zijn ontleend aan die van een inwoner van Overveen, Akeman geheten, die op een donkere winteravond van het pad afdwaalde en in het water van de del verdronk.

De vissers en vislopers, die van het Vispad gebruik maakten, hebben in het laatst der zeventiende eeuw de hofstede *Dalenberg* bij Kraantjelek geplunderd en vrijwel gesloopt. Deze hofstede werd in 1690 voor een paar honderd gulden verkocht aan een vrij onbetrouwbaar koper, namelijk aan Isaac van Nikkelen, avonturier en perspectief-schilder. De plaats had toen reeds vele jaren half woest gelegen en het werd alras duidelijk, dat de nieuwe eigenaar er geen zijde bij zou spinnen, omdat de belasting op een zo improductieve bezitting te zwaar zou drukken. Maar Van Nikkelen beweerde het tegendeel, want hij wilde hier witte moerbeziënbomen planten en met behulp daarvan de zijdecultuur (Haarlem was er beroemd door) en de zijdeweverij uitoefenen. Onder dat voorwendsel liet hij alvast het geboomte van de plaats verkopen en ook de fraaie vloeren uit het huis; hetgeen hem veel meer opbracht dan de gehele koopsom had bedragen. De magistraat van Tetterode (Overveen) vertrouwde de guit niet, want men wist dat hij de middelen niet bezat om dit goed te exploiteren en dat hij daarop drukkende lasten niet zou kunnen of willen voldoen. Maar niemand kon hem beletten Dalenberg te plunderen; het was alles zijn eigendom. Het gebeurde gelijk men vreesde; toen de citroen was uitgeknepen, werd ze weggeworpen. Er kwam niets van de voorgewende onder-

Stranding van Z. M. Cycloop, 2.1.1855.

neming; het plan van de zijde-cultuur had dienst gedaan en Van Nikkelen had de belastinggaarder vernikkeld. Naar zijn eigendom keek hij niet meer om. Sindsdien werd Dalenberg nog verder geplunderd door de Zandvoorter vissers, die in het voorbijgaan vensters en deuren, kasten en daarna zelfs de zolders en de trappen afbraken om dit alles als brandhout mee naar huis te nemen.

Tot slot noemen wij nog in het noordelijk duin: *het Hondenvlak, het Oude Huisje, de Caesar, het Wurmenveld, het Abelenvlak, het Stalenveld, het Oude* en *het Nieuwe Exerceerveld, de Bokkendoorns.* En in het oostelijk duin: *de Ezelenkelder, de Appelenberg, de Tonnenberg* en *het Zandvoortervlakje.*

Het reddingswerk

In een overzicht over de gebeurtenissen sinds het begin van de negentiende eeuw mag het reddingswerk aan de kust zeker niet ontbreken. Op 11 november 1824 werd te Amsterdam de *Noord- en Zuid-Hollandsche Redding-Maatschappij* opgericht. Onmiddellijk liet zij negen boten bouwen, die in februari 1825 werden gestationeerd te Ameland, Terschelling, Texel, Huisduinen, Callantsoog, Wijk aan Zee, Zandvoort, Noordwijk en Katwijk. Het waren zgn. Groenlandse sloepen, die onzinkbaar waren gemaakt door een opvulling met Overijselse

biezen onder de doften. Ten einde de veiligheid van de roeiers te bevorderen werden aan hen scaphanders of zwemvesten verstrekt, die zij op iedere tocht met de boot moesten aandoen.
De Zandvoorters hadden al spoedig succes met hun nieuwe boot. Immers op 5 februari 1825 gelukte het hun de uit elf koppen bestaande bemanning van het gestrande barkschip *Virginia* te redden. Dat de Zandvoortse roeiers in de loop der tijden een goed figuur hebben geslagen, moge blijken uit het volgende staatje, waarin alle schepen zijn vermeld, waarvan door hen schipbreukelingen werden gered:

		gered			gered
Virginia	5-2-1825	11	*Wierdina Hendrika*	19-9-1866	5
Brittannia	20-2-1831	6	*Aidwell*	25-12-1868	6
Cornelia	4-11-1833	5	*Appeline*	14-9-1869	10
The Good Will	18-10-1834	5	*Alexandre*	20-10-1869	11
Dorothy	3-3-1835	8	*Henriëtte*	23-10-1874	11
Amanda Rosalia	21-6-1835	4	*Penwith*	20-11-1875	4
Isis	9-12-1836	8	*Paul Ernst*	23-11-1877	3
Grev Herman Wedel Jarsberg	6-3-1837	9	*Greifswald*	25-11-1877	2
Emanuel	26-10-1840	6	*Maria*	31-12-1877	6
De Jonge Pieter	24-9-1842	5	*St. Nicolaas*	1-1-1880	17
Wohlfahrt	9-11-1850	6	*Antina*	18-12-1881	5
Geertruida Johanna	8-10-1851	6	*Content*	4-12-1883	4
Oscar	22-10-1854	4	*L'Indépendence*	22-1-1884	6
Holdenis	4-12-1854	5	*Rust en Werk*	29-12-1891	8
Euphrasie	8-12-1854	8	*Forsete*	8-12-1895	6
Cycloop	2-1-1855	15	*Schouwen II*	16-1-1904	4
Amphitrite	17-12-1857	10	*Alba*	31/1-1/2-1905	28
Jantina Alida	20-10-1865	9	*Hermanos*	21-12-1919	2
			Heinrich Podeus	24-11-1928	23
			C. A. Banck	1-3-1949	18

Het ligt voor de hand dat men niet altijd even fortuinlijk was en dat de bemanning van de reddingboot er niet steeds in mocht slagen de schipbreukelingen te redden. Dit was o.a. het geval op 29 mei 1860 tijdens de beruchte *Pinksterstorm,* waardoor veel schepen zijn vergaan. Alleen al tussen Zandvoort en Noordwijk waren er op die dag vier schipbreuken en niemand kon hierbij worden gered.
Een treffend voorbeeld van een stranding met noodlottig gevolg was de schipbreuk op 8 november 1869 van de *Louisa Christina,* een Hollandse bark onder kapitein Visser. Dit met hout geladen schip was bij de oudere Zandvoorters algemeen bekend als de *Balkenman.* Ongeveer 5 uur 's nachts, tijdens vliegende storm uit het noordwesten liep het op de vierde bank, ter hoogte van de Strandweg. Onmiddellijk hierna gaf het schip noodseinen, die op de wal werden opgemerkt. Maar nog voordat de reddingboot op het strand was, hielden de noodseinen op en bemerkte men niets meer van het schip, totdat omstreeks 6 uur in de morgen een man uit de zee kwam kruipen. Dit bleek de kapitein te zijn, aan wie het gelukt was een balk te grijpen en die zo aan land had weten te komen.

Groot Badhuis uit zee gezien. Links de 'vierboet'. (Verz. G. N. de Heer)

Hoe spoedig het schip verbrijzeld werd, bleek uit het relaas, dat de kapitein Visser deed. Hij was juist van het dek in zijn hut gekomen, toen hij voelde dat het schip opeens op een bank stootte. Daar hij wel begreep, dat het thans om zijn leven ging, vloog hij na zijn laarzen te hebben uitgetrokken naar het dek. Daar gekomen zag hij, dat het scheepsvolk de sloep reeds had gestreken en daarmee aan de lijzijde van het schip op hem wachtte. Men riep hem toe spoedig in de boot te komen, daar men vreesde dat die te pletter zou slaan, wanneer men nog lang in de nabijheid van het schip bleef liggen.
In de weinige ogenblikken, die verlopen waren tussen de stranding en het aan het dek komen van de kapitein, was het schip reeds zodanig verbrijzeld, dat Visser over de naar buiten geslagen balken van het wrak in de sloep kon overstappen. Onmiddellijk werd nu de koers gezet naar het strand, maar toen men de beschutting van de lijzijde van het schip niet meer had, werd de sloep door een geweldige golf belopen, die haar geheel vol water sloeg. Bij de volgende golf kapseisde de boot en alleen de kapitein, die door het uittrekken van zijn laarzen in een iets gunstiger conditie verkeerde, mocht het gelukken het hoofd boven water te houden en heelhuids het strand te bereiken. Zo was dus, precies één uur na de stranding, de gehele equipage op de kapitein na verdronken en het schip totaal verbrijzeld.

Het badleven

Algemeen wordt aangenomen, dat Zandvoort een badplaats werd, nadat het voor 1828 gebouwde hotel *Groot Badhuis* in gebruik was genomen. Dat is natuurlijk niet geheel juist. Er kwamen 's zomers wel gasten, doch van bad- en strandleven was geen sprake, want aan baden in zee werd in die tijd nog niet gedaan. Strandstoelen, badkoetsen of andere accomodatie voor de gasten waren aan het strand niet te vinden.

Men kon dan ook alleen reklame maken met de kwaliteit van het badwater in de kuipen van het hotel, zoals blijkt uit een drietalig biljetje van het Groot Badhuis (uit 1830): 'Dit etablissement beveelt zich aan door de nabijheid der steden Amsterdam en Haarlem, gelijk meede door de schoone omstreken van Bloemendaal en Heemstede. De baden zijn hoogst gemakkelijk ingerigt, het zeewater is voornamelijk daar ter plaatse bijzonder sterk, daar Zandvoort zeer ver van de monden der rivieren af gelegen is. Het Logement vereenigt goede bediening met zindelijkheid; ook zijn de prijzen in hetzelve veel verminderd en rijkelijk onder het bepaalde in andere diergelijke inrichtingen. Tot nadere inligtingen vervoege men zich met brieven franco aan de H.H. Commissarissen van het Zeebad Etablissement te Zandvoort bij Haarlem. Koninkrijk der Nederlanden.'

Het bezoek nam echter toe en in het midden van de 19e eeuw kwam mede door gebrek aan hotelcapaciteit het verhuren van gemeubileerde kamers in zwang. Pas omstreeks 1870 werd de gelegenheid geboden tot het nemen van baden in zee. Er kwamen een paar hotels bij en toen in 1881 de spoorwegverbinding tot stand was gebracht, werd de toeloop der gasten belangrijk groter.

Op het strand waren nu vier badinrichtingen geopend, die van het *Groot Badhuis*, van *Driehuizen*, van *Neptunus* (voor het hotel *Kaufmann*, het latere hotel *d'Orange*) en die voor het *Kurhaus* of de *Kurzaal*. Toch waren er maar weinig gasten, die zich in zee waagden. In de meeste hotels was nl. gelegenheid tot het nemen van zeebaden in zeewater. Dit werd dan door middel van de zgn. *waterkar* uit zee gehaald en in de hotels in een badkuip gestort.

Voor het nemen van een bad in zee werd gebruik gemaakt van een badkoets. Deze stond op hoge wielen en aan de achterzijde, daar waar zich de deur bevond, was een grote luifel neergelaten, waarna de bader een bad kon nemen, zonder dat onbescheiden blikken hem zagen. Vooral de dames kwamen bij zo'n gelegenheid nimmer onder de luifel vandaan. Ze baadden altijd met assistentie van de badvrouw, die haar bij de hand hield.

Een grote attractie vormde in die tijd de *babbelwagen*. Dit was een grote houten overdekte wagen met een bank voor ongeveer tien personen er in en één open zijkant. De wagen werd in de branding gereden, met de open zijde naar de zee gericht, zodat het gezelschap dan ongestoord kon genieten.

Een Bad van koud Zeewater in de Badkamers . . . per 1 uur	*f*	1	
Een Bad van warm Zeewater in de Badkamers . . . . « « «	„	1	25
Voor een Kunstbad van Staal in de Badkamers . . . . « « «	„		
Voor een Kunstbad van Zwavel in de Badkamers . . . . « « «	„		
Voor een Bad met de Badkoets . . . . « « «	„	1	
Voor een Bad met de Badkar . . . . « « «	„		60

Bij Abonnementen voor 25 en meer Baden, waar voor Lootjes afgegeven worden, wordt ook 10 pCt. korting toegestaan, en 20 pCt. voor de Logeergasten in het Badhuis.

NB. De Lootjes zijn slechts geldig voor het loopende Bad-saizoen.

Baden.

Abonnement.

Stalling.

Stalling van 1 paard	*f*		15 à 25
dito « « « . . per 24 uren	„		60 à 80
Extra Stroo per paard	„		15
Voeder, hetzij Haver, of Haver met Boonen, per mandje van twee koppen N. maat	„		25
Voor eene plaats in het Koets- of Wagenhuis voor een Rijtuig op twee Wielen . . . . per week	„	1	
Voor eene plaats in het Koets- of Wagenhuis voor een Rijtuig op vier Wielen . . . . . . « «	„	2	

Aanmerking.

Ingeval men meer plaatsen op den Stal ter zijner beschikking wilde hebben, dan men werkelijk Paarden heeft, zoo moet voor ieder plaats extra, worden betaald, in de 24 uren	„		50
Voor het smeren der Rijtuigen, Tuigen enz. wordt extra betaald, naar gelang van het daartoe verstrekt smeer.			

Stalling.

Uit: 'Tarief voor het logement, de ververschingen en baden in het badhuis te Zandvoort', 1837. (Gemeentearchief, Haarlem)

In het begin geschiedde het verblijf aan zee bijna altijd op medisch advies. De grotere trek kwam eerst, toen de geneeskundigen de *zeetherapie* gingen propageren. Het is de grote verdienste geweest van Dr. Joh. G. Mezger, die in de tweede helft der 19de eeuw leefde, dat hij zijn patiënten een kuur aan zee ging voorschrijven.

In diezelfde periode onderging het dorpsbeeld grote veranderingen. Aan de Boulevard de Favauge werden villa's en pensions gebouwd en aan de Boulevard Paulus Loot verrezen het badhuis *Zeeduin* en het pension *Wolterbeek*, het latere hotel *Beau Site*. Er werd een gasfabriek gesticht en in de voornaamste straten kwam gasverlichting. Omstreeks 1887 was er reeds een electrische tram, de eerste van ons land. Deze liep van de Boulevard de Favauge naar het voormalig park Kostverloren. De lijn werd echter spoedig opgeheven. Daarna behielp men zich in de zomermaanden tot omstreeks 1905 met een paardentram, die van het spoorwegstation naar het Badhuisplein reed. De indienststelling van 1899 van de elektrische tram van Haarlem naar Zandvoort betekende een belangrijke vooruitgang van het badplaatsbezoek. Vooral toen deze lijn enige jaren later daarna werd doorgetrokken naar Amsterdam. Welk een belangrijke plaats dit vervoermiddel is gaan innemen, bleek wel bij het afscheid van *de laatste tram* op 31 augustus 1957.

De gebroeders Eltzbacher – duits-joodse bankiers met allure – hebben bij de ontplooiing van 'Zandvoort Bad' (zoals men vroeger schreef en zei, ook bij de Nederlandse Spoorwegen!) een grote rol gespeeld. Hun 'Kurhaus' (eerste steen gelegd, 25 februari 1881, door Roza Eltzbacher) benevens de merkwaardige 'Passage' met zijn statieuze door leeuwen bewaakte opgang waren pronkbouwsels, een 'Kurort' waardig. Ook van het *nieuwe* 'Kurhaus' (een stijf – symmetrisch geval) werd, op 23 maart 1913, de eerste steen gelegd door een lid uit deze aktieve familie, Max Otto Eltzbacher. De gebroeders verdienden het derhalve voort te leven in een Zandvoortse straatnaam, vooral nu heel de glorie van 'la belle époque' reddeloos is verdwenen op Zandvoort.
Tot aan het uitbreken van de eerste wereldoorlog is Zandvoort in zeer sterke mate een familiebadplaats geweest, waarmede wij willen zeggen, dat hier dikwijls in het seizoen gehele families logeerden. In de regel duurde het verblijf vóór 1914 langer dan thans, nu degenen, die schoolgaande kinderen hebben, meestal zich beperken tot de vakantietijd. Vroeger was dat anders: een verblijf van drie maanden was vrijwel regel en een van vier maanden geen zeldzaamheid. In verband hiermede bezaten vele gasten hier een huis, dat ze slechts in de zomermaanden bewoonden. Na 1920 begon men echter ook te *overwinteren.*
Aan de natie-vlaggen die op de hotels wapperden, kon men zien welke buitenlandse vorstelijke personen hun intrek hadden genomen. Zeer dikwijls waren dat de vlaggen van Duitse vorstendommen.
In de maand augustus stond op het Grand Hotel bijna altijd de vlag van Lippe-Detmold, omdat de Vorst daar met zijn familie vertoefde. Keizerin Elisabeth van Oostenrijk (echtgenote van Frans Joseph) logeerde voorjaar 1884 in hotel Kaufmann en verbleef in 1885 in pension Paula, een kapitaal huis aan de Noord-Boulevard. Van haar poëtische proeven is het een en ander bewaard gebleven (zij was in dezen een geestverwante van de Roemeense koningin Carmen Sylva, die ook poëtiseerde) en aan Dr. Johan G. Mezger (1839–1909) had zij te Zandvoort een trouwe steun en een ware vriend.
Over deze charmante keizerin, als 'Sissy' in de film (Romy Schneider!) en diverse damesbladen welbekend, maakte G. N. de Heer een documentaire (lente 1965), die de Oostenrijkse president bij diens bezoek aan Zandvoort werd aangeboden. Vertoonden zich in 1920 de eerste 'strandkampeerders', in 1921 kwam de Zeeweg tot stand, waardoor Zandvoort ook dwars door het fraaie duinterrein bereikbaar werd. Brede, meer dan 3 km lange boulevards boden de wandelaars gelegenheid van het uitzicht op zee en strand te genieten. En zo scheen de badplaats steeds aantrekkelijker te zullen worden. Maar de oorlog maakte een eind aan de voorspoedige ontwikkeling.

De jaren 1942–1945 zullen tot in lengte van dagen in de geschiedenis van Zandvoort met zwarte kool worden geboekstaafd. Op 23 mei 1942 werd de toegang tot het strand verboden. Dit vonden de Zand-

voorters heel erg, maar het was nog maar het begin. Op 6 november 1942 werd de evacuatie afgekondigd, die op 31 december d.a.v. moest zijn voltooid. Daarna bleef er een triest verlaten oord over, waarin nog slechts een kleine groep in een beperkt gebied mocht wonen.
Na de voltooiing van de evacuatie werd Zandvoort overstroomd door slopers. Als een furie heeft de sloopdrift van de bezetter hier gewoed. Met een groot deel van het dorp werden ook alle badhotels en pensions afgebroken en zelfs de beide boulevards en de achterliggende straten werden opgeruimd. Van de 2700 huizen die Zandvoort in 1942 telde, vielen er meer dan 800 onder slopershanden. Uit de lege huizen die men niet afbrak, werden de lichtleidingen, het sanitair en dergelijke weggeroofd. Puinvlakte en ruïne, dat was de aanblik die Zandvoort bood, toen op 5 mei 1945 de dag der bevrijding aanbrak.

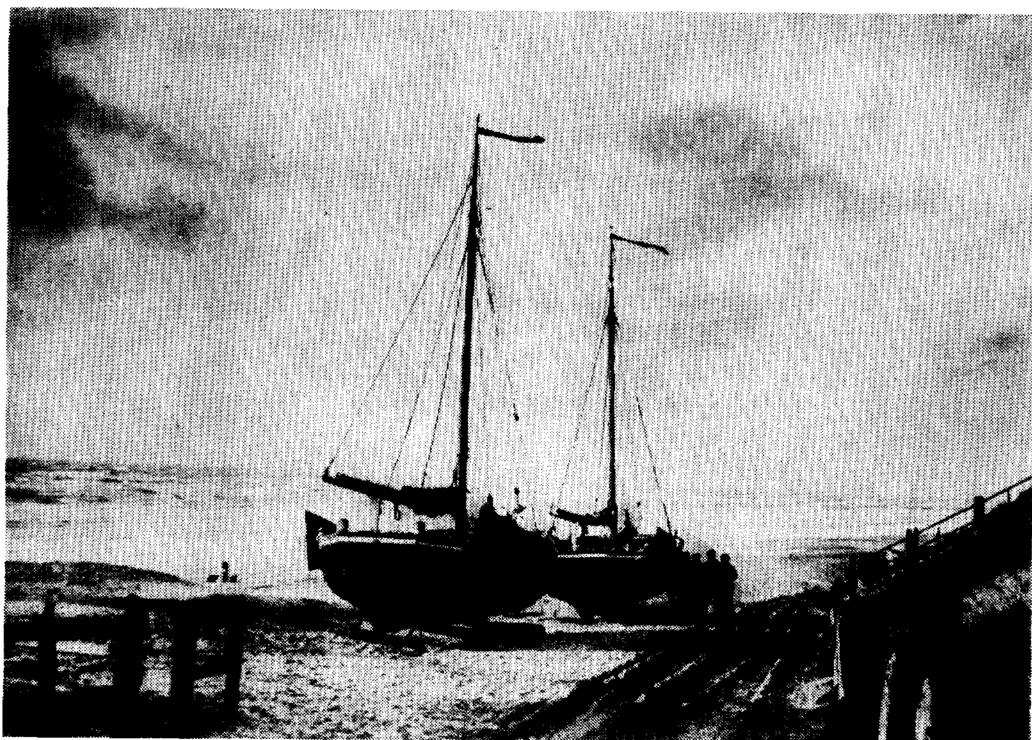
P. VAN DER MIJE KCzn.

De visserij en de oude kustplaatsen

Merkwaardig is, dat de inwoners van de diverse Noordzeedorpen verschillen in gewoonten, taal of kleding vertonen, maar voor Zandvoort behoort de eigen kleur tot het verleden. (Nog enkele decennia en dit geldt voor alle kustbewoners.) Toch waren de punten van overeenkomst talrijker en belangrijker dan de verschillen. Door vergelijking met plaatsen waar de traditie het langst heeft bestaan, is het daarom mogelijk deze ook voor voormalige vissersdorpen tot leven te brengen. Het behoeft niet te verwonderen, dat er zoveel punten van overeenkomst in de Hollandse vissersdorpen werden aangetroffen. Men oefende immers hetzelfde hoofdberoep uit en tussen de opvarenden bestond een nauw contact. Men bouwde hetzelfde schip en verwerkte de vangst op dezelfde manier. Men zag zich dikwijls voor dezelfde moeilijkheden geplaatst, had tegelijkertijd met dezelfde vijanden en met dezelfde natuurkrachten te kampen. Treffend is daarenboven tussen de Zandvoortse en de Katwijkse klederdrachten. Wanneer men de vrouwelijke leden van de Zandvoortse buurtvereniging *De Wurf* bij bijzondere gelegenheden het in onbruik geraakte kostuum ziet dragen, denkt men op het eerste gezicht een groep Katwijkse vrouwen voor zich te hebben.

Nu wil het geval, dat de schilderachtige bedrijvigheid, die de visserij eeuwenlang in de Hollandse kustplaatsen heeft gebracht, juist in Katwijk het langst heeft voortgeduurd. Daar vonden nog in het begin van deze eeuw Jan Toorop, Willy Sluiter, Blommers, Max Liebermann en Stengelin een laatste gelegenheid om impressie van het oude Hollandse vissersleven op te doen.

Ook thans nog vindt men in Katwijk en Scheveningen de grootste en hechtste vissersgemeenschappen van Nederland. Maar vooral Scheveningen ondergaat de grote-stadsinvloed van het aangrenzende 's-Gravenhage. Te Katwijk ligt de dreiging meer op ekonomisch gebied en doet zich naast het probleem van de bevolkingsgroei, de vraag voor, of in deze tijd van efficiëntie het vissersbedrijf ter plaatse nog langer zonder haven kan blijven bestaan. Scheveningen kreeg in 1904 zijn haven en daarmee verdween het oude bedrijf van het strand. Te Katwijk bouwde men in 1907 nog een bomschuit en voeren in 1913 deze echt-Hollandse schepen voor het laatst van het strand af. Het was in zeker opzicht een gelukkige omstandigheid dat, naast de genoemde belangstelling van kunstschilders, toen ook de fotografie reeds door verschillende mensen werd beoefend. Wat zij hebben gekiekt

Schuiten op het strand, omstreeks 1910. (Foto Rijksarchief, Haarlem)

vormt thans een waardevolle documentatie bij de verhalen, die nog talrijke oude Katwijkers kunnen doen over de schepen, waarmee zij vroeger voeren. Hoe levendig kunnen sommigen vertellen als zij bemerken niet met een 'buitenstaander' te maken te hebben, maar met iemand die hun wijze van werken uit die dagen goed kan begrijpen. En niet alleen zij verhalen van het oude bedrijf, maar ook de voerlieden en anderen, die op en om de schepen werkten. Er zijn zelfs nog enkele scheepstimmerlui, die destijds de laatste bomschuiten hielpen bouwen. Het is dus mogelijk voldoende materiaal te verzamelen om het nageslacht een duidelijk beeld te verschaffen van de bedrijvigheid, die vroeger langs de Hollandse kust, en ook te Zandvoort, heeft geheerst.

De beugvisserij

Een der oudste middelen om vis te bemachtigen is de stenen of benen vishoek, die reeds duizenden jaren geleden werd gebruikt en in verschillende musea is te zien. De vis bijt in het aan de vishoek of haak bevestigde aas en kan hiervan door de zgn. weerhaak niet weer loskomen. Op dit principe berust nog de visserij van de zondagvisser, die de armzalige baarsjes van zijn opgetrokken hengel losmaakt en eveneens het vangen van de roofzuchtige snoek door de geroutineerde

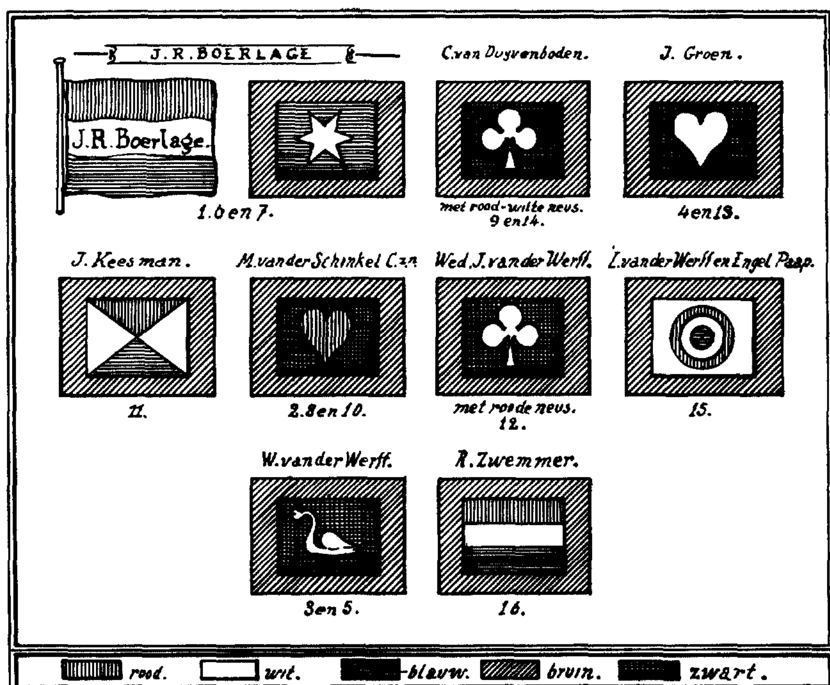
Zandvoortse visser. (Foto Rijksarchief, Haarlem)

sportvisser. Omdat de vangstmogelijkheden toenemen naarmate men meer vishoeken tegelijk gebruikt, vist men in zee altijd met vistuigen, waaraan zich meer dan één hoek bevindt. Houdt men daarbij de lijnen in de hand, dan noemt men dit vissen met de kol of traap. Het echte kollen, d.w.z. uitgeoefend als beroep, is door de Hollanders vroeger wel bedreven maar meer vanuit de havenplaatsen en op grote afstand van huis.

Een andere soort hoekwant-visserij, die zowel vanuit de havens als vanaf de kunstplaatsen veel meer en veel langer is uitgeoefend, is de beugvisserij. Hierbij waren vele duizenden vishoeken door middel van dwarslijntjes (sneuen), bevestigd aan kilometers lange beuglijnen. De latere Hollandse stoombeugers visten met een beug van ongeveer 18 km lengte. Als men de enkele, niet-levensvatbare pogingen, die na de oorlog van 1940–45 nog vanuit Vlaardingen zijn ondernomen, niet meerekent, kan men zeggen, dat de beugvisserij op zee daar voor ons land in 1936 of '37 eindigde. Ook vanuit Zandvoort heeft men vroeger, zij het op bescheidener wijze, de beugvisserij beoefend. Op het IJsselmeer vist men thans nog met een soortgelijk vistuig op lijnaal.

De schrobvisserij

Hierbij wordt achter het schip een net gesleept, dat de vis opvangt

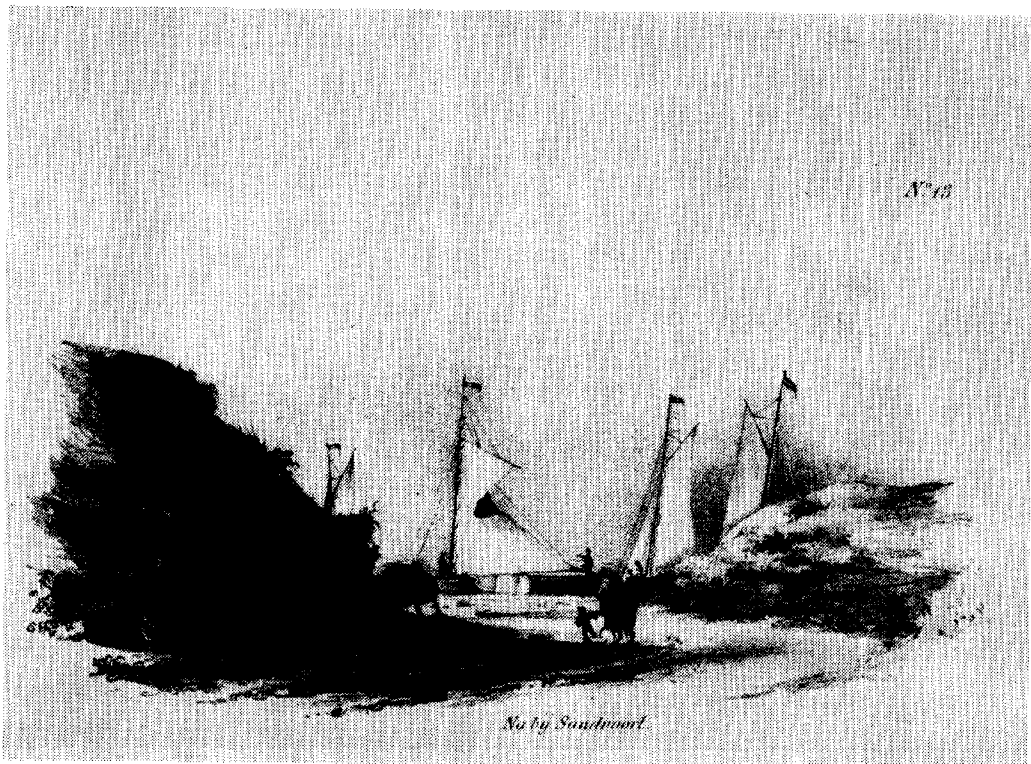

Vlaggen van de Zandvoortse reders, omstreeks 1850. (Gemeente-archief, Zandvoort)

die zich op of nabij de zeebodem bevindt. Men moest dus eerst zeewaardige schepen en enigszins doelmatige netten kunnen vervaardigen, voordat deze visserij kon ontstaan.

Het net heeft een vorm van een langwerpige, van achteren smal toelopende en aan het eind dichtgebonden zak, die uit de aard der zaak aan de voorkant moet worden opengehouden tijdens de vaart. Vroeger deed men dit algemeen met een *boom*, dat is een soort paal (dwars voor de opening van het net) met aan de punten rechtopstaande, ijzeren *uitsteeksels* of beugels, waaraan de voorste uiteinden van het net waren bevestigd. Het *boomnet* wordt nu nog maar weinig gebruikt; in noord-west Europa alleen daar, waar met de trawl niet kan worden gevist. Tegen het eind der vorige eeuw is nl. de boom vervangen door twee scheerborden welke, indien het schip behoorlijk vaart loopt, het net, waarvan de mond door *vleugels* is verbreed, wijder kunnen openhouden. Uit Engeland, waar men dit vistuig voor het eerst toepaste, is de naam *trawl* (een enkele maal ook *ottertrawl*) ingevoerd. Het eerst werd de trawl door stoomschepen gebruikt, die haast alle te IJmuiden stonden ingeschreven. Omstreeks 1908 werd ook door de Scheveningse en Katwijkse zeilloggers overgegaan van het boomnet op de trawl.

De moderne trawlers zijn dus ontstaan uit de oude schrobvisserij, die

Schuitegat bij Zandvoort. (Rijksarchief, Haarlem)

van uit de kustdorpen werd uitgeoefend. Door de strandschepen, zoals de bomschuiten, is het trawlnet nooit gebruikt, dus ook niet in Zandvoort. Wel heeft men vandaar uit eeuwen lang, zij het in beperkte omvang, aan de schrobnetvisserij deelgenomen.

De vleetvisserij

De vleetvisserij is de jongste van de drie visserijvormen, al schat men de leeftijd ervan op bijna duizend jaar. Het is begrijpelijk, dat met de gebrekkige eerste vormen van het schrobnet de vlugge vissen zoals de haring zich niet lieten vangen. De trekkracht van de primitieve scheepjes vormde slechts een fractie van die der tegenwoordige kleine kotters, om niet te spreken van de haringtrawlers. Pas toen men drijfnetten ging toepassen, die als een gordijn in het water stonden en waarvan de maaswijdte zodanig was, dat een haring juist zijn kop erdoor kon steken, terwijl de uitwijkende kieuwdeksels hem beletten deze weer terug te trekken, was het vistuig voor de haringvangst ontdekt. Een reeks vaan deze netten aan elkander verbonden en bijeengehouden door één lang dik touw, de reep, vormt de vleet. De lengte van de vleet is in de loop der tijden uitgedijd tot de tegenwoordige van 3,5 à 4 km, doch zij was vroeger natuurlijk veel kleiner. Ongeveer

80 jaar geleden visten de bomschuiten nog met vleten die ruim 1 km lang waren.
Wordt met het schob- of trawlnet een ruime sortering van vissen opgehaald, met de vleet wordt vrijwel alleen haring gevangen. De haringvisserij is voor ons van de grootste betekenis geworden. Het eerst werd zij in de zuidelijke Nederlanden, Vlaanderen en Zeeland (Willem Beukelszoon te Biervliet) uitgeoefend. Later veel intensiever uit Hollandse steden, die aan open water lagen zoals de Maassteden en Amsterdam, maar vooral Enkhuizen. Mede uit deze visserij ontwikkelde zich de koopvaardij.
Ook de bewoners der kustplaatsen namen deel aan de haringvangst; sommigen uit de steden, de meesten evenwel op de bomschuiten die op de eigen woonplaatsen werden uitgereed. Te Zandvoort schijnt men in geringe mate aan de vleetvisserij te hebben deelgenomen. Trouwens, in de kustplaatsen was lang niet zoveel met de haringvisserij te verdienen als in de steden. De aanvoer van de duurdere pekelharing was nl. alleen voor de steden gereserveerd, voor de schepen van de kust gold een kaakverbod. Zij konden slechts de ongekaakte, goedkopere steurharing aanvoeren, die ze grotendeels tot bokking rookten en dan verzonden.
Tot 1857 heeft deze wettelijke tenachterstelling van de ene groep Nederlanders ten gunste van de andere geduurd. Toen is de regering bezweken voor de aandrang, die door de Kamer (o.a. Mr. Donker Curtius) op haar in toenemende mate was uitgeoefend. De bemoeiingen en voorschriften van de overheid, die gedeeltelijk reeds sedert 1500 het bedrijf als een harnas hadden omgeven, waren nu geheel verdwenen en *de schamele vissers van de zijde* (kust) konden hun bedrijf in vrijheid ontwikkelen.

Wanneer de geschiedenis van de visserij van Zandvoort zou zijn beschreven, zouden wij daarin vernemen van goede jaren en misschien nog meer van slechte tijden; van stormen en hoge vloeden, van verlies aan schepen en aan mensenlevens. Wij zouden kunnen lezen van oorlogshandelingen, van vijanden en Duinkerker kapers vlak onder de kust. Van rijke vangsten en zwarte armoede; van moedige reddingen, maar ook van kibbelarijen over vistuigen en meningsverschillen bij de afslag.
Zandvoort heeft echter niet, zoals Katwijk, een Dr. Adrianus Pars gehad, wiens geschiedenis van de beide Katwijken uit 1679 in 1745 een tweede druk beleefde. Of een Ds. W. A. Poort, die in onze dagen het verdere verloop van Katwijk historisch beschreef in *Rondom de oude Rijnmond.* Zo had Scheveningen zijn J. C. Vermaas, die als plaatselijk onderwijzer zijn vrije tijd heeft besteed aan de *Geschiedenis van Scheveningen* in twee grote delen (1926). Jan Kloos, mr. bakker, dichter en dorpshistoricus van Noordwijk, deed hetzelfde voor zijn omgeving in *Noordwijk in de loop der eeuwen* (1928).

Pars, die verschillende gebeurtenissen in de naburige plaatsen opsomt (zware stormen, kaperij, grote vangsten) noemt Zandvoort in het geheel niet. Vermaas, die viervijfde van één zijner boekdelen vulde met de visserij, vermeldt, voorzover ik kon nagaan, Zandvoort slechts op twee plaatsen en Kloos, van wie men als naaste buur méér zou verwachten, stipt slechts eenmaal Zandvoort aan en dan nog alleen in verband met het badbedrijf.
Speelde de visserij van Zandvoort dan zo'n ondergeschikte rol? Als middel van bestaan voor de vroegere gemeenschap wellicht geen mindere dan in de andere oude kustplaatsen. Doch Zandvoort zelf was blijkbaar kleiner en zo was in absolute zin de deelname aan de Noordzeevisserij ook van geringer betekenis. Bovendien heeft men de visserij uit Zandvoort eerder gestaakt dan die uit andere kleinere vissersplaatsen langs de kust, zoals Noordwijk.
Ook Prof. Mr. A. Boujon, die in zijn *Overzicht der geschiedenis van de Nederlandse zeevisscherijen* (1885) zoveel bijzonderheden over andere vissersdorpen mededeelt, laat ons – wat Zandvoort betreft – in de steek. Slechts eenmaal noemt hij Zandvoort bij de mededeling, dat vandaar uit, evenals uit alle andere kustplaatsen van Ter Heide tot Egmond, van oudsher met bomschuiten de steurharingvisserij werd uitgeoefend.
Al moge Zandvoort dan op geen onderzoeker van de plaatselijke geschiedenis kunnen wijzen, het bezit iets anders waarop genoemde plaatsen weer niet kunnen bogen. Er bestaat nl. een *Economische beschrijving van de badplaats Zandvoort* in Sloet's Tijdschrift 18de dl., 5e st. Weliswaar zijn deze gegevens onvoldoende om een geschiedkundig overzicht van de visserij samen te stellen in de zin van de reeds bestaande over Scheveningen, Katwijk en Noordwijk, maar ze kunnen dienst doen als uitgangspunt voor een beschrijving van hetgeen men omstreeks het midden van de vorige eeuw op en om het Zandvoortse strand kon waarnemen.

De schepen

In 1860 bestond de Zandvoortse vloot uit 13 schepen. Deze bezaten het bomschuitmodel, zoals vroeger alle op de kustplaatsen gebruikte schepen. Deze naam is stellig afgeleid van de vlakke, stevige bodem, in het spraakgebruik *boôm* (platboomschuit-boomschuit). Het waren echt-Hollandse vaartuigen; niet in staat om een wedstrijd in het snelzeilen te winnen, doch stoer en sterk. Zij konden zelfs bij ruw weer het strand af- en aanvaren en zij waren door hun grote breedte (ca. de helft van hun lengte) bijzonder zeewaardig.
De vlakke bodem, de voor- en achterstevens waren van plm. 15 duims dik eiken. De huidgangen of boorden waren onder water 1½ duims iepen en boven water van duims eiken. Dit laatste was van prima kwaliteit, zgn. wagenschot, uit Beieren en Slavonië. De bouw van de bom had plaats zonder tekeningen. Men gebruikte slechts een

De scheepstimmerwerf van Van Duivenbode aan de Strandweg, naar een aquarel van omstreeks 1870. Let op het redersembleem (hart)

enkele mal en verder diende de ervaring, die in een reeks geslachten van vader op zoon was overgegaan.

Deze bouw *op het oog* had niet plaats aan het water, op een scheepshelling, zoals gebruikelijk, doch in een bouwschuur. (De firma Taat te Katwijk, die in 1907 de laatste bom in ons land bouwde, heeft nog zo'n bouwschuur in gebruik). Als merkwaardigheid kwam hier nog bij, dat eerst de huid tot boventoe werd gereed gemaakt, en pas dan daarin de spanten of inhouten werden aangebracht. De verschillende onderdelen, zoals het zaadhout (dat veel op een sterke tweede bodem geleek), de binnenwegering enz., werden door enige duizendtallen 7/8 duims houten nagels aan elkaar verbonden. Voor iedere nagel, waarbij er ook zijn van plm. 50 cm lengte, moest apart met de hand een gat worden geboord. De huidgangen waren reeds tevoren, met ijzeren klinkspijkers, koud geklonken. Hierbij werd het oeroude, overnaadse systeem toegepast.

Ten slotte kwam het dek en het roer en daarna werd de schuit op grote houten rollen geplaatst om door paarden over planken naar de zeekant te worden getrokken. Dit was een belangrijke gebeurtenis, waarin de hele dorpsgemeenschap meeleefde. Op de werf (alias *worref* of *wörref*), de tegenwoordige Boulevard, werd de schuit dan verder uitgerust of uitgereed, zoals dat heette en werden zwaarden, mast, rondhouten, tuig, takels en blokken, zeilen benevens de teer en verf aangebracht. Daarna ging hij 'neer', d.w.z. werd hij alweer door paarden over planken en rollen naar de laagwaterlijn getrokken en nadat verdere uitrusting, vistuigen, victualie en bemanning aan boord waren gekomen, koos men zee. Zie voorts: E. W. Petrejus, *De bomschuit, een verdwenen scheepstype*, Rotterdam 1954.

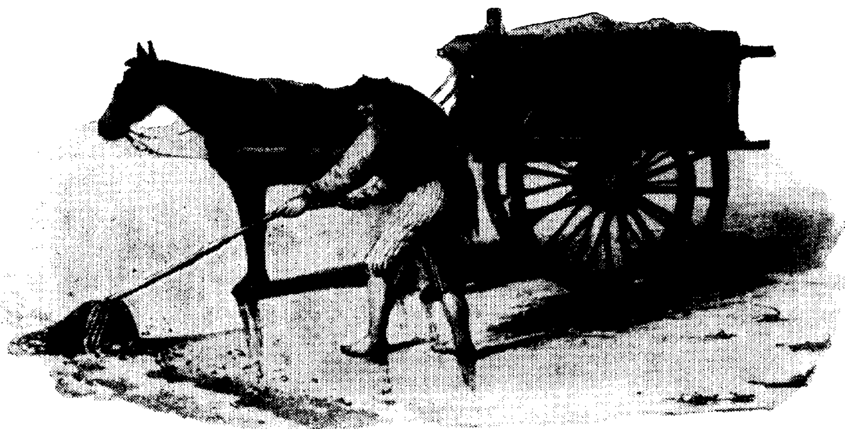
Het overzicht van 1860 zegt: de visserij wordt uitgeoefend met 11 pinken en 2 schuiten voor de rompvisserij (= visserij op rondvis). De

laatste waren vermoedelijk iets groter. Verder wordt gezegd dat deze worden getimmerd op de kleine werven der verschillende vissersdorpen langs de kust, zoals Scheveningen, Katwijk aan Zee, Noordwijk, Zandvoort en Egmond. Wanneer we echter enkele regels hoger lezen, dat er slechts zes timmerlieden waren, waaronder geen enkele scheepstimmerman wordt genoemd, dan kunnen wij wel aannemen, dat de Zandvoortse *werf* (bouwschuur) geen bommen meer afleverde. Te Egmond, waar toen ook slechts een klein aantal bommen voer, werd de scheepsbouw langer uitgeoefend. In de jaren '90 zijn daar nog bomschuiten gebouwd, waaronder enkele voor Katwijkse rederijen. De oudste Zandvoorters weten niets meer van bomschuitenbouw in hun plaats. Zij vermoeden dat de laatste voor Zandvoortse rekening elders werden gebouwd.
Hoewel bij de lijst van beroepen in 1860 geen scheepsmakers worden genoemd, werden wel de kosten (er staat onkosten) van het bouwen van een pink met *tuigaadje* genoemd, nl. ± *f* 4000,–. In de jaren '80 en '90 der vorige eeuw kostte een bomschuit met uitrusting, zonder netten e.d. te Katwijk *f* 9000,– à *f* 10.000,–. Deze was echter groter dan de Zandvoortse pink. Een schrobnet, door zo'n pink gebruikt, kostte in 1860 *f* 150,– waarvan *f* 50,– aan materiaal.

In de *Informatie* van 1514 wordt gezegd, dat de Zandvoorters zich bezig hielden met vissen 'ende reeden ter zee 10 pinken en 2 haringschepen die te Haarlem thuis horen ende hadden 10 à 12 jaar vroeger 14 pinken ende 12 haringschepen'. Hieruit blijkt niet alleen, dat het aantal haringschepen in die jaren sterk terugliep, maar ook dat de Zandvoorters te weinig kapitaalkrachtig waren om deze grotere vaartuigen zelf aan te schaffen.
Het is bekend, dat in de 16de eeuw zowel Zandvoortse als Katwijkse haringkopers-reders zich met hun hele bedrijf in Rotterdam gingen vestigen en aldus bijdroegen tot de opkomst van deze stad. Zij hadden ook reeds in de 15de eeuw de buisvaart vanuit Rotterdam, Delfshaven en Schiedam uitgeoefend. De Katwijkse haringkopers-reders verplaatsten echter pas in de begintijd der Republiek (± 1580) hun bedrijf naar Rotterdam.
In 1860 worden de 13 schepen der Zandvoortse vloot verdeeld in 11 pinken en 2 schuiten voor de rondvisserij (kabeljauw, schelvis, wijting). Haringschepen worden in het geheel niet genoemd. Blijkbaar ontbrak het te Zandvoort toen aan initiatief om van de pas verworven vrijheid (1857) gebruik te maken voor de haringvangst. Te Scheveningen en Katwijk begon deze visserij toen juist een belangrijke opleving te vertonen. Hiervoor waren echter grotere en duurdere schuiten nodig en vooral het vistuig, de vleet, vroeg een voor die dagen belangrijke kapitaal-investering. Wanneer de laatste haringschuiten te Zandvoort zijn afgevaren heb ik niet kunnen ontdekken.
Toen de Katwijkse reders in 1752 de prinses-gouvernante wederom ver-

zochten om de gevangen haring te mogen kaken, ontbraken de Zandvoorters niet om dit verzoek te steunen. Het werd ondertekend door 10 Katwijkse, 4 Noordwijkse, 3 Scheveningse en 2 Zandvoortse reders (Corn. Pieter van Duin en Jan Gijze van Duijvenbode uit Zandvoort). Als bewijs, dat ook na de Franse tijd de hoop op gelijkstelling van alle Nederlanders bij de uitoefening van de haringvisserij spoedig de bodem was ingeslagen, moge het verzoekschrift gelden dat, vergezeld van een uitvoerige memorie, de reders van Scheveningen, Katwijk, Noordwijk, Egmond aan Zee en Zandvoort in 1818 indienden bij de provinciale staten van Zuid-Holland. Wanneer deze het niet schadelijk achtten voor de *naam van den Nederlandschen haring* konden zij aan de Koning adviseren het verbod op te heffen, dat reeds 25 november 1814 was gepubliceerd en waarbij aan 'de visscherijen langs de kust werd verboden de gevangen haring te kaken, te zouten, en aldus gezout in pannen, potten of tonnen te leggen'.
In 1822 komen de kustplaatsen onder controle van het Kollege van de kleine of vers-haringvisserij van de provincie Holland. Daarin hadden vertegenwoordigers van de betrokken rederijen zitting: namelijk twee uit Scheveningen en uit Katwijk en één uit Noordwijk, Zandvoort, Egmond en Wijk aan Zee. De Zandvoorters doen dus blijkbaar in de eerste helft van de vorige eeuw, zij het op beperkte schaal, nog steeds mee aan de haringvisserij.
De dertien schuiten van 1860 vormden de vloot van zes reders. De bemanning bestond uit vijf à zes man (waaronder ook de schipper en wellicht een halfwas matroos) en één of twee jongens, wier leeftijd tegenwoordig verbazing wekt, namelijk tien jaar. Indien de opgave van 66 tot 70 in 1860 te Zandvoort woonachtige vissers juist is, moeten er dus toen nog een twintigtal niet-Zandvoorters de vloot helpen bemannen. Een 20 jaar later was dit net andersom, toen de Zandvoorter visserslieden op schepen uit andere vissersplaatsen voeren, omstreeks de eeuwwisseling meestal op de stoomtrawlers, waarvan het aantal te IJmuiden begon toe te nemen.
Het heet, dat de trawlloggers van Scheveningen de langste reizen maken. Dat schijnt altijd reeds zo te zijn geweest, volgens de overzichtschrijver van 1860 kon men daar de pinken al op enige afstand van het strand ruiken door de gestorven buit, die zij aanvoerden, want de wijze van conserveren was nog primitief. De Zandvoortse pinken bleven slechts één etmaal in zee. Dit gaf het voordeel, dat men dagelijks levende vis kon krijgen. Hierbij zal de overzichtschrijver hebben gedoeld op de pinken, die de schrobnetvisserij op platvis dichtbij de kust uitoefenden. De eerder genoemde schuiten welke de rondvis vingen, visten wellicht wat verder uit de kust en zullen de visserij niet iedere dag hebben onderbroken voor het afleveren van de vangst. Deze rondvis werd hoofdzakelijk met de beug gevangen. In de herfst begonnen ook de kleinere pinken met de beug te vissen. Evenmin als uit de andere kustdorpen, zal de beugvisserij ook uit Zandvoort na

1860 niet lang meer zijn uitgeoefend. De overzichtschrijver geeft van deze beugvisserij enkele bijzonderheden, De lijn is ½ duim dik en van verschillende lengte. (Te Scheveningen worden er beugen gebruikt van 5.5 km). Op afstanden van ongeveer 2,5 m zijn de dwarslijntjes of sneuen bevestigd, welke ongeveer 0.5 m lang zijn met aan het einde een haakje, dat men in het aas verbergt. Bij voorkeur zijn dat garnalen, welke men destijds in de herfst zelfs van het toen nog aan brak water gelegen Sparrendam (=Sparendam) ging halen. Bij gemis daarvan een stukje haring of koelever. Dit zal de overzichtschrijver zelf hebben kunnen waarnemen. Als hij echter vertelt dat men ook nog platvisjes uit zoetwater, stukjes van een medusa en kwallen als aas gebruikt, wordt het waarschijnlijk, dat een grappenmaker hem bij de neus heeft genomen.
Aan het uiteinde van de beug bevindt zich een zware steen en aan het andere eind een stuk ijzer van 20 pond, dreglood genoemd. Dit is vrij licht, vooral als men bedenkt, dat hieraan ook nog een joon (soort grote dobber) werd verbonden. Na 45 minuten ankeren of zeilen begon men met het inhalen van de beug. Men had gewoonlijk 16 bak aan boord en één bak bevatte vier lijnen. Behalve rondvis werd aan de beug ook nog wel andere vis gevangen, zoals roggen en ponen, die platvissen zouden achtervolgen en middendoorbijten, 'zodat men dikwijls koppen aan het strand ziet spoelen'. Ook de haai wordt terecht een rover genoemd, die de vis van de beug vreet. Men vangt de haai ook zelf wel aan de hoek, doch stelt daar weinig prijs op. In armoedige gezinnen wordt hij soms gerookt en gegeten. De armoede moet dan inderdaad groot zijn geweest, want door alle tijden was de weerzin van de zeeman en vooral de zeevisser, tegen het nuttigen van de onsympathieke haai moeilijk te overwinnen.
Ponen en pietermannen worden een geliefkoosde vis genoemd voor de Joden te Haarlem en Amsterdam. Dit is, zoals de handelaren in de vishallen van IJmuiden kunnen beamen, in de loop der jaren zo gebleven. Ook de toevoeging, dat deze vissoorten meer in de algemene gunst verdienden te delen, kon vandaag zijn geschreven.
De schrijver vond in 1860, dat de visserij te Zandvoort eeuwen in dezelfde sleur was uitgeoefend zonder dat men op nieuwe methoden of andere netten bedacht scheen te zijn. Hij blijkt een voorstander van de spanvisserij, zoals die na de oorlog ook op de haring bij de Vlaamse banken (de zogenaamde Breskensharing) wordt uitgeoefend. In de Zuiderzee vist men met een sleepnet tussen twee botters, zegt hij; men kan daardoor netten van grotere omvang bezigen. Zelfs heeft hij het over het bezigen van elektriciteit bij de visserij. 'Op de Fransche kusten vischt men met elektriek licht. En zou er niets van de Engelschen over te nemen zijn? Al was het maar het gebruik van stalen, i.p.v. ijzeren haken aan de hoekwant'. Van de conservatieve opvattingen kan men deze schrijver geen verwijt maken; te meer daar hij later ook het onderwijs wenken geeft, die pas op de huidige visserijscholen zijn

Schulpkar te Zandvoort. (Valentijn Bing en Braet von Ueberfeldt, 'Nederlandsche kleederdragten', Amsterdam, 1857. Foto Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

verwezenlijkt. Zo wordt ondermeer bepleit geschikte leesboekjes in te voeren over de natuurlijke geschiedenis van de vissen, de verschillende soorten visvangst en de nevenbedrijven.
Dat naast deze progressieve ideeën ook het gevoel voor het behoud van het volkseigen niet ontbreekt, blijkt uit het volgende, na de mededeling dat Zandvoort destijds slechts één geplaveide rechte straat had: 'Overigens is men hier van rechte lijnen verschoond gebleven, welke aan de steden en dorpen dikwijls een groote eentoonigheid bijzetten. Zandvoort is gelukkig nog niet gemoderniseerd als Scheveningen en vertoont ons nog al de nonchalance van het karakter der visschers-levens, geene ongevallige verscheidenheid in het oog van hem, die het oorspronkelijke in het volksleven nog ter harte neemt'.

Het verkopen van de vangst

De wurf, later gemoderniseerd tot Boulevard, was evenzeer het middelpunt van het leven in de oude vissersdorpen als in de tegenwoordige badplaatsen. Van daaruit werden de gaande en komende schepen geobserveerd en de laatste door middel van bakens, of 's nachts flambouwen, naar een goede landingsplaats geleid. Daar wachtten ook de verwanten van de opvarenden de aankomst van de schepen af en brachten velen een groot deel van hun vrije tijd door om de dingen van de dag te bespreken. Daar namen ook de vreemdelingen de eerste indrukken in zich op van de levendige taferelen, welke zich op en bij het strand afspeelden.
Waren de bomschuiten eenmaal tegen het strand aangekomen, dan werd de vangst door in hozen gestoken opvarenden, die door het water af en aan liepen, in manden naar het droge gedeelte van het

strand gedragen (hoos = tot onder de armen reikende lederen broek en laarzen uit één stuk). De vrouwen van de opvarenden van elke bomschuit legden de vis uit en verspreidden ze in porties. Dan kwam de afslager met de stok om de hoeveelheid vis, die hij zou verkopen, aan te wijzen. De gegadigden verdrongen zich in een kring om hem heenen riepen *mijn!,* als hij met zijn voor oningewijden onverstaanbaar afraffelen der prijzen een redelijk geacht bedrag had bereikt. Dat bij een gelijktijdig *mijn* wel eens verschil van mening ontstond, met ruzie als gevolg, valt niet te verwonderen.
In 1860 gaf de afslag elke morgen een levendig beeld aan het strand. Te Katwijk heeft de visafslag op deze wijze nog bestaan tot 1941, toen de kustvisserij door de bezetter werd verboden.
Omdat het tijdstip van de afslag afhing van de tijd van aankomst der schepen en deze weer van de vloed, moesten de belangstellende kopers worden gewaarschuwd, wanneer de verkoop zou beginnen. Dit geschiedde door middel van *de klink.* De omroeper ging dan door het dorp en riep met korte tussenpozen, liefst op de straathoeken zijn mededelingen rond, na een tiental slagen met de klinkslag op de klink te hebben gegeven. Dit was een glimmend geschuurde geelkoperen gong met handvat en 40 à 45 cm middellijn. Volledigheidshalve zij hier nog opgemerkt, dat de klink ook ging *voor andere mededelingen,* zoals van verloren voorwerpen en verkopingen. De klinker van Zandvoort leeft nog *volkomen natuurgetrouw* voort onder de leden van *De Wurf.* Degenen, die de vis kochten, waren in de eerste plaats de kleinhandelaren, onder wie vooral de visvrouwen, die hun waar al lopende sleten in Haarlem en omgeving. Merkwaardig, dat deze visvrouwen en -mannen te Zandvoort met één woord nl. *lopers* werden aangeduid, terwijl op Katwijk en, naar ik meen ook elders langs de kust, duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen loopsters en lopers. Wie dit leest, zal wel eens een afbeelding hebben gezien van een Scheveningse of Katwijkse visvrouw met speciale grote hoed, waarop de visben of -mand goed in evenwicht bleef, verder aan iedere arm een beugelmand.
De Zandvoortse visvrouwen echter droegen de visben volgens de schrijver van 1860 en volgens andere zegslieden niet op het hoofd, doch op de rug. Daardoor missen zij die frisheid van gelaatskleur, welke men elders op het platteland aantreft, maar die verbetert, zodra de visben bij meerdere welvaart afgelegd wordt, zegt Waltlager. En alsof hij voelt, dat hij hiermee de Zandvoortste schonen tekort heeft gedaan, voegt hij er onmiddellijk aan toe: 'de natuur laat het ook hier niet aan enkele prachtstukken der schepping ontbreken.'

Het verwerken van de vangst

Een andere groep kopers vormden de visdrogers. Deze hadden in 1860 4 bedrijven te Zandvoort. Dergelijke *droogtuinen* bevonden zich vroeger op alle kustvissersplaatsen, daar drogen destijds de meest doelmatige wijze van conserveren was. De gekochte vis, meest scharren en

schollen, werd door de zgn. *snijsters* van de ingewanden ontdaan. Een geoefende kracht kon 500 stuks per dag afwerken. Daarna ging de vis 24 uur in de pekel, gemaakt van ongeraffineerd zout. De juiste sterkte hiervan was voor de smaak van veel belang. Dan werd de vis met een in het midden gemaakte opening aan dennen speten (puntige stokken) geregen, die onder rietmatten werden opgehangen, en het drogen begon. Daarbij moest worden opgepast, dat dit niet te snel ging, opdat de scharren niet hard werden.

Na deze bewerking legde men de gedroogde vis 'met eene Hollandsche netheid' in de manden, want, zegt de schrijver 'deze kleine nijverheid onderscheidt zich in dit dorp door groote zindelijkheid. Ook de speten worden telkens weer afgeschrapt.' De Zandvoortse gedroogde scharren schenen inderdaad een goede naam te hebben en de Katwijkse oudschippers vertellen nog heden, dat zij, wanneer ze vroeger door tegenwind of om andere redenen naar Zandvoort in plaats van huiswaarts voeren om hun vangst te verkopen, daar bijna altijd een wat hogere prijs voor de scharren maakten. Onze zegsman van 1860 vertelt dan ook, dat de Zandvoortse scharren, die als *Haarlemmer scharren* in de handel kwamen, een betere naam hadden dan die van Scheveningen en ook, dat zij naar Duitsland werden uitgevoerd, waar men ze in olie bakte. A. van Collem laat dan ook een Joodse venter de lof zingen van *Haarlemmer-scharren klit-sprotten uit Kiel (Een nieuwe psalm* in *Van stad en land,* 1906) Het valt op dat in 1860 geen rokers worden genoemd. Dit is er een bewijs voor, dat men reeds enige tijd was opgehouden met het uitoefenen der haringvisserij en dat deze eigenlijk nooit van grote betekenis was geweest. Te Noordwijk, waar in geen jaren meer rederijen worden gevonden, bestaan immers nog altijd haringrokerijen. Van de mogelijkheid scharren, ponen en andere vissoorten, die in 1860 te Zandvoort werden aangevoerd te roken, maakte men toen blijkbaaar ook geen gebruik.

De visdrogerij werd echter door haast iedere inwoner ook voor eigen gebruik toegepast. Men vormde een wintervoorraadje van gezouten vis en droogde deze later. Ook werden roggen gedroogd en evenals stokvis voor het gebruik gebeukt.

Een andere visserij, die op kleine schaaal werd uitgeoefend, was enkele jaren tevoren begonnen: visserij op zeesterren (vijfvoeten). Zij dienden als mest op het teelland en werden ook naar de toen nog jonge gronden van de Haarlemmermeerpolder verzonden. Ook op andere kustplaatsen werden de toevallig opgeviste zeesterren voor dit doel verhandeld, doch van een opzettelijke visserij is elders niets bekend.

Een zelfde Zandvoortse bijzonderheid is het garnalenvisseen met de kro. Dit is een groot soort schepnet, dat men voor zich uitschuift evenwijdig aan het strand door het water lopend, ongeveer zoals een schelpenvisser achteruitlopend een overeenkomstig net achter zich aantrekt.

Korders zijn mannen die op een paard zitten, dat bij kalme zee tot aan

de rug in het water lopend evenwijdig aan het strand een schrobnet achter zich aantrekt. Zij worden in de lijst van 1860 niet genoemd. Het ging hierbij meest om garnalen, hoewel meermalen ook andere vis, o.a. tong, werd gevangen. Op andere kustplaatsen deed men dit toen nog op vrij grote schaal en op Katwijk worden ook nu nog enkele korders gevonden. Deze zijn echter de laatsten langs de Hollandse kust en als de garnalen, die de laatste twee jaar verstek lieten gaan, maar in 1959 terugkeerden, zo zeldzaaam als onze rivierzalmen zouden worden, zou ook dit beroep moeten uitsterven.

Ekonomie en loonregelingen in 1860

In 1859 hadden enkele Zandvoortse schuiten *f* 4000,– besomd. Om te kunnen bestaan moest *f* 3000,– per jaar worden opgebracht, waarbij dan echter geen netten verloren mochten gaan aan een heft, d.w.z. een wrak of ander voorwerp, waaraan ze blijven hechten. Een moderne logger of trawler mocht tegenwoordig deze *f* 3000,– niet per jaar, maar per dag boven water halen om rendabel te zijn. Maar de aanschaffingskosten van een dergelijk schip bedragen dan ook *f* 700.000,– à *f* 800.000,–, tegen die van een Zandvoortse pink *f* 4000,–.

Interessant is de loonregeling uit die dagen. De verhouding van de reder en de bemanning der pink was geheel van *socialistische aard* volgens de schrijver. Zij had die goede zijde, dat ze het eigenbelang der vissers aan de vangst verbond. Deze associatie was ook in andere landen bekend.

'Hier en daar geeft het overwicht van het kapitaal wel eens een nadeel t.o.v. de nijverheid der visschers' zegt hij, en hij geeft dan de loonregeling zoals die te Zandvoort en Scheveningen bestond. Als nadeel noemt hij de levering van een deel der behoeften, zoals kaarsen, olie, hout en turf en waarschijnlijk ook de victualiën door de reder. 'De visscher stelt zich altijd voor, dat hij elders beter en goedkooper waren kan bekomen. Op dit punt zou de associatie gewijzigd moeten worden en kan de reeder de winst op de levering der behoefte niet missen, dan zou het te verkiezen zijn, dat hij eenige percenten meer in de mient had.' (Het woord mient of miente wordt nog wel aan boord gebruikt. 'Dat is van de mient' wil zeggen, dat is van ons allen of dat is voor algemeen gebruik, ook wanneer het door de rederij wordt verstrekt.)

Dergelijke ongewenste regelingen bij de leveranties van scheepsbehoeften bestonden, voorzover ik heb kunnen nagaan, op andere vissersplaatsen niet. Te Katwijk wisten de oudsten zich één geval uit hun jeugd te herinneren, waarbij een reder tevens eigenaar van een kruidenierszaak was. Deze leverde zijn waren aan de eigen schepen en in dat geval wist men uit den aard der zaak nooit precies hoeveel winst men daarbij aan *de baas* betaalde, hetgeen evenals te Zandvoort aanleiding gaf tot wantrouwen. Bij andere rederijen bestelden de schippers bij de

betreffende zaken en zorgden de jongeren onder de opvarenden, dat de scheepsbenodigdheden aan boord kwamen.
Zowel te Scheveningen als te Katwijk werden de aanschaffingskosten zonder meer van de ruwe besomming (de koopsom van de vis aan het strand) afgetrokken. Hoewel ook de verdere aftrekposten van plaats tot plaats verschilden, was de verdeling van de netto besomming toch in hoofdzaak gelijk.
Onze schrijver geeft de verdelingen welke in 1860 te Scheveningen en te Zandvoort werden toegepast. In beide gevallen kreeg de reder eerst 20 % van de ruwe besomming; na aftrek der onkosten was de verdeling als volgt: schipper 1¼, reder 1, vol matroos 1, licht matroos ½ en jongen ¼ deel. Verder was er nog verval en zo-vis; hiervan kreeg de reder ook 1 deel, evenals àlle opvarenden van schipper tot jongen. De zo-vis bestond uit 2 manden (kleine?) schol per reis; was dit een noordreis, dus verder van huis en langer van duur, dan waren het 4 manden. In plaats van de 20 % van de opbrengst der gewone vis, hierboven genoemd, trok de reder van die der zo-vis maar 1 %. Deze procenten noemde men schrijfgeld en dit was bestemd voor de instandhouding van de rederij.
De reder gaf het vaartuig, onderhield de zeilen en de romp onder de waterlijn. Hij verschafte jaarlijks 2 netten, 2 lijnen en om het andere jaar 3 lijnen, 1 stel sprenkels, 1 stel kuiltouwen en 1 stel vallen (= takels om met de zeilen te kunnen werken). Hij vernieuwde het versleten hout- en ijzerwerk en gaf om de 6, 7, 8, 9 en uiterlijk om de 12 jaar een nieuwe romp of hol. (vgl. Engels *hull of a ship*). Dit laatste houdt dus in, dat de levensduur van een bomschuit uiterlijk 12 jaar was.
De Vennootschap (dus de mient), waarbij óók de reder is begrepen, onderhield het vaartuig van boven, vergoedde wat er verloren ging en herstelde het beschadigde. Deze laatste bepalingen golden o.m. voor de visnetten, de zwaarden en het roer. Bij de beugvisserij moesten de opvarenden ook het hoekwant onderhouden.
Het bovenstaande had alleen betrekking op de vangst van *verse vis*, zowel met het schrobnet als met de beug. In Zandvoort gold dan nog, dat bij de visserij met schrobnetten de reder i.p.v. 1 deel, 1½ deel had. Voor de haringvisserij bestonden andere regelingen, maar dit bedrijf werd niet uitgeoefend in Zandvoort.
Merkwaardig is, dat zowel de schipper als de jongen met 2 lijnen voor zichzelf mochten vissen bij uitoefening van de beugvisserij, mits 20 % voor de reder was. Daar de beugvisserij door bomschuiten omstreeks 1870 is opgehouden, kan niet meer worden nagegaan of deze regeling ook buiten Zandvoort van kracht was.
Werd in de jaren '80 nog met een 17 schuiten uit Zandvoort gevist, nadien daalde het aantal snel. Oude Katwijkers weten nog, dat deze kleinere bommen aldaar 's zomers, wanneer de grote Katwijkse schuiten de schrobnetvisserij hadden beëindigd en op de haringgronden in het *verre noorden* vertoefden, hun vangst aan verse vis kwamen ver-

kopen. Zij verschilden van de Katwijkers in een paar bedrijfsgebruiken; zo haalden ze bijvoorbeeld de zwaarden naar voren in plaats van naar achteren op.
Er zijn later nog enkele van deze *herfstschuitjes*, zoals ze werden genoemd, omdat zij in de herfst hun beste besommingen maakten, naar Katwijk verkocht in de laatste jaren van hun bestaan. Wij spraken de 92-jarige Huig van der Plas, oud-reddingbootschipper, maar ook oud-schipper van zo'n herfstschuitje. Het was de KW.42, met als reder de heer Durieux, die het rederschap van een familielid te Zandvoort had overgenomen.

Zo is de visserij van Zandvoort verdwenen. Enkele families, die het beroep trouw wilden blijven, verhuisden naar Katwijk, maar de meeste gingen naar IJmuiden. Ook enige vishandelaren, die niet van beroep wilde veranderen, verplaatsten hun zaak naar IJmuiden, waar ze reeds met hun hondekarren de vis vandaan haalden. De door tegenwind opgehouden vissersvaartuigen liepen namelijk nu en dan al binnen in de nieuwe haven en maakten van de gelegenheid gebruik om daar meteen hun vangst te verkopen. Dat was het begin van de vismarkt in IJmuiden en het eind van Zandvoort als vissersdorp.
De laatste garnalenschuit verdween in 1929 van het strand. Het scheepje werd toen met steun van enige belangstellenden door het Nederlands Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam aangekocht en aan de Gemeente Zandvoort geschonken. In de hongerwinter 1944/45 is het helaas door de achtergebleven bevolking gesloopt.

C. VARKEVISSER

Het architectonisch verleden van Zandvoort

Uit de bijdrage van mejuffrouw Kurtz – waaraan hieronder enkele historische gegevens worden ontleend – blijkt, dat er slechts weinig bekend is over de oude geschiedenis van Zandvoort. De wijze en tijd van ontstaan liggen geheel in het duister, al zou men met Zoeteboom aan een vestiging van mensen uit het achterland (Haarlem e.o.) kunnen denken en het in een Hollandse oorkonde van vóór 1120 vermelde *Santfort* misschien op het oudste vissersplaatsje mogen betrekken. Het volgende gegeven van enig belang dagtekent eerst uit 1455, toen het dorp, dat tot de heerlijkheid Brederode behoorde, reeds een zekere betekenis had. In genoemd jaar toch werden de privileges van de schutterij bevestigd.

Hoewel er dus geen bronnen bekend zijn, die licht werpen op de vroegste ontwikkeling van Zandvoort, zou men zich een voorstelling van het ontstaan kunnen maken naar analogie van de stichting van Berkheide, de fameuze 'lost village' in de duinen.[1] Toen de Graven van Holland er namelijk in de loop van de middeleeuwen toe overgingen het hun toebehorende duingebied – de Graeflyckheyts Wildernisse – in eigendom of erfpacht over te dragen aan edelen, verkreeg Gillys van Kralingen in 1396 een duinterrein tussen Scheveningen en Katwijk om 'daer of een heide te maken'. Tevens mocht hij hier erven uitgeven voor het bouwen van woningen tegen levering van vis en van de 25e penning van alle ter plaatse te verkopen goederen.

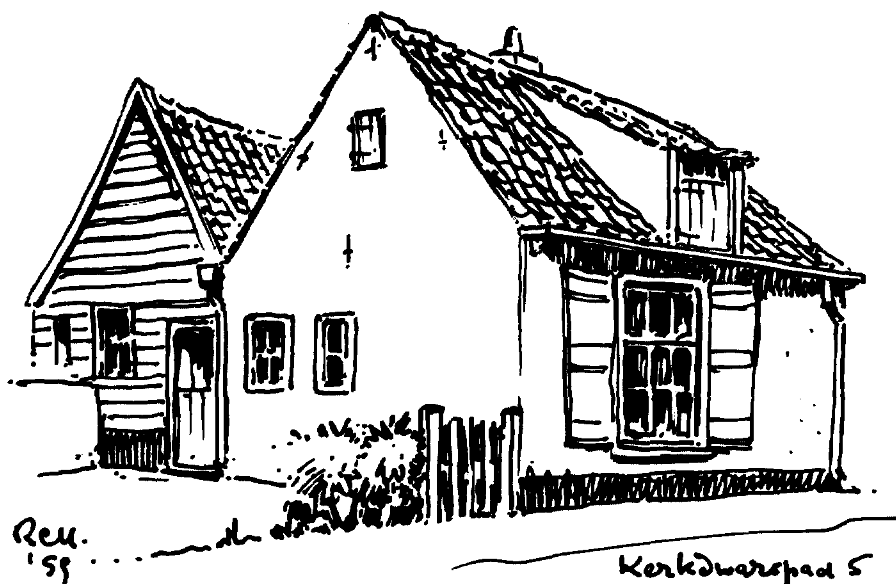
Aldus ontstond Berkheide of Berkhey, dat overigens geen lang en gelukkig leven was beschoren; voeren in de tijd van Karel de Stoute nog 9 pinken uit, in 1494 was het aantal tot 4 geslonken en in 1515 waren het er nog maar 2, 'daerof deen vertrecken wil te Catwijck up tzee, overmits de grootheyt van der scattinge.' De kleine en arme bevolking behoefde in 1521 dan ook niet meer dan 1 morgen duingrond met helm te (laten) beplanten, terwijl Wassenaar 14 morgen voor zijn rekening moest nemen. Daarna kwam het einde, want na 1558 komt Berkhey niet meer als dorp op een kaart voor, terwijl ook de andere bronnen zwijgen. Misschien is het door overstuiving ondergegaan of verwoest bij een stormramp als de Allerheiligenvloed van 1570, die ook Scheveningen en Katwijk teisterde. Op het eind van de 18de eeuw zouden de blootgewaaide fundamenten nog korte tijd te zien zijn geweest, maar verder herinnert alleen de Berkheistraat in Wassenaar en sinds de loop van de 17de eeuw de naam (Klein en Groot) Berkhei voor een (paar) duinpan(nen) aan het verdwenen dorp.

Zou de stichting van Berkheide het ontstaan van Zandvoort kunnen verduidelijken, de naam van deze plaats en de overeenkomstige aanleg van Katwijk- en Noordwijk aan Zee verklaren het *stedebouwkundige* uitgangspunt. Voort (voorde) moet dan niet worden beschouwd als doorwaadbare plek in een water, maar als doorgang van de zandweg door de laatste duinenrij naar het strand, dat oudtijds tevens tot heirbaan diende. Evenals bij genoemde kustdorpen verwijdde deze doorgang zich vóór de zeereep tot een beschutte vallei, een del, die zich leende voor bebouwing. In de eerste eeuw van zijn bestaan groeide Zandvoort door deze natuurlijke omstandigheid dus eveneens uit tot een driehoekige dorpsvorm, waarbij de basis naar zee was gekeerd. De top werd gevormd door de kerk en de oost-west gericht hoogtelijn van de driehoek door de Kerkstraat. Aan weerskanten hiervan ontstond aan bochtige stegen een ordeloze bebouwing op bultig terrein.
De lotgevallen van de nederzetting wijken in grote lijn niet af van die van de andere kustplaatsen. Onder het bewind van Karel de Stoute schijnt er een periode van bloei te zijn geweest en telde Zandvoort 100 haardsteden, maar door de expeditie tegen het Kaas- en Broodvolk in 1489, waarbij het leger van de Hertog van Saksen het dorp plunderde, en door de pestepidemie van 1493 was het aantal bewoonde huizen blijkens de *Enqueste* van 1494 tot 50 geslonken. De *Informatie* van 1514 geeft weer 76 bewoonde haardsteden op benevens 21 lege en 5 gesloopte en vermeldt tevens de aanwezigheid van 10 pinken en 2 haringschepen, die thuishoorden in Haarlem, waar de vislopers ook voornamelijk hun waar sleten. De onbeduidende landbouw had zijn geringe betekenis toen geheel verloren, want de aan het begin van het dorp gelegen drie krochten (of kroften: groenland, duinakker), tezamen 4 morgen, waren ondergestoven.
Daarna ging het bergopwaarts, gezien het feit, dat in 1553 reeds 171 huizen worden opgegeven. De bloei was echter van korte duur, want het aantal liep in de Tachtigjarige Oorlog weer terug tot 148 in 1632, terwijl er een eeuw later nog slechts 98 over waren. De stormvloeden van 1570, 1671 en 1682, de pestepidemieën en de oorlogshandelingen in de Spaanse tijd moeten als oorzaken voor de achteruitgang worden gezien. Zo is bekend, dat in het begin van de Tachtigjarige Oorlog (wellicht tijdens het beleg van Haarlem 1572–73) de laat-middeleeuwse kerk gedeeltelijk werd verwoest. In 1583 zal er evenwel een adempauze zijn geweest, omdat men toen het gasthuis bouwde. Het beschadigde schip van de kerk kwam blijkens een gedenksteen in 1618 weer onder – een lager – dak, bij welke gelegenheid ook een nieuwe torenspits werd aangebracht.
Uit deze periode dateren de vroegste afbeeldingen van het dorp. Een door H. C. Vroom (± 1566–1640) op koper geschilderd gezicht (in part. bez.) toont op het strand getrokken vissersboten met een paar tentvormige hutten aan de voet van de duinen. Op de achtergrond

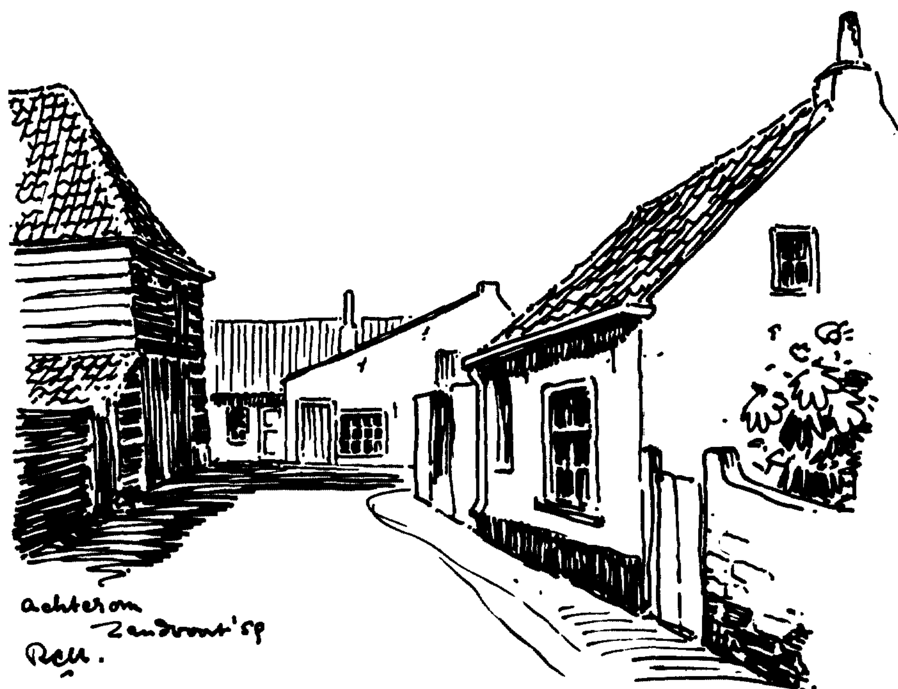
verheft zich boven een warreling van daken de gerestaureerde kerk en op een top van de zeereep staat de vuurboet. Duidelijker is dit gebouwtje afgebeeld op een schets van Claes Jzn. Visscher 1586/7–1652) in het Rijksprentenkabinet. Het had de gebruikelijke vorm van een gedrongen toren met als smallere bekroning een huisje met een zadeldak. Tegen dit bovenstuk waren over het torenlichaam heen enkele balkons in de vorm van mezekouwen uitgebouwd, waarin het vuur werd gestookt.[2] Hetzelfde gebouwtje heeft Visscher naderhand geëtst voor een serie van twaalf prenten,[3] waarvan nummer 3 Zandvoort aan de landzijde vertoont. Op de voorgrond van het tafereel buigt het zandpad uit de richting Haarlem zich tussen een paar met riet gedekte woningen en langs het grotendeels gerestaureerde bedehuis naar de Kerkstraat toe. Op de door een hek omgeven krocht voor het hoge middeleeuwse koor hangen de netten in rijen aan paaltjes te drogen.
Een volledige aanblik van de landkant schetste R. Roghman (± 1620–1686), maar de details van het door golvende duinen en een weide met houten haalput omgeven dorp zijn te onduidelijk voor het maken van nadere gevolgtrekkingen. Er kan slechts worden opgemerkt, dat het koordak niet meer boven de nok van het kerkschip uitsteekt. Naar deze gewassen tekening (in Teylers Museum) heeft de kunstenaar een ets gemaakt, maar deze is minder aantrekkelijk; de tweewielige kar op het Oude Visserspad is vervallen en de vislopers hebben geen manden meer op het hoofd. De overige oude afbeeldingen van Zandvoort (waaronder een schilderij uit 1662 door Salomon van Ruysdael in het Frans Hals-museum) brengen – behalve over de kerk – geen nieuws. Op een paar gebrandschilderde ruitjes uit 1621, die van het Gasthuis naar het Raadhuis zijn overgebracht, kan men achter de visserspinken over de duinenrij nog iets van het dorp onderscheiden, maar de huisjes en de kerk zijn schematisch weergegeven. Duidelijker is de vuurbaak op een ets van C. Decker (± 1650–1695)[4], doch deze prent geeft minder bijzonderheden dan de ets van Visscher.
Pas in de vorige eeuw wordt het oude zeedorp weer door kunstenaars ontdekt. J. Jelgershuis Rzn. tekent in 1812 een visserswoning met een seintoestel op de achtergrond (Gemeentearchief Haarlem), Bing en Braet von Ueberfeldt beelden behalve de Zandvoortse klederdracht ook het kustlicht, een visdrogerij en een – schematisch – dorpsgezicht af,[5] ongeveer drie jaar later ontstaat de gekleurde tekening van Carel A. Eckstein: een gezicht op het Badhuis en hotel Driehuizen met op de voorgrond een visser met hoge hoed en kriel en een vrouw met een mand op haar strooien hoed (Rijksarchief in de provincie Noordholland) en in 1862 tekent C. Ekama het dorp met de kerk van de wurf af (Gemeentearchief Haarlem). Intussen had Israëls in de Zandvoortse sfeer al inspiratie gevonden en zijn voorgaan werkte aanstekelijk op Liebermann en kleinere goden zoals H. Hulk en de etsers Graadt van Roggen en Storm van 's Gravesande. In deze categorie mag eveneens de fotograaf A. Bakels met ere worden genoemd, daar

zijn opnamen van een voor die tijd oorspronkelijke visie getuigen.

Minder nog dan de artiesten hebben de kaarttekenaars zich vóór de negentiende eeuw met Zandvoort beziggehouden. Kort na 1807, toen het dorp 649 hervormden, 95 roomsen en 3 luthersen telde, is de eerste nauwkeurige plattegrond vervaardigd: het kadastrale minuutplan, dat de landmeter T. J. Nautz op 2 november 1812 voltooide. Het eigenlijke dorpsgebied was verdeeld in 237 percelen, die voor het merendeel bestonden uit dicht bebouwde erfjes, tussen de krochten en de zeereep. De kern werd gevormd door de bebouwing langs een vijftal oost-west lopende paden en wegen, waarvan de namen helaas ontbreken op de kaart, maar die thans bekend zijn als Kerkpad, Kerkstraat (de hartader), Kosterstraat, Baan en Rozenobelstraat. Aan weerskanten van deze kern lagen in de Noord- en Zuidbuurt onsamenhangende groepjes huizen als eilandjes in het duinterrein. Van de bijzondere gebouwen – waarover later meer uitvoerig – worden hier slechts vermeld: de reeds koorloze N. H. Kerk, de R. K. kerk in de noordoosthoek van de kom en de oude vuurboet in het zuidwesten.
Een bij Gemeentewerken berustend plattegrondje van Nautz uit 1818 laat de voornaamste wegen zien en de plaats van de N.H. kerk en het Gasthuis; de overige bebouwing is slechts figuratief aangegeven, zodat een bespreking weinig zin heeft. De niet veel oudere, ongedateerde *Kaart van de Landerijen gelegen in de Jurisdictie Zandvoort* door de landmeter C. Bisschoppen (Rijksarchief te Haarlem) is nauwkeuriger, maar ook in dit geval was het doel het in kaart brengen van de juiste situering van de krochten, Kostverloren, de dorps*straten*, het oude Visserspad en de Zandvoortse weg.
De Zandvoortse (of Haarlemse) weg, die het dorp – bij het Kerkplein – met het achterland verbond, verkeerde in de Franse tijd door het rijden met zwaarbeladen wagens in zo'n slechte staat, dat de Aerdenhoutse grondeigenaren hierover in 1802 bij de regering hun beklag deden. Het verharden van de weg en de doortrekking ervan om de zuidrand van de kom (de Hogeweg) in 1825–28 betekende echter niet alleen een verkeersverbetering maar ook het begin van de opleving van Zandvoort. Het ontwerp voor de aanleg van deze straatweg ontstond in 1824, toen enige particulieren, waaronder D. J. van Lennep, het plan opvatten een bescheiden badcentrum te stichten. Met de bouw van dit *Groote Badhuis* werd in 1826 begonnen en twee jaar later vond de opening plaats.
Daarna volgde een aantal gebouwen, die het karakter van het vissersdorp, tenminste aan de buitenkant, geheel zouden veranderen.[6] Aan de landzijde verrezen ten zuiden van de kerk aan de Poststraat: de pastorie, de onderwijzerswoning, het postkantoor, de woning van de organist en de openbare school (1859), en min of meer evenwijdig aan de Hogeweg: een rijtje huizen waaronder de naaischool (1866). Aan de zeekant was de oude vuurboet (op de zuidhoek van de uit-

monding van de Hogeweg) al vervangen door een zonderlinge vuurtoren (met twee etages aan de landzijde en één aan de zeekant), die op een duin voor het eind van de Rozenobelstraat stond, terwijl in 1825 al een onderkomen voor de reddingboot was gevonden naast de timmerwerf op de Worf. Deze drie bij een vissersplaats behorende objekten omringde men nu achtereenvolgens door het Groote Badhuis, Badhotel Driehuizen en Hotel Kaufmann (1879) naast het *schoitegat,* de ligplaats voor de op het strand getrokken pinken. Inmiddels was ook ten zuidwesten van de Hogeweg al een burgerbebouwing tot stand gekomen, waaronder het Badhuis voor Minvermogenden (1870). Voor de vissersbevolking werden aan de noordkant van de kom nog enkele regelmatige rijtjes woningen achter de zeereep gebouwd. Deze toestand is afgebeeld op de plattegrond (1 : 1250), die het gemeentebestuur door de Amsterdammer T. Overeem Jzn. in 1882 liet vervaardigen, toen het inzag, dat men in verband met de snelle toeneming van de bevolking (1855: 1170; 1867: 1550; 1881: 2207 inw.) een nieuw kadastraal plan niet kon ontberen. Wanneer men van deze kaart genoemde randbebouwing verwijdert, verkrijgt men een goede indruk van de dorpsstructuur in het begin van de vorige eeuw.
Even voorbij de plek, waar in 1854 de r.k. kerk zou worden gebouwd, boog de Hogeweg zich in zuidwestelijke richting af van de oude Zandvoortseweg om langs de duintop, die voorheen de vuurboet droeg, via het zgn. Ezelpad het strand te bereiken. Na de aftakking liep de Zandvoortse (of Haarlemse) weg door de duinweiden en vertakte zich vóór de kerk in de (Grote) Krocht en de Kleine Krocht. De eerste mondde uit op het Kerkplein, dat naar de hoofdstraat leidde – de Kerkstraat – die bij de ingang met een rij iepen was beplant en die als uitzondering

een regelmatige bebouwing bezat. Op de zuidhoek tegenover de kerk woonde de dokter in een groot pand en verderop in eenvoudige huisjes de reders, die meestal ook de gedwongen winkelnering uitoefenden. In de Kerkstraat verrees in 1873 ook het nieuwe raadhuis, naar een projekt van de Haarlemse architect D. E. L. van den Arend, en de *Bazar ten voordeele van het Badhuis voor Minvermogenden,* welk laatste gebouw in 1870 door de Amsterdamse architect S. W. van Rouendal ten zuidwesten van de Hogeweg was ontworpen.
De Kerkstraat stond in zuidwestelijke richting door middel van het Bakkerslop en het Poelierslop in verbinding met het Kerkpad (met het Kerkdwarspad) en het Schelpenplein, het centrum van de chaotisch gegroeide *Zuidbuurt.* In noordoostelijke richting leidden het Buurtslop en het Bodeslop naar de parallel lopende Kosterstraat met het Dorpsplein, maar het daarachter gelegen wijkje kon men ook via Kerkplein en Gasthuisslop of Kleine Krocht bereiken. Deze laatste weg splitste zich na de boerderij, waar Israëls logeerde, in de Baan (weg) en de Rozenobelstraat, die halverwege het Gasthuisplein begrensden. Ten noordoosten van deze naar de zeereep gerichte straten bevond zich een lukraak geplaatste bebouwing aan paden, die later o.m. de namen Swaluëstraat, Achterom, Gasthuisstraat, Kruisweg en Pakveldstraat zouden krijgen: *de Noordbuurt.*
Het aan de rand van de kom gelegen pakveld, waar de netten werden geboet, stond over de laatste duinenrij in verbinding met het schuitengat, de Rozenobelstraat leidde naar de vuurtoren en de Kerkstraat

De Rozenobelstraat, naar de schilderij van Max Liebermann (1889).

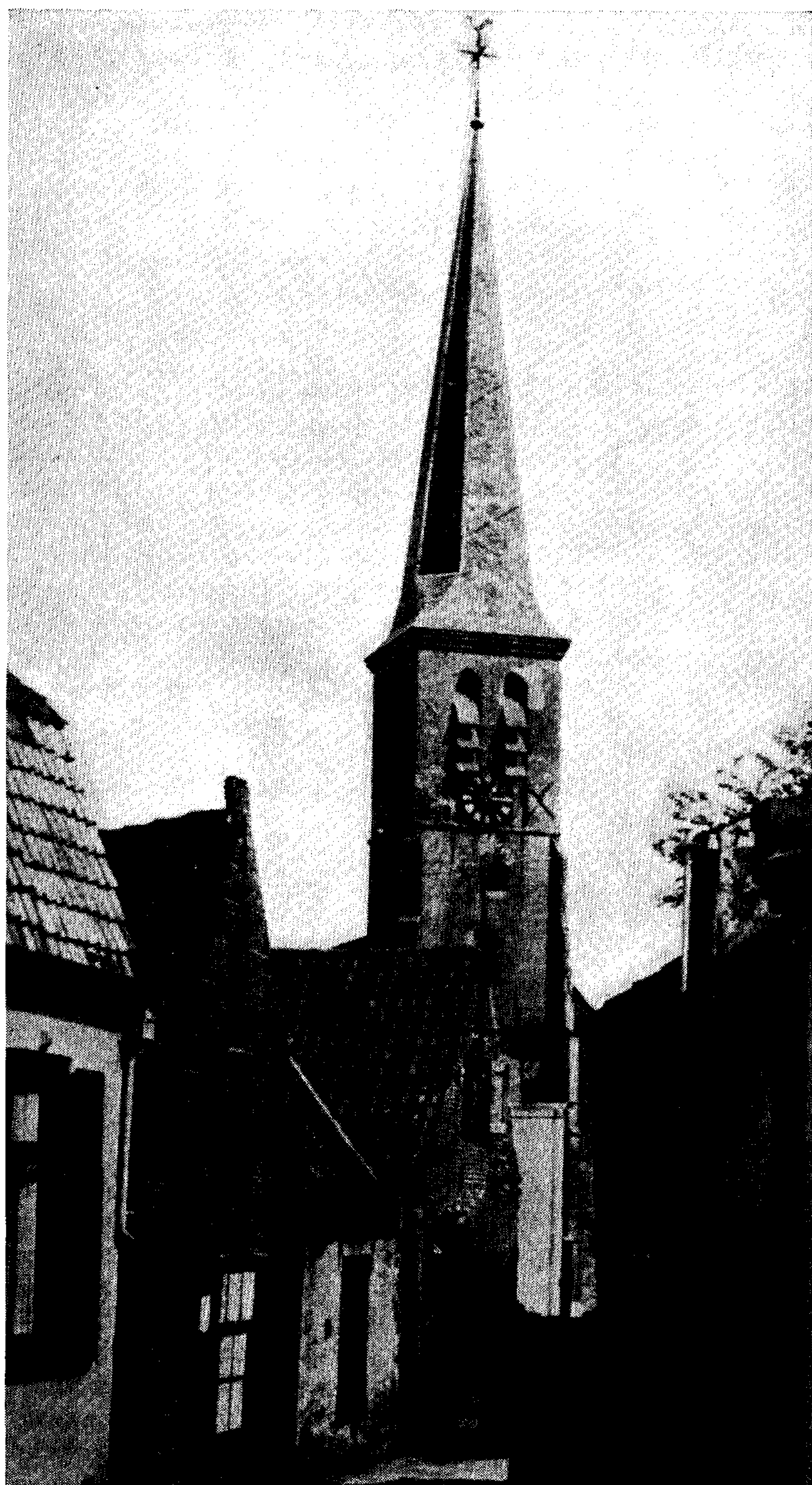
naar de Worf. Hier lag de timmerwerf van de scheepsbouwer Duivenbode, rookte men vis voor eigen gebruik en kwam men in het algemeen samen voor een praatje.

De schilderachtige sfeer van deze buurtjes is omstreeks 1900 vastgelegd door de fotograaf Bakels en door een anonieme tekenaar, wiens aantrekkelijke schetsen in de topografische atlas in het Haarlems Gemeente-archief berusten. Uit een iets oudere periode zijn voornamelijk genrestukjes met slechts enkele bouwkundige details bekend. Een

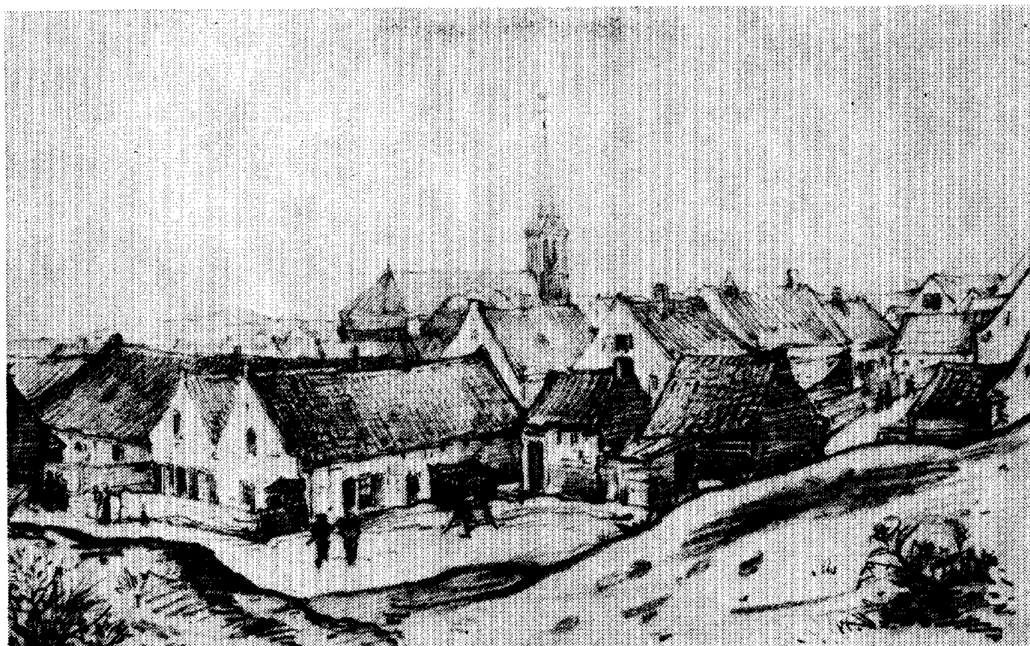
uitzondering vormen het primitieve schilderij uit 1882 door de huisschilder P. H. van den Bos, verbeeldende vechtende jongens op het Dorpsplein (in het café *Het Wapen van Zandvoort*) en een schilderij uit 1880 van Liebermann, waarop men de nog onverharde Rozenobelstraat ziet met een van de openbare pompen. Voor de witgekalkte huisjes met rode zadeldaken staan vissersvrouwen te praten, spelen kinderen en scharrelen varkens in het zand. Het is niet de omgeving, waarin de rozenobels – gouden munten – rolden, zodat de straat door spotters aan haar naam gekomen kan zijn.

De kerk

In de eerste eeuwen van zijn bestaan, toen Zandvoort achtereenvolgens tot de parochies van Haarlem en Overveen behoorde, zal het slechts een bescheiden kapel hebben bezeten. Wanneer deze door de Grote Kerk van de H.H. Agatha en Adrianus is vervangen, is niet bekend. Wellicht geschiedde dit in de bloeitijd onder het bewind van Karel de Stoute, toen het dorp 100 haardsteden telde. De stijl van de behouden toren is met deze datering niet in tegenspraak. Bovendien zij vermeld, dat bij de overval door de Hertog van Saksen in 1489 ook de kerk geplunderd werd en dat er blijkens de *Informatie* al vóór 1514 een onderpastoor aanwezig was. Het jaartal 1493 op de luiklok (met randschrift: Jhesus.es.mi.den.naem.ghegeven.int.jaer.ons.heren.m.cccc.xciii) mag – gezien de toen heersende pestepidemieën en naweeën van de oorlog – niet in verband worden gebracht met de stichting van de kerk, op zijn hoogst met de restauratie ervan.
Zoals reeds is medegedeeld, werd de kerk in het begin van de Tachtigjarige Oorlog – wellicht in 1572–73 – weer het slachtoffer van de strijd. Nadat de rust was teruggekeerd, bracht men voor rekening van de Staten op de toren een nieuwe spits aan en op het beschadigde schip een flauw hellend zadeldak. Het resultaat van deze restauratie, die blijkens een gedenksteen in de toren in 1618 plaats vond, is door Cl. Jzn. Visscher op zijn beschreven ets duidelijk weergegeven. Zelfs de oude dakmoet op de toren vergat hij niet en evenmin het ingestorte dak van de transeptachtige uitbouw aan de noordzijde.
Ruim een eeuw later liet de ambachtsheer Paulus Loot het kerkschip opknappen; de muren werden versterkt, de vensters en vloeren vernieuwd en een preekstoel benevens heren- en kerkeraadsbanken opgesteld. Tevens liet Loot in 1728 tegen de westkant van het schip een grafkapel voor zijn familie bouwen. Aan het vervallen achterstuk werd evenwel niets gedaan. Het dak was er misschien al af, toen Roghman zijn gezicht op Zandvoort schetste, maar zekerheid haaromtrent bestaat pas voor de periode 1730–'35, toen A. Rademaker (1675–1735) de ruïneuze toestand tekende (Rijksprentenkab.). Van de zuidelijke transeptarm staan nog slechts muurbrokken en van het koor ontbreekt het dak en is de beglazing uit de vensteropeningen (drie in iedere zijgevel en drie in de sluiting) verdwenen. Een anonieme sepia-

Kerkpad

Zandvoort omstreeks 1910. (Rijksarchief, Haarlem)

tekening (Gemeentearchief Haarlem), die omstreeks 1775 zal zijn gemaakt, toont de verdere ondergang; alleen de steunberen tussen en de borstwering onder de voormalige spitsboogramen zijn nog overeind gebleven. Voorts laat deze afbeelding ook het eenvoudige schip zien, zoals dat door Loot was hersteld, het omheinde kerkhof en dorpswoningen aan het Kerkplein, waaronder ter plaatse van de tegenwoordige pastorie een huis met trapgevel, dat in eenvoudiger vorm ook al door Visscher was geëetst. Ongeveer dezelfde toestand is weergegeven op een andere anonieme tekening. (Rijksarchief, Haarlem).
De laatste resten van het koor, die H. Tavenier in 1782 schetste (Gemeentearchief Haarlem), komen niet meer voor op het kadastrale minuutplan van 1812. Het schip verloor zijn oude karakter geheel in 1848, toen men het voor de derde maal grondig onderhanden nam. De toren is in 1871 aangepakt, maar veel minder ingrijpend, zodat bij de restauratie van 1956 de middeleeuwse gedaante weer tevoorschijn kon komen.
Hoe weinig opmerkelijk het in 1849 in gebruik genomen kerkgebouw ook mag zijn, het inwendige bevat nog een groot aantal belangwekkende zaken.[7] In de eerste plaats de in 1920 herstelde grafkapel van de familie Loot met de rijke marmeren omlijsting van de ingang (voorzien van een loods met dieplood), het sierlijke smeedijzeren hek en het fraaie stucwerk. Vervolgens de door Paulus Loot geschonken preekstoel en herenbank (met de wapens van Brederode, Loot en Hartsinck),

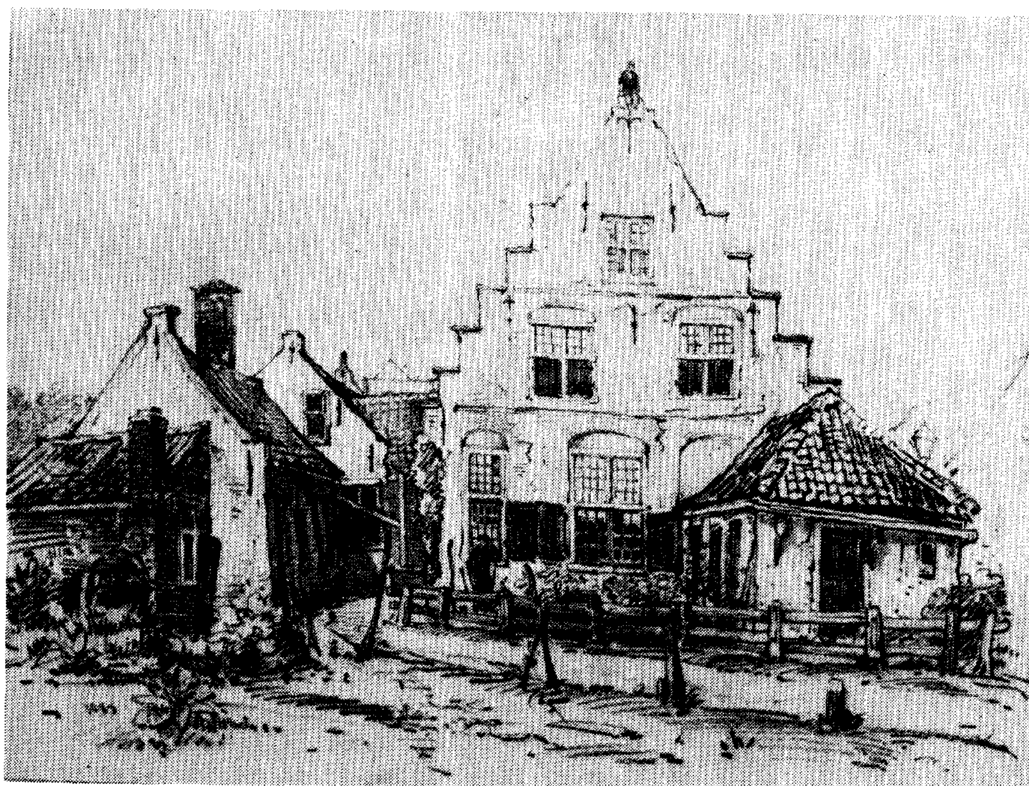
Interieur van de kerk. Foto A. Bakels

het koperen doopbekken uit 1655, de dito predikantslezenaar uit een weinig latere periode, de 18de-eeuwse voorzangerslezenaar van koper en twee zilveren avondmaalsbekers. Voorts ziet men in de kerk nog twee rouwborden; het ene bevat een lang verhaal in het Latijn voor de 10 juli 1694 omgekomen Matthaeus de la Cave, het andere draagt tot opschrift: 'Hier leydt begraven de vrouw Johanna Margrietta Corbet Dogter van De Heer Colonel Walter Corbet en van de Vrouw Maria Magdalaina Halkett en huijsvrouw van de Heer Captijn Charles Halkett, verongelukt tussen Noortwijk en Santvoort komende uijt Schotlant is haar Doode lighaam hier aan strant komen Drijven op den 22:september anno 1720.'
Tenslotte kan nog worden vermeld, dat de galerij voor het orgel op houten kolommen rust, die gezaagd zijn uit de masten van het in 1905 vergane schip de *Alba.* De volgende dichtregelen van C. C. P. Schwartz staan gebeiteld op twee planken in de borstwering:

Van 't droef vergane schip d' in storm bezweken mast
Draagt thans in 's Heeren Huis een Hem gewijde last.
Zoo wordt wat op aard' in ramp en rouw ons treft
Een pijler die ons hart naar 't Eeuwig Godshuis heft.

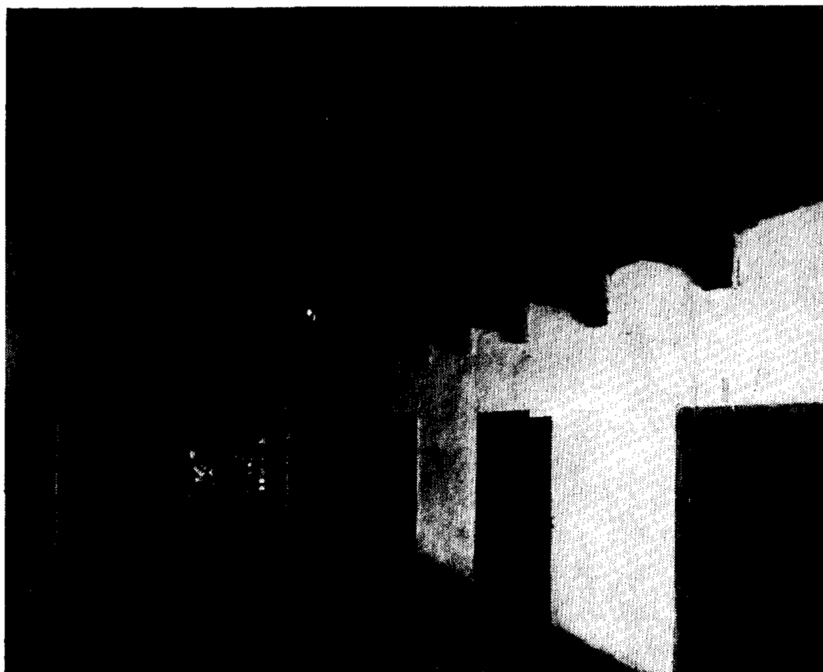
Het Gasthuis

Na de kerk was het Proveniers- of Gasthuis het belangrijkste gebouw van het oude Zandvoort.[8] Het zou in 1583 voor twaalf oude lieden zijn gesticht door Gerrit Willems en zijn vrouw Aeltgen (volgens de Voorlopige Lijst uit het geslacht Brederode), die toen beiden – blijkens een vermelding op hun thans in de raadzaal hangende portretten – de drieëndertigjarige leeftijd hadden bereikt.

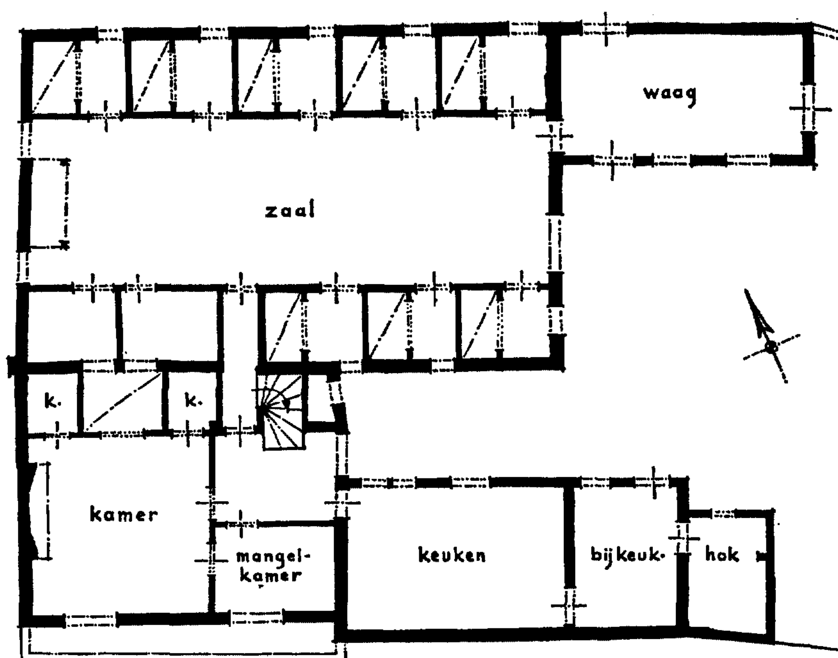
Het oude Gasthuis. (Rijksarchief, Haarlem)

In 1927, een paar jaar voor de afbraak heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het Gasthuis laten opmeten. Het was toen uitgegroeid tot een schilderachtig complex tussen Baan en Rozenobelstraat met de achterzijde naar het Gasthuisplein en het front naar een binnenhof gekeerd. Het hoofdelement werd gevormd door een witgepleisterd gebouw met een steil pannen zadeldak tussen een tuitgevel aan de achterkant van een trapgevel van voren. Op de verminkte top van de laatste prijkte een beeld van een gebaarde vissersman.
De oorspronkelijke hoofdingang bevond zich in de trapgevel, maar was door het aanbouwen van een lage vleugel, die als varkenswaag dienst deed, tot binnendeur gedegradeerd. De latere entrée bestond slechts uit een eenvoudige toegang met een houten luifeltje op in-en-uitgezwenkte consôles, de enige onderbreking van de waaggevel aan de Rozenobelstraat.
Het hoofdgebouw bevatte onder de door kruisramen verlichte zolders over de volle lengte de zgn. zaal, het dagverblijf voor de oudjes, die aan weerskanten hun van bedstede voorziene slaapcellen hadden. Deze werden verlicht door smalle vensters met een tussendorpel, de zaal bezat een voorgevel met een groot kruiskozijn en aan de achterkant naast de boezem van de schouw twee kleinere ramen.

De zaal in het Gasthuis kort voor de afbraak. (Foto Monumentenzorg)

Een paar kiekjes van A. Bakels, een schilderij door Julius Müller-Maszdorf en een foto van Monumentenzorg geven tezamen een goede indruk van deze stemmige zaal. De vloer was belegd met plavuizen, de muren waren gekalkt en de moerbalken, waarop zonder kinderbinten de zolderplanken rustten, bezaten geprofileerde sleutelstukken. De achterwand van de simpele schouw was in het midden bekleed met diagonaalsgewijs geplaatste verglaasde estrikken, geflankeerd door stroken met figuurtegels. Het meubilair bestond in de laatste jaren van het Gasthuis o.m. uit een hangoortafel, korenaarstoeltjes en enkelvoudige kasten, waaronder een achttiende-eeuwse op hoge poten met een kruisverbinding. Als wandversiering had men behalve een oud landschap een groot aantal ingelijste platen en spreuken om de planken celdeuren gehangen.
Verder kunnen alleen nog de beide slachtringen aan de tweede balk worden vermeld.
Door een gangetje, dat de slaapcellen aan de linkerzijde van de zaal onderbrak, kwam men langs de zoldertrap in een evenwijdig aangebouwde lagere vleugel, die de regentenkamer en de (later afgesplitste?) mangelkamer met een zijvertrek bevatte. De eerste ruimte was weer voorzien van een betegelde schouw en een bedstede tussen twee kasten. Hier bevonden zich waarschijnlijk ook de reeds genoemde stichtersportretten en de nog te bespreken gebrandschilderde ruitjes. In de

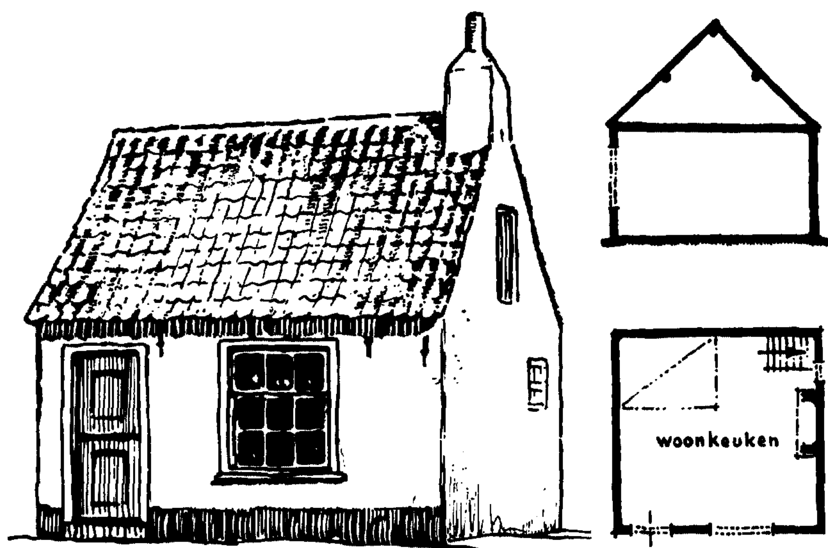
Plattegrond van het Gasthuis. (Opmeting Monumentenzorg, juli 1927)

blinde achtergevel aan het Gasthuisplein was een kogel van de Engelse beschieting uit 1805 ingemetseld.
Het tot doorloop dienende zijvertrek stond in verbinding met de in de lengte onder een lager zadeldak aangebouwde keuken en bijkeuken. Een stenen schuurtje (stookhok?) met lessenaarsdak vormde hier de beëindiging van de hoefijzerachtige aanleg.
Het is diep treurig, dat men dit weliswaar verwaarloosde maar tot in details oorspronkelijk gebleven Gasthuis heeft gesloopt, want na een restauratie (destijds begroot op *f* 16.000) had het niet alleen een sieraad kunnen zijn voor Zandvoort, maar ook een monument van nationale betekenis. Afgezien toch van een enkel voorbeeld als de mannenzaal van het Bloklandgasthuis uit 1573 in Amersfoort is er geen goed bewaarde inrichting van deze soort meer in ons land te vinden. Op een na de ontruiming genomen foto klinkt de achtergelaten wandtekst dan ook bijzonder schrijnend: Uit Liefde.
Het is niet bekend, of er bij de afbraak nog iets gered is. Blijkens het werk van Van Arkel en Weismann waren de beide stichtersportretten en vier gebrandschilderde ruitjes al voor 1895 naar het toenmalige raadhuis overgebracht. Hun beschrijving van deze ruitjes stemt echter niet geheel overeen met de voorstellingen op de vier in het tegenwoordige gemeentehuis aanwezige exemplaren. Bij hen ontbreekt het ovale medaillon (met een pink – met een dubbel doorgestreepte S op het zeil – op het strand en de kerk achter een duintop), dat bovenaan de

naam van de schenkster vermeldt: *Geerte van Bergen* en dat onderaan tot opschrift draagt: 'Is Godt met ons/ wie kan ons deeren/So wij zeijle of laveren 1621.' Daarentegen beschrijven zij een ruitje. dat thans ontbreekt, voorstellende: een boom waaraan een wapenschild hangt en waartegen een haas opspringt met als opschrift: 'Een geruste Conciencie is beter dan goudt, hi is welgefondert, die op God betrout, maer sal de mens oock sijn behoedt, die onwetende dwaelt en nochtans sijn beste doet: segt mij vrij dat, man, en vrij dan sal ick verweren tegen mijn partij, dirc vanderhaes 1621.'
De overige nog aanwezige ovale ruitjes zijn dezelfde als die van Van Arkel en Weismann en worden ook door Allan vermeld. De eerste vertoont een oorlogsschip met op een der zeilen een huismerk, gevormd door een N met twee strepen door de naar onderen verlengde linkerpoot. Het onderschrift luidt: 'Dient Godt met goeden wille gheeft den arme en swijcht al stille samsom was een sterck man noch is hij sterker die zijn tonge bedwingen can die alle sijn leit met leit wil wreeken samsoms kracht sal hem ontbreken gerrit willemse ende Aeltgen willems sijn huisvrou 1621,' de namen van de stichters.
Het tweede ruitje draagt een rood wapenschild met een witte schaar en het onderschrift: 'die den wtwendigen tempel bouwe en den inwendygen gerieuen niet, seght my nae. Schriftuers ontfouwen, Oft sulcke menschen bedrijuen ijet Isaack Maertens gasthuys Meester. Sybruch Louwerts syn Huysvrou 1621' (tussen 16 en 21 is een huismerk geplaatst, gevormd door een gekoppelde M en V, uit welke laatste letter een ouderwetse 4 in spiegelbeeld ontspruit.)
Het laatste ruitje vertoont weer een pink (met twee maalkruisen op het zeil) op het strand met Zandvoort in het verschiet. Bovenaan staat: *Griet Allersdr*, onderaan: 'Ick zeijl garen/voor de wint, Maer ick moet hebben dat mijn Godt gunt/hoe wij zeijle of laueren/Is Godt met ons, wie mach ons deeren/die zegen des Heren So Salamon seyt maeckt rijck sonder arbeijt 1621.'

Visserswoningen

Door de ingrijpende wijzigingen in het dorpsbeeld na de opkomst van Zandvoort als badplaats en als gevolg van de vernielingen in de oorlog is er van de oude sfeer niet veel meer over. Het kost zelfs moeite enkele voorbeelden van visserswoningen op te sporen, die het oorspronkelijke karakter hebben bewaard.
Een gaaf exemplaar van het kleinste type is de thans als bergplaats gebruikte woning Kruisweg 10. Het gebouwtje, waarvan de grondslag nog geen 4 x 4 m beslaat, is opgetrokken uit rode baksteen en grotendeel bedekt met een gewitte pleisterlaag. De nok van het met rode pannen belegde zadeldak eindigt voor de noordelijke top tegen de schoorsteen. In de voorgevel zijn onder de dakdrup een groot schuifraam met negen ruitjes en de onder-en-bovendeur aangebracht, waardoor men onmiddellijk het enige vertrek kan betreden. Dit diende

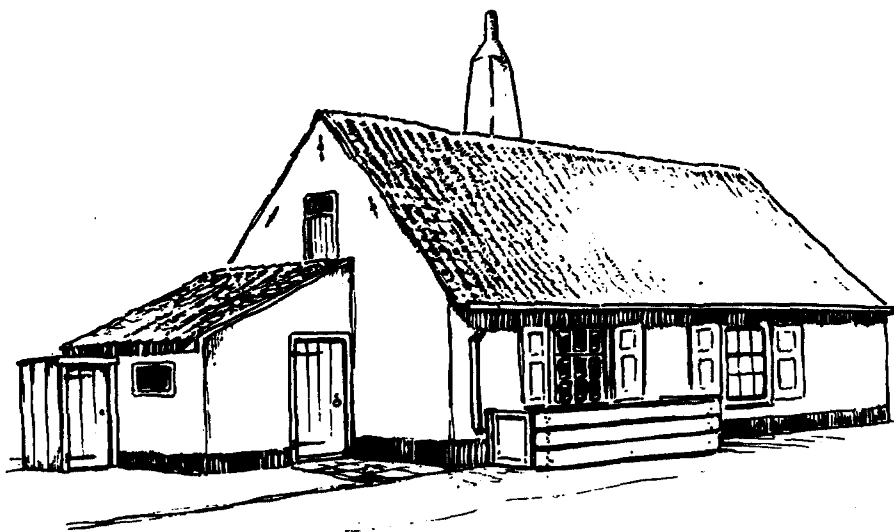

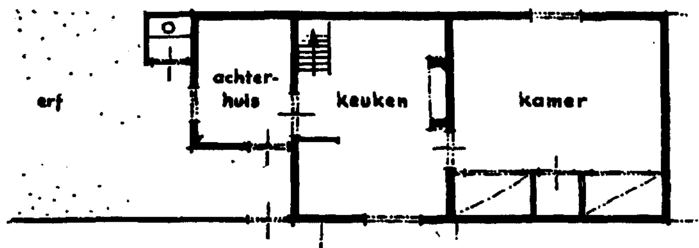
Eenkamerwoning, Kruisweg 10.

zowel tot woonruimte als tot keuken en slaapkamer. De bedstee is nu uitgebroken, maar de schoorsteen met eenvoudige houten mantel is nog aanwezig. Een hiernaast opgestelde ladder voert naar de zolder, waar de visser zijn gerei borg en zijn vangsten kon drogen. In verband met de geringe afmetingen bezit deze zolder geen kapspanten, doch slechts in de topgevels rustende gordingen. Voor verlichting en ventilatie zorgt een topgevelraam, dat waarschijnlijk voor een luik in de plaats is gekomen.

De gelijkvormige, maar iets grotere en inwendig gewijzigde woning Kerkdwarspad 5 heeft behalve een zolderluikje in de top nog een flinke dakkapel met luik en bovenlicht. Een karakteristieker voorbeeld van het grotere type is echter Swaluëstraat 24. Deze woning – met licht gesauste muren boven een grijs (elders geteerd) plint en een zadeldak met aangesmeerde rode pannen – bevat al een keuken en een kamer, beide met een vloer van rode plavuizen. In de eerste ruimte, die vroeger *achterhuis* of *achtereindje* werd genoemd, is naast de toegang een tochtschut getimmerd, in een hoek bevindt zich de zoldertrap en tegen de scheidingsmuur met de kamer de schoorsteen. Naast deze kookplaats leidt een verbindingsdeur naar de kamer, die oorspronkelijk een raam in de zuidgevel had, maar bij de bouw van de achtergelegen bakkerij heeft men dit venster naar de Swaluëstraat overgebracht. Dit had weer tot gevolg, dat men beide bedsteden met de *spin* – provisiekast – ertussen naar de achterwand moest verplaatsen.

Het karakter van de woning is door deze veranderingen evenwel niet aangetast en evenmin door het tegen de keuken aanbouwen van een stenen werkportaal, waarvan het lessenaardak nog net het zolderluik

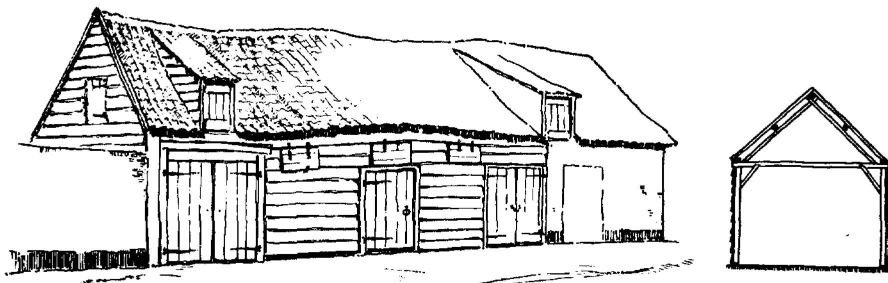

Tweekamerwoning met jonger achterhuis, Swaluëstraat 24. (De muur om het erf is weggelaten, in de plattegrond is de oorspronkelijke indeling weergegeven)

vrijlaat. Dit nieuwe achterhuis uit het midden van de vorige eeuw is thans nagenoeg aan het oog onttrokken door de ommuring van het erfje, waarop men ook het houten privaat heeft geplaatst. Eertijds zal de *schering* (omheining) wel uit (schuite) planken hebben bestaan, die men voor het keukenraam heeft gehandhaafd. Wellicht was er ook nog een takkenboshoop, een mestvaalt en een varkenshok, want deze elementen behoorden tot de vaste onderdelen op het erf van een Zandvoortse visserswoning.

Het beschreven type met achter elkaar gelegen keuken en kamer kent ook een architectonische variant, waarbij de twee vertrekken naast elkaar onder de topgevel met zolderluik zijn gesitueerd. De voordeur is dan in het front aangebracht of opzij onder de dakdrup. Bij een enkel groter exemplaar is nog een zijkamertje aanwezig, maar in het algemeen kan men na aftrek van latere aanbouwen (voor portaal of achterhuis) de typen tot één- of tweekamerwoningen herleiden, die in hoofdopzet onderling bijna niet verschillen. Slechts in verband met de vorm en de ligging van het beschikbare bouwperceel en met de in-

wendige indeling, heeft men de ene keer de deur in het front, de andere maal opzij geplaatst; nu eens de topgevel dan weer de druipkant naar de weg gekeerd en soms de dakvlakken van één huis verschillende hellingen gegeven. Door de wilde verkaveling ontstond dus een schilderachtige afwisseling, die in feite slechts een reeks variaties op hetzelfde thema betekende.
Dit verschijnsel deed zich ook voor in andere zeedorpen, zoals Katwijk en Noordwijk, maar daar leidde de grotere welstand niet zelden tot een ruimere en rijker ingerichte behuizing, vooral bij de reders.[10] In Zandvoort was men echter zo arm, dat zelfs de bedsteewand geen versiering kreeg; alleen de beddeplank werd soms van een kerfsneemotief voorzien. Bij alle soberheid was de aanblik van dit beddeschot toch niet somber, want voordat de gladde deuren werden toegepast, sloot men de opening met rood gebloemde gordijnen af. Met behulp van een los trapje bekom men de hoge slaapplaats.[10]
De schouw was even simpel als de rest, maar om de haardplaat ontbraken de tegels niet; ze vertoonden een schildpadpatroon, gekleurde bloemen, kinderspelen of bijbelse voorstellingen. Boven het open vuur van takkenbossen en turven hing aan ketting of een verstelbare *heugel* de ijzeren kookpot. Hierin bereidde men de *water en klis* (meelpap), de rijst, die met vet werd vermengd, en de aardappels, die aan tafel in een kop *uiendoop* werden gesopt. Vlees schafte de pot zelden en dan nog slechts van het eigen varken, waarvan de daarvoor in aanmerking komende delen werden geconserveerd in de schoorsteen. Deze bezat in verband daarmede een rookluik op zolder. Bejaarde inwoners kunnen zich het schamele menu en de primitieve kokerij nog goed herinneren. Bovendien weten ze te vertellen, dat het rechte rookkanaal boven het open vuur vaak een te grote verleiding vormde voor de jeugdige Sint-Maartenvierders, die niet tevreden met het opstoken van manden op de laagste huisjes klommen om een zak of iets dergelijks door het schoorsteengat te gooien.
Naast de vaste onderdelen als bedsteewand en schouw (later schoorsteenmantel) bevatte een Zandvoortse visserswoning enige stoelen, een tafel, een latafel (commode met vier of vijf laden) en een tweedeurskast of kabinet. De biezen stoelen waren in het midden van de vorige eeuw nog van het oud-Hollandse model met rechte leuning en knoppen, daarna kwam de sierlijker Sheraton-vorm in zwang. Wanneer men de stoelen niet gebruikte, zette men ze schuin voorover, met de achterpoten op het plint. De tafel werd altijd voor het raam geplaatst; de oude vorm was een hangoor, de jongere had een rechthoekig blad en dikwijls taps uitstaande poten met twee korte regels en een voetenplank.
Bij arme mensen lag op de houten of plavuizen vloer een mat, bij de minder behoeftigen een zwart en rood gestreept karpet van koehaar. De wanden waren doorgaans wit gekalkt (soms ook geel en blauw) en bleven op de Friese klok, een spiegeltje en een enkele inge-

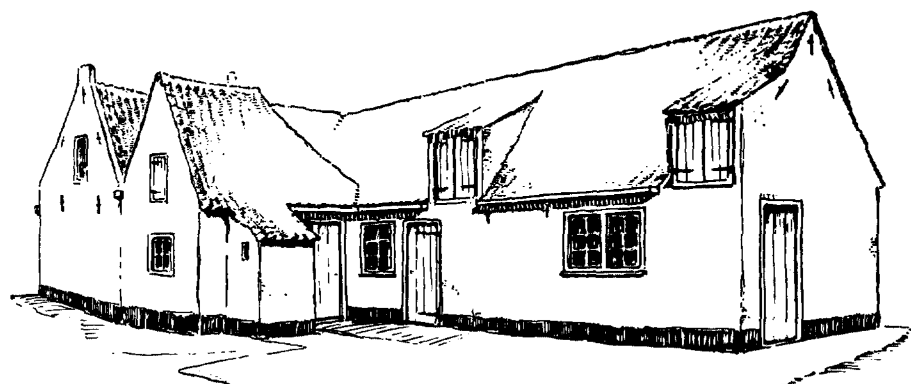

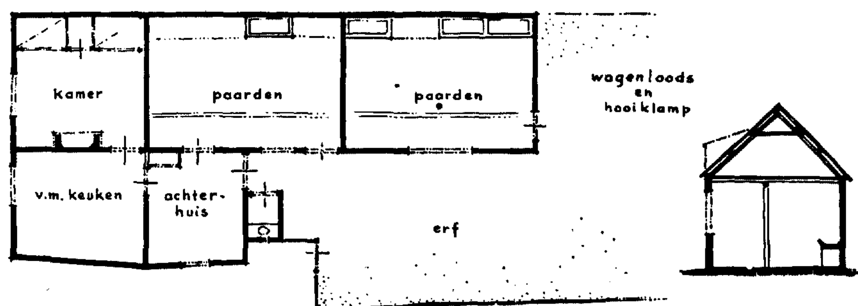
Wagenschuur met paardenstal aan de Swaluëstraat. Begin 1960 is de houten beschieting van de voorgevel geheel vernieuwd, waarbij o.m. de ontluchtingskleppen zijn verwijderd.

lijste plaat (later ook familiefoto's) na kaal. Als siervoorwerpen kende men niet veel meer dan de stenen hondjes, die de zeelui uit Engeland meebrachten, in het bijzonder uit Lerwick op de Shetlandeilanden.
De sfeer van deze interieurs is door Israëls meermalen weergegeven. Zuiver documentaire waarde hebben de schilderijen en etsen echter niet, want de composities werden samengesteld aan de hand van schetsen en losse meubelstukken. Op zijn Haagse atelier had Israëls zelfs een vissershoekje ingericht, met een roetjesraam, een tafel, biezenknopstoelen, een kakstoel en andere requisieten, die geregeld in zijn werk terugkeren.[11]

Bedrijven

De oude bedrijven zijn allang verdwenen; de vuurboet, de scharrendrogerijen (waarbij de vis eerst een paar dagen in zoutkuipen werd gelegd en daarna aan stokjes werd geregen, die men op pergola-achtige stellages hing), voorts de timmerwerf, de voermanderijen en de boerderij(en). De timmerwerf van Kees de Bode (Duivenbode) is omstreeks 1900 afgebroken. Het houten gebouwtje lag aan de Worf en bezat blijkens een aquarel uit 1870 (een jeugdstudie van mevr. Teding van Berkhout) en een foto van Bakels een puntgevel met een uitgestoken makelaartje in de top. Door grote kleppen in dit front te openen kon men het binnen gebouwde schip naar buiten schuiven. Na getuigd te zijn werd de schuit gestoken, d.w.z. op rollen over het strand in zee getrokken. Een der laatste voerlui, die dit werkje met zijn paarden placht op te knappen – Van der Mije – kreeg aldus de bijnaam Gerrit Steek.
Zijn wagenschuur bestaat nog en ligt met de lange voorgevel aan de Swaluëstraat. Het is een ca 4 m diep en 14,50 m lang gebouwtje met een van twee kapellen voorzien zadeldak van blauwe pannen, waaronder een enkel rood exemplaar is verdwaald. De achterkant en het meest rechtse deel van de voorgevel, waarachter zich de paardestal bevond, zijn van rode baksteen opgetrokken, de rest van het front was

Voermanderij Pakveldstraat 13. In de perspektief is de schutting om het erf weggelaten. De doorsnede is genomen over de rechter stal.

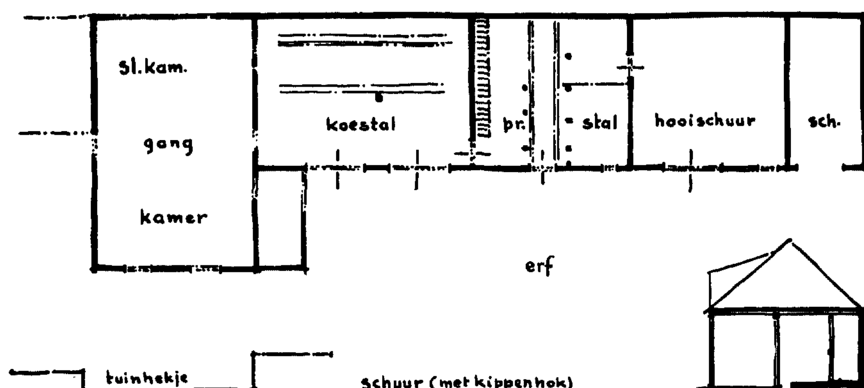
voor de vernieuwing van begin 1960 om de drie deuren en ventilatiekleppen met gepotdekselde planken bekleed. Genoemde deuren geven toegang tot de ruimten, waar de wagens en de mallejan (om palen van het strand te halen) stonden. De hoofdconstructie van dit gedeelte wordt gevormd door gebinten, waarvan de stijlen in de wanden zijn opgenomen. De korbeels heeft men van onderen tegen de stijlen gespijkerd van boven halfhouts over de opgelegde balken gekeept. Op de gebinten rusten weer de spantbenen, die zonder hanebalken de gordingen dragen. Gezien de onregelmatigheden zullen verschillende zo niet de meeste onderdelen, wel van aangespoeld hout afkomstig zijn.

Karakteristieker nog dan deze schilderachtige schuur is het pand Pakveldstraat 13. Het maakt een vrij oude indruk met zijn gewitte muren, rode zadeldaken en kleine ruitjes, maar het dagtekent pas uit het eind van de vorige eeuw, waaruit blijkt hoe taai de traditie was. Volgens de bejaarde eigenaar is het voorgedeelte in 1872 gesticht als een tweekamerwoning met een houten tochtportaal. In 1893 heeft men dit aanbouwtje door een stenen achterhuis met afzonderlijk dak vervangen en achter de van de bedsteewand en een schoorsteen voorziene zitkamer (hier *binnenhuis* genoemd) een lange vleugel opgetrokken.

Deze bevat twee paardestallen, de eerste voor vier, de tweede voor drie dieren. In de geplaveide stalvloer is een giergootje aangebracht en tegen de lange achtergevel zijn penanten gemetseld voor de hardstenen voerkribben. Op de moerbalken (in de tweede stal door een ligger ondersteund) rusten de driehoekspanten van het zadeldak. Aan de voorzijde is dit onderbroken door twee dakkapellen, waardoor men het hooi op zolder kon steken. Het gerij stond hier niet in een dichte schuur, maar onder een afdak op het omheinde erf, bij de *hooiklamp*. Met de wagens vervoerde men netten, vis en aardappels, de *kaar* diende voor de schelpenvisserij. (De schelpenlosplaats was in de zg. Bloedbuurt bij de huidige Brugstraat). Ook reed de voerman mest, stro en hooi, maar de enige, die dit op grote schaal deed, was Gerrit Loos, wiens schuur nog aan het Achterom staat. Het is een rechthoekig houten gevaarte met een kort schilddak, dat ook constructief overeenkomt met de Noordhollandse beschoten hooiberg. Onder in de schuur bevond zich een paardestal en een wagenberging, boven een hooi- en stro-opslag. Deze handelswaar werd uit de Haarlemmermeer gehaald, mest bij de boeren in het achterland en – in de vorm van Amsterdams huisvuil – bij de daarvoor bestemde schuiten in de Leidsevaart.

De voermanderij in de geschetste vorm dateert pas uit de loop van de negentiende eeuw. Voor die tijd was het bedrijf geheel op de visserij afgestemd met uitzondering van het in 1725 ingestelde wagenveer. Eerst na opkomst van de duinaardappelteelt trad de verandering in. Degene, die in deze omgeving hiermee op grote schaal begon was J. N. van Eys, eigenaar van Boekenrode, hereboer en voorzitter van de Commissie van Landbouw van Amstelland.[12] In 1797 had hij een laag begroeid duinterrein in het Bentveld gekocht, waarop hij, na in 1801 voor dertig jaar vrijstelling van grondbelasting te hebben gekregen, een boerderij stichtte. Het stenen woongedeelte hiervan bevatte twee vertrekken, de aangebouwde houten schuur (opgetrokken uit het afkomend materiaal van een schapenstal) bood onder de op een rieten spreilaag gelegde pannen plaats voor 16 stuks rundvee en voor de hooi-en-korentas. Als weidegrond voor het jongvee verwierf Van Eys het Rozenwater, een bekorste duinvlakte van 30 morgen, die een kwartier gaans dichter bij Zandvoort lag. Deze werd bedijkt, bemest en was spoedig met goed gras bedekt. Ook de grondverbetering bij de Bentveldse boerderij bleek een succes. De akkers leverden rogge, gerst, bonen en mangelwortels, maar vooral uitstekende duinaardappels op. Dit geslaagde begin leidde weldra tot een uitbreiding van het bedrijf. Bij de duinhoeve werd een nieuw terrein ontgonnen ten behoeve van een weide voor het melkvee en voor de oogstberging werd een afzonderlijke loods gebouwd, zodat het houten achterhuis nu geheel vrij kwam voor de veestapel, die inmiddels was aangegroeid tot 26 stuks rundvee en 2 paarden. Het gehele bedrijf omvatte in 1808 een 50 morgen duinweiden en -akkers, die grotendeels door windsingels van Canadese populieren waren omgeven.

Vooraanzicht, plattegrond en doorsnede van de koestal van de voormalige boerderij aan de Kleine Krocht. Toestand omstreeks 1900. De paardenstal en de muren van de koestal zijn nog aanwezig, het overige is gereconstrueerd aan de hand van foto's door A. Bakels en mondelinge gegevens.

Op kleine schaal volgden de Zandvoorters het voorbeeld van Van Eys, vooral toen zij hun aardappels na de aanleg van de straatweg in 1825 beter konden afzetten. In 1859 was reeds 500 bunder duingrond in aardappelland herschapen en bestonden zeven gezinnen geheel van deze teelt. Men betaalde aan het eind van de vorige eeuw slechts 7 cent pacht per roe (3,65 m²), maar moest hard werken om winst te maken. Daar de aardappel- (en erwten) akkertjes soms 6 à 7 km van het dorp verwijderd waren, overnachtte men vaak in strohutten op het veld om van 's morgens vroeg tot 's avonds 11 uur te kunnen spitten. De enige afwisseling in de eentonige arbeid vormde de *leste stroik* die bij het eind van de oogst aan de kar werd gebonden, waarna men 's avonds de goede afloop met koffie of een borrel vierde. Door de onttrekking van drinkwater aan de duinen is de teelt later sterk achteruitgegaan.
Behalve de bovengenoemde semi-agrarische dorpsbedrijfjes was er ook een echte boerderij in Zandvoort, nl, die van Nelletje Koning-Zwemmer, waar Jozef Israëls destijds logeerde. Het gebouwtje lag aan de Kleine Krocht achter de noordelijke dorpsweide. De architectuur

kwam sterk overeen met die van de voermanderij aan de Pakveldstraat. Haaks tegen de witgepleisterde tweekamerwoning met middengang en houten tochtportaal (wrsch. tevens melkhok) was de lange stal opgetrokken. Het dak van deze witte vleugel werd verlevendigd door een kapel met hooiluik. Op de stal volgde echter nog als derde element een aangebouwde hooischuur met onder het tentdak een *hooiklamp* of *barg* met ondergelegen wagenberging, een verkleinde uitgave van de schuur aan het Achterom.[13] Tenslotte was tegen de *barg* nog een *boet* getimmerd en op het *orref* een vrijstaande schuur (o.m. voor kippen en brandhout) opgetrokken.
Een jammerlijk fragment van deze boerderij is op een binnenterrein behouden gebleven. Het bestaat uit de van zijn zadeldak beroofde stalvleugel, waarvan de ruw gemetselde bleek-rossige en rode baksteen van het begin af aan gepleisterd was. Het rechtergedeelte van dit restant, dat via de oorspronkelijke, van een bovenlicht voorziene toegang met het erf in verbinding staat, bevat nog een dubbelrijige dwarsstal voor paarden. De latierpalen staan achter de beide giergootjes in de geplaveide vloer en zijn van boven bevestigd tegen de moerbalken, die evenals andere onderdelen van juthout vervaardigd zullen zijn. Rechts achteraan worden de standplaatsen onderbroken door een verbindingsdeur met de voormalige hooischuur, links vooraan door een toegang naar de tweede stalruimte, die thans is leeggesloopt.
Vroeger liep er achter de voorgevel een straatje van gele steentjes. Hierna kwam de groep, vervolgens de hogere standstrook *(deel)* voor vijf runderen, die met ringen aan staken werden vastgemaakt, daarop volgde weer de voergoot, terwijl de voergang de stal in de lengterichting afsloot. Dit laatste onderdeel bereikte men via een hellend straatje langs een binnenmuur. Het enige, dat thans nog aan de oude toestand herinnert is het donkere plint en de gele saus op de wanden en voorts in het midden van de ruimte een stijl, die vroeger een ligger droeg tot steun van de moerbalken. De gehele inrichting vertoonde dus dezelfde kenmerken als die van de zgn. binnenduinse boerderijtjes met enkelrijige koestal in Katwijk- en Noordwijk aan Zee. De enige principiële afwijking van het smalle west-Zuidhollandse type vormde de Noordhollandse hooischuur, want in genoemde vissersplaatsen maakte men gebruik van een kapberg. Een verschil van minder betekenis is de benaming *deel* voor de onbestrate (en 's zomers met planken bedekte) standstrook, die in Katwijk en Noordwijk *(voor)boes* werd genoemd. Eertijds zou de voorkamer, die in het seizoen aan badgasten werd verhuurd, 's winters ook voor koestal zijn gebruikt. De boerin huisde dan in een aan een dwarsgang gelegen kamertje met een bedstede. Haar opvolger Van Saase betrok na 1900 echter een aangrenzende woning. Het bedrijf ging toen al achteruit, want tengevolge van het onttrekken van duinwater was de Krocht zo droog geworden, dat de koeien daar niet langer dan een dag of acht voedsel vonden en daarna naar de Leidsevaart moesten worden overgebracht. Toen in de eerste wereldoorlog de

boerderij ingesloten raakte en ook nog de vrijstaande schuur verbrandde, besloot Van Saase het bedrijf op te heffen. Hij trad in dienst bij de nieuwe eigenaar P. Visser, die het complex – op de stal na – afbrak. Ter plaatse van de aangebouwde woningen stichtte Visser in 1930 een blok winkelhuizen.
De in verband met het badleven verrezen bebouwing had aanvankelijk nog wel karakter, zoals het classicistische Grote Badhuis en de oudste woningen met waranda's. Langzaamaan ging het echter bergafwaarts, al was het door J. C. van Wijk – architect van de Rotterdamse passage – ontworpen, maar slechts ten dele uitgevoerde stedebouwkundige plan voor een badcentrum niet onaantrekkelijk voor die tijd (1880). Merkwaardigerwijs dook de halfronde kern ervan weer op in het eerste wederopbouwplan.

Ondanks de geleidelijke transformatie van het vissersdorp in een badplaats, de moedwillige vernielingen in de oorlog en de voortschrijdende modernisering van de laatste tijd is er van het oude Zandvoort meer over dan men zou verwachten. Geheel gave straatbeelden komen weliswaar niet voor, maar op verschillende punten is het oorspronkelijke karakter nog vrij goed bewaard gebleven zoals aan het Kerkdwarspad, aan de Parkveldstraat (met name het complex 13–17) en in de omgeving van het Achterom. Bij het ontwerpen van een bestemmingsplan voor de kom dienen dergelijke karakteristieke gedeelten niet alleen te worden ontzien, maar ook als uitgangspunt te worden genomen voor een stedebouwkundige rehabilitatie. Het behouden van de oude sfeer is immers zowel van belang uit een cultuur-historisch oogpunt – de stoffelijke herinneringen aan het vissersleven – als in verband met de recreatieve behoeften van dorpeling en toerist, die geen van beiden het gestroomlijnde straatbeeld zoeken.
De bestemming van de oude panden kan in het algemeen geen moeilijkheden opleveren; de grote huizen kunnen hun normale woonfunctie behouden na een opknapbeurt, zoals Gasthuisstraat 9 en Pakveldstraat 30 reeds ondergingen, de kleine kunnen worden samengetrokken of afzonderlijk tot zomerverblijf dienen, terwijl ook de vestiging van mode- en kunst(nijverheids)winkeltjes voor de hand ligt. Na een rehabilitatie als bedoeld, waarbij de verzorging van erf en straat niet mag worden vergeten, zal Zandvoort weer een aantrekkelijk woon- en wandelgebied bezitten tussen het badcentrum en de winkelstraten. Tevens zal Zandvoort dan de enige plaats aan de Noordzeekust zijn, waar men op verschillende punten nog het historische vissersdorp kan terugvinden.

DRS. R. C. HEKKER

[1] J. H. A. Boerboom, *Begroeiing en landschap van de Duinen onder Scheveningen en Wassenaar van ± 1300 tot heden* (gestencilde uitgaaf), Wassenaar 1957, blz. 1, 4–6

[2] Zie voor de 6 nog bestaande vuurbakens: Oude vuurbakens langs de Nederlandse kust, *Cobouw* 104e jaargang 1 (1-1-1960), blz. 7 en 9.

[3] Deze etsen zouden in 1607 zijn vervaardigd (J. S. Witsen Elias, Een Teekening van Claes Jansz. Visscher in het Gooisch Museum, *Mededeelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken,* 1944, blz. 35), doch dit jaartal klopt niet met de gerestaureerde staat (1618) van de afgebeelde kerk. Later is de reeks etsen nog opgenomen in: G. Tysens, *Haarlemmer Duinzang,* Amsterdam 1728.

[4] Opgenomen tegenover blz. 140 in: J. van Westerhoven, *Den Schepper verheerlykt in de Schepselen... tot lof van Haarlems vermaekelyke Landsdouwen,* Amsterdam 3e druk 1737 (1e druk 1685).

[5] V. Bing en Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche kleederdragten* (bijgevoegd: Nederlandsche zeden en gebruiken) Amsterdam 1857, resp. pl. IV en pl. XII.

[6] F. Allan, *Bad-Zandvoort,* Haarlem 1881, blz. 45 v.v. en (schematische) kaart. Ook het plattegrondje uit 1865 in: J. Kuyper, *Gemeente-Atlas van Nederland,* 4e deel, Leeuwarden z.j., is schematisch.

[7] G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden,* Tweede stuk, tweede gedeelte (Kennemerland), Amsterdam 1895, s.v. Zandvoort. *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst,* deel V, 1 (Provincie Noord-Holland, uitgezonderd Amsterdam), Utrecht 1921.
Restauratie van Zandvoorts oudste toren, *Haarlems Dagblad,* 9 september 1950.

[8] Het Oudemannenhuis te Zandvoort, *Haarlems Dagblad,* 18 december 1928..

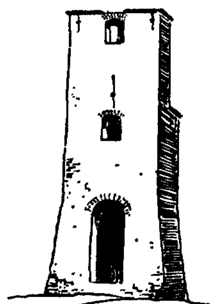
[9] R. C. Hekker, Visserswoningen, bouwschuren en boerderijen te Katwijk aan Zee, in: Katwijks Volksleven (Oud-Leiden Serie I) Leiden 1951, 50–65 R. C. Hekker, Visserswoningen, rederijen en boerenhuizen in Noordwijk aan Zee, in: *Noordwijks Volksleven* (Oud-Leiden Serie IV) Leiden 1959, blz. 17–34 (het hier behandelde boerderijtje, Jan Kroonsweg 23, ontstond in de loop van de 19de eeuw uit een voermanderij door toevoeging van een koestal).

[10] Verschillende mededelingen over de inrichting werden welwillend verstrekt door Mej. A. Bakels, oud-woninginspectrice.

[11] H. E. van Gelder, *Jozef Israëls* (Paletserie) Amsterdam (1946), bl. 23.

[12] J. N. van Eys, Bericht... wegens de... Duin-Boerderij en gedane ontginningen van Duingronden onder Zandvoort bij Haarlem, *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw* V (1809), blz. 168–185. R. C. Hekker en J. M. G. van der Poel, *De Nederlandse boerderij in het begin der 19de eeuw,* Arnhem 1967.

[13] Omstreeks 1900 werden van deze boerderij enkele foto's gemaakt door A. Bakels. Gegevens omtrent de vroegere inrichting werden welwillend verstrekt door diens dochters. Voor analoge bedrijfjes in Katwijk- en Noordwijk aan Zee wordt verwezen naar de in noot 9 opgegeven literatuur.

Het vroegere volksleven

Betrekkelijk zelden in ons vaderland vindt men zo'n welhaast verbijsterende tegenstelling tussen nog-maar-kort-geleden en vandaag-dedag als te Zandvoort-aan-de-Zee. Heel vroeger was het er armoetje troef en gaf de visserman met zijn hachelijk bedrijf de toon aan. Maar tussen 1820 en 1830 kwam er, mede door toedoen van de dichter-classicus David Jacob van Lennep, een beslissende wending: de Zandvoortse Laan naar Aerdenhout annex de bouw van het Groot Badhuis wist het schamele vissersdorp – volgens Zoeteboom *(De Zaanlants Arkadia,* 1658) een volkplant van de oude Haarlemmers – zo-zoetjesaan in een grootscheepse badplaats te transformeren, een badplaats die zelfs eenmaal in de week door een regelrechte trein met Bazel is verbonden geweest (1884). De liefde voor zee en open-lucht, opgekomen tijdens de salon-ontvliedende romantiek, samen met het groeiend begrip voor de ellende der *arme vissers* waren oorzaken van het ontstaan van deze straatweg-met-badhuis, waarover Jacob van Lennep (David Jacobs veelgelezen zoon) in een lang epistel van 4 juni 1822 onder meer schrijft:

Men is bezig een' nieuwen weg door het duin heen van Haarlem naar Zandvoort te graven. Dit doet de armoede aldaar zeer verminderen, doordat er geene andere werklieden dan uit dit dorp genomen worden, en zij reeds bij de vijftig in getal zijn. Ook worden die menschen, anders zeer geneigd tot luiheid en bedelarij, werkzaam en te vreden, daar hunne vrouwen de vischnegotie met den ouden ijver doorzetten.

Voorheen was het allemaal vis en nog eens vis wat de klok sloeg in Zandvoort, dat in de oude tijd 19 bommen ter zee zond. Wanneer wij tenminste afzien van de *knainevangers* (die o.a. op het *Seckveld* = Veld in de richting Vogelenzang opereerden), de schelpenvissers, de *braem*plukkers en de *duinmaiers* (duinboeren), welke laatsten in de vorige eeuw vaak goede zaken deden met de puikbeste Zandvoorter duinaardappels, op tegen verstuiving afgeschutte *(duin)kroften* zorgvuldig geteeld. Daar *aan het Broek-end* (het broekige = drassige deel waar de tuinders woonden) werd g o u d verdiend destijds met de *aardvrucht... op 't zandig duin gepoot* (J. van Oosterwijk Bruyn).
Voordat de straatweg was aangelegd, viel er op Zandvoort nog geen *gatbast* of zelfs maar ozonhapper te ontwaren, met als merkwaardige uitzondering de Engelsman I. Brown (*(koopman-commissael)* die om-

Huisje en erf, 1812. Aquarel van J. Jelgerhuis. (Gemeentearchief, Haarlem)

streeks 26 mei 1794 voor *eenige weeken uit hoofde van ongesteldheid des Lighaams* bij Jacob Arijsz. Kraai verblijf heeft gehouden (Rijksarchief Haarlem). Ter verduidelijking van de beroepensituatie mag een lijst aangehaald worden, aangetroffen in het Rijksarchief te Haarlem. Daarin vindt men het elftal Zandvoortse jongens, dat – twintig jaar oud zijnde – anno 1791 in de termen der conscriptie viel.

1. *Volkert Loos,* helmplanter
2. *Cornelis Draaijer,* vischlooper (getrouwd)
3. *Volkert Kooper,* vischlooper
4. *Engel Schilpzand,* arbijder
5. *Jan Molenaar,* vischlooper (aanstaande stuurman en getrouwd)
6. *Jan Meijnders* (Bentveld), werkman
7. *Albert Kooper,* zeeman
8. *Volkert Schuijten,* zeeman (domicilie Wijk aan Zee)
9. *Jan Bos,* vischlooper
10. *Corneelis Berendregt,* visscher
11. *Engel Kerkman,* vader: zeijnwagter; zoon: vischlooper

De vis – zo lekker en zo redelijk goedkoop – werd vooral vroeger duur betaald, vanwege de tol aan mensenlevens die zij onverbiddelijk

opeiste. Doch ook de *ventjagerij* alias het *vislopen,* soms wel tot bij Amersfoort (zo in 1457 volgens Hendrik Zoeteboom), was een zwaar karwei, toen er nog geen moderne verkeersmiddelen bestonden. Het nu toeristisch-aantrekkelijke *vis(sers)pad* – het nog altijd aanwezige *steê-pad* (= pad naar de stad) bezuiden de spoorlijn Overveen-Zandvoort – veroorzaakte een zware zwoegpartij met zijn rulle zandwoestijn en zijn heuvelig op-en-neder gaan. *As we de Rukkes maar eerst over benne*... verzuchtte menige Zandvoorter, die met de *ben* hoog-op-de-rug de verwende stedeling op krimpe vis onthalen ging. Een fijne aquarel uit de tweede helft der achttiende eeuw laat ons het zo schoon onder de Blinkerd – alias *De Blenk* – gelegen *Kraantje-lek* – alias *de Rukkes* of *de Rockaers* – zien: op de voorgrond links bevindt zich de hooggehoede kunstenaar, in het midden vertoont zich de herder met zijn hond en zijn schaapskudde – een pastorale idylle die het hart vertederen zou, waren daar niet rechts en links respectievelijk een en twee Zandvoorters die zwaargebogen huiswaarts zeulen.[1] (archief Elswout)
Café-Bar-Petit Restaurant 'De Kousenpael' (opgericht in 1915) houdt de herinnering aan het zwoegen der vislopers levendig: in zijn nieuwbakken naam en in een gebrandschilderd ruitje. Dit etablissement van de echte Zandvoorter C. G. Bluijs heette vroeger 'Café Neuf' (tot 1854 was er een R.K kerkje in gevestigd), maar is nu, ook in zijn inrichting, weer enigszins tot de stijl der vaderen teruggekeerd. Zie, hoe de mannelijke visloper zijn laatste zwarte kous uittrekt, leunende aan de 'kousenpael', volgens de zegslieden een lichtmast. En dan gaat het, blootsvoets en dus veel gemakkelijker, over het mulle visserspad steêwaart. Onderaan de Blinkert worden de kousen weer aangetrokken, want je moet knap voor den dag komen bij de klanten. Bij de inwijding van het vernieuwde etablissement (25 juni 1967) rijmde mevrouw E. Jongsma-Schuiten, o.a. schrijfster van het Zandvoortse toneelspel *De Garnaelekoningin,* aldus:

Hoeveul geslachten benne hier voorbij egaen,
Lopende met bot en zijger op derlui reg,
Heen en herom naer Haerlem en naer Blommedael,
Barrevoes – derlui kousen oit bij de kousepael.
De Schepper gaf ons dut dorp bij Zee.
We waere arm, toch gaf Hij ons
Veul goeie gaeve mee: de braemt,
De duinaerepel, het knijn, de droge schar,
De vorse vis, de garnael. Welke rijkaerd
Kreeg zo'n koningsmael?

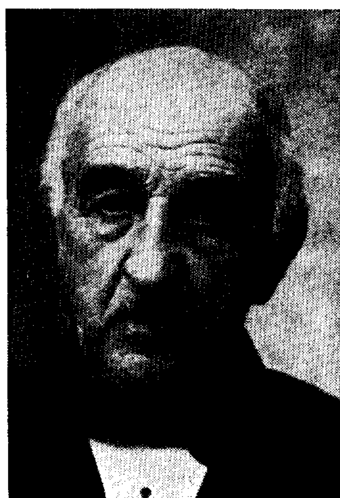
Ja, een koningsmaal. Geloof het maar: want behoefte-en-gebrek was vroeger heer-en-meester in Zandvoort.
Edoch: de palmboom groeit onder het gewicht – aldus het familie-

„De Kouzenpael"

devies van Koningin Emma. Dat dit ook – letterlijk – voor de rustige-en-rijzige Zandvoorters gelden mag, betoogt de Leidse veelweter Johannes le Francq van Berkhey (1729–1812) in zijn vierdelige, aan volkskunde overrijke *Natuurlijke historie van Holland* (1769-1779), die zelfs de eer genoten heeft van een franse bewerking (door Bouillon in 1782). In zijn derde deel (blz. 841) veronderstelt Le Francq van Berkhey dat Cornelis Cornelisz. van Haerlem (1502–1638) – die grote figuren placht te schilderen – de Zandvoorters met hun *fiere* gestalten tot model zal hebben gekozen. En deze Zandvoorter enaksgestalten verklaart hij geenszins uit de Teutoonse afstamming. (Ook het blonde-en-struise vissersdorp Katwijk-aan-Zee bijvoorbeeld steekt in dezen scherp af bij het toch zo nabijgelegen kwekersdorp Rijnsburg met zijn groot brunettenpercentage). Neen, nuchter-ekonomisch zoekt hij de verklaring der lichaamslengte in het van-jongs-af verrichte werk:

Nauwelijks heeft een jonge Knaap de zes, zeven of agt jaaren bereikt, of hij torscht een zwaargelaaden kriel met Visch, daaglyks, naar Stee. Bij behoorelyken wasdom (wordt de) kriel vergroot en de last vermeerderd.
Dit heeft te meerder plaats bij de Zandvoorders, om dat zy inzonderheid zulke zwaare lasten draagen, die een ander nauwlyks zou kunnen heffen. Er zijn voorbeelden genoeg van Zandvoorders, die een half vat Bier, door het gulle zand, op hun Rug getorscht hebben. Ja men verhaalt dat zeker Zandvoorder Zeeman, uitgelokt door de winst eener weddenschap, eene of twee lange planken over zyn Kriel gespannen hebbende, en daarop, ten zynen genoegen, een vadem droog Brandhout gestapeld zijnde, dien last, van buiten de Zylpoort te Haarlem, tot binnen het dorp Zantvoort, gedragen zoude hebben.

Jan Snijer. (Foto Anthon Bakels)

Een dergelijke krachtpatsers-anekdote bracht maar weinig licht in een duister-en-dreigend vissersbestaan, dat meer-dan-eens (vooral in tijden van oorlog en crisis) vanuit Haarlem en Amsterdam bedeeld moest worden, wilde Zandvoort het schamel aanzijn behouden. Een sprekend getuigenis van stoere arbeid en luttel gerief geeft ons een eigenhandige levensbeschrijving door Jan Snijer, *lange Jan,* jaren achtereen koster der Nederlands Hervormde Kerk te Zandvoort. Treffender dan samenvatting of parafrase lijkt het simpel hartewoord van Jan zelf, hoe stuntelig ook, als hij – zo laat als in het jaar 1910 – met zijn beverige hanepoten echt-en-eerlijk opbiecht wat hij allemaal meegemaakt heeft. Geboren in 1835 moest hij reeds als elfjarige jongen *'t zeetje houwe,* ondanks zijn vanwege de engelse ziekte nog allesbehalve patente levenskracht.

Jan was elf jaren geworden en wilde van school af om te varen en ook wat te verdienen voor zijn Grootje en het huishouden. En hij zeide: 'Waarvoor zal ik langer leeren? Zoo een arme jongen als ik ben, heb dat niet noodig! Ik moet varen, dan krijgen wij het beter'.
Ik ging een week mee voor een proefreis. En er kwam een goede bries, al rijzende uit het zuidwesten. En daar ging het: tik-tak-tik-tak. Dat is een touw om het zwaard bij het zeilen recht te houden, en kwalijkspreker *heet. En zoo westelijk heenzeilende was het: krak-krak. De mast en voorzeilen weggenomen en de zeilen vallen van achteren om de mast staande te houden. En voor de wind na huis.*
Een nieuwe mast was weer opgezet. Ik ging weer mee en werd zeeman, op mijn elfde jaar. Had veel te lijden van zeeziekte. En iets later bij een storm, bij het ophalen der netten, in den eersten nacht dien ik boven moest komen, op een donker dek, ging ik even bij het trekken

der achtersprenkel verkeerd zitten, en trok den ouden man die voor mij zat, achterover, die mij met zijn natte want een gevoelige slag in het gezicht gaf. En mijn slaap geweken! Daarna kreeg ik van hem, bij het koffie drinken, een sneetje wittebrood met boter. En maakte het zoo weer goed. Dien nacht, den eersten, heb ik nooit vergeten.
Het werd najaar. En met half October (langer niet) mocht er met de netten gevist worden (dat was de Wet) en dan met de hoekwant, om kabeljauw en schelvis, uit na zee. Zoo een beug bestaat gemiddeld uit twintig bakken. En een bak uit vier lijnen. En op ieder lijn vijf-en-zeventig hoeken, ruim vier voeten van elkaar verwijderd. Zoo een lijn wordt uitgezeild en na een uur wachten weder opgehaald en dan weder op orde in een bak gelegd. En dat is jongenswerk. En hoe koud het is, moet met de blote hand geschieden – soms dat op de velling, door het afdruipen van de handen, een klomp ijs bevroren zat.
En weder op een nacht moest ik als kleine jongen beneden zijn om de bakken te bergen. En er waren van die uitgeholde bakken bij, waar het water niet uitliep. Nu, de groote jongen gaf die bak, zonder het water uit te storten. Ik reikte omhoog en kreeg dien bak, maar eerst ging het met een golp bij mijn half open borst in, dat het in mijn klompen deruit liep. En zoo leerde ik wat zeeman was! En in dat natte pak moest men voort, tot het aan het lijf weer opdroogde.
Iets later in den tijd ging ik weder na boord en keek mijn broodkistje na (waar ik een koek van Peete gekregen had). En mijn koekje was weg! En ging bij de vloed die opkwam na peete klagen over het vermiste koekje. En kreeg vijf centen om een ander te kopen en ging weer na boord. En zie, in dien tijd, was de vloed zoo gestegen, dat ik mijn kouzen uittrok om aan boord te komen. En door het ijs, dat op het strand aan grote stukken bevroren was, niet bereiken kon, ging ik terug en zat op het strand om mijn kouzen aan te trekken. Kwamen er van de menschen die op de Werft aan zee stonden mij helpen (daar het sterk vroor). Aan boord stonden met hoozen aan op het dek en gingen na beneden, de matrozen. Ook wel degene die het weggenomen had... En hielpen niet.
Op mijn bijna twaalf jaren, in het voorjaar, gingen wij weer met de netten na zee en visschen in de Buiten-Lek met aanhoudende zuid-westenwind en stormen. En kwamen, meest vissende ver om de noord, op hoop van een noordenwind te krijgen. Helaas, die kwam niet. En het eeten aan boord, de brand en 't water raakten op. En met een goeden visvangst (door gebrek aan alles) moesten wij na land. En verkenden in het zuidoosten Den Helder of het Nieuwediep, en meenden daar binnen te lopen. Maar mis hoor! De vloed kwam spoediger dan wij dachten. En dreven af na een droge plaat, waar een zware golfzee op stond. En wij voor de wind gingen, om er over te lopen. Dat met angst geschiedde en uit nood moest. Het volk was allen op het dek. En niemand sprak een woord. En ik stond bij het spil, dichtbij den ouden man die aan het roer zat en zag tranen in zijn oogen. En riep ik

lachend: 'Kijk, kijk, hij krijt*!' En hij zei tot mij: 'D... jongen, als wij dan in een anker lopen?' (...)*
En wij liepen voorbij Texel en zagen van verre de Vlieduin. Dat nog lang duurde eer wij deze voorbij waren. En tusschen Vlie en Terschelling liepen wij op een droge plaat en wierpen het anker uit, tot het weer dag werd. En gingen de haven van Terschelling binnen, konden daar geen visch verkopen. Gingen daar na een kantoor dat ons geld voorschoot, om spijzen en brandhout te koopen. Daar zie ik nog een zwart brood op de mand leggen die aan boord kwam. Hoe gretig werden die verslonden (want wij hadden honger). En toen die gestild was, ging ik eens goed zien hoe de haven was. Wij lagen bij een Barkschip Rea *geheten, waarbij een boot lag, waar iedere nacht een man mee naar boord ging. (Overdag was het mijn vermaak).*
Wij gingen met visch marten. *En ik mocht ook mee, en zou mij wat opknappen. (Moeder zei: 'Daar heb je goed als jij ergens komt om aan te trekken'). Ik pakte uit een broek van een opperman, met kalk aan klep en knieën. En zoo gingen zij niet met mij, een opperman. En van* wit *wilde ik* zwart *maken, wreef de broek over de* lanen *en de koekepan, tot het wit nu zwart was. Toen mocht ik mee, na het Oosteinde.*
Wij kwamen terug met een mand aardappels en uijen. En toen allens aan het aardappelschillen en de uijen. En kookte de Groote pod vol, waar niets van overschoot.
Na drie dagen zeilden wij uit en hadden drie dagen thuisreis. (Zoo ik meen was het een reis van veertien dagen). Ik kwam thuis en vond mijn Grootje ziek, en had al dien tijd sprakeloos geleegen en stil geleegen. Zij hoorde mij aankomen, rees overend en sprak: 'Waar ben je zo lang geweest?' Mijn vader zat bij haar bed en begon te huilen. Toen hij de ontmoeting zag, mijn vader, zeide hij. 'Zoo lang zij leeft, blijft gij thuis!' Duurde nog ruim twee dagen, en zij was niet meer. En ik weende, om het verlies van een voor mij goede grootmoeder.
Een tijd in 't jaar later kwam ik weer als altijd van de reis terug (geen grootmoeder meer en mijn moeder niet thuis).
Zwart en smerig als ik was kwam buurvrouw Anna, de Badvrouw, en zei tot mij: 'Trek je bovengoed uit, dan zal ik jouw eris ridderen*!' En zij ridderde mij, hoor, en kwam met een emmer water, groene zeep en een borstel, en begon de ridderarbeid. Ik voel mijn aangezicht bij het Schrijven haast nog gloeien! En gevoelde mij wel gereinigd te zijn. Ik haalde schoongoed en kleedde mij aan, en was er haar zeer dankbaar voor. En Jan ging niet, als altijd aan het strand schuitje zeilen, zoo als hij gewoonlijk zijn troost daarmede zocht.*

De pret gaat nog meer van het varen af, als onze Jan in zijn kwaliteit van *grote jongen* (de gebruikelijke kleine promotie) ook nog het werk van een luie matroos mag opknappen, die bejaarder is dan hijzelf: vis schoonmaken voor het middagmaal, het schip lens houden. Zo brengt hij een tweede zomer door op zee, tot nieuwjaar. Dan komt hij weer

bij zijn eerste schipper. En dan gebeurt het erge dat de deur dicht doet:

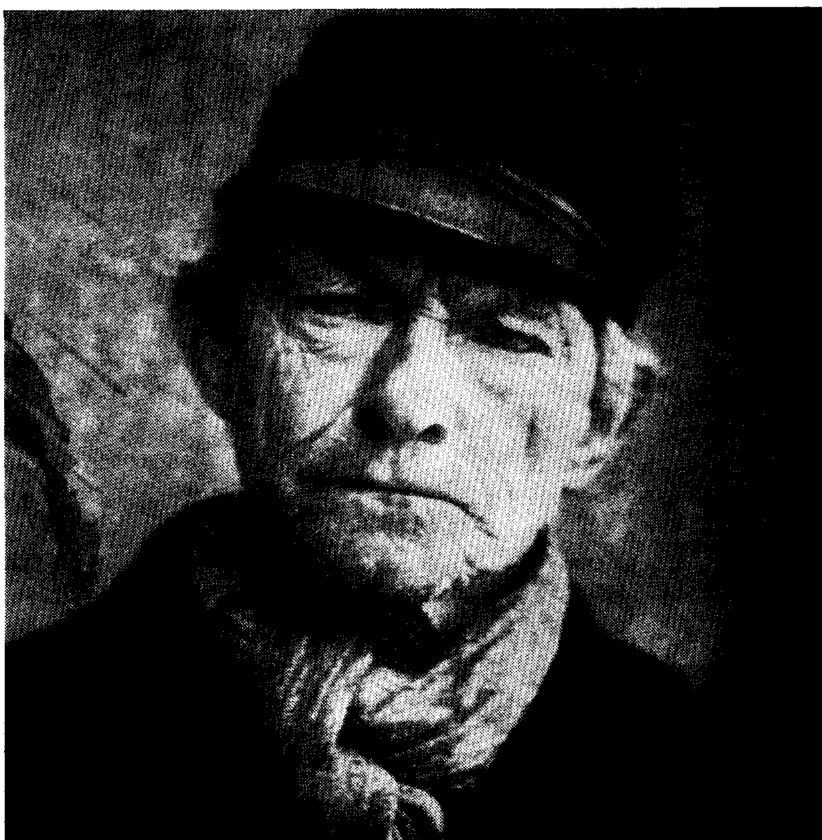
Het was Juli geworden, de tijd van verhuizing. Het jonge volk ging henen, en bejaarde kwamen in de plaats. Een jong matroos werd ziek en stierf. Dat was in de maand Augustus. En hadden tot hulp een matroos, een bejaard man. En hadden één man te min aan boord. En het was in de Choleratijd. En die man kreeg diarree en buikpijn, en wilde na wal. En kwamen ontijdig of op ongewonen tijd aan. En van het dorp kwamen zien wat er aan mankeerde, waar ook een broer van mij bij was, om te horen wat er was. Een oud man werd het eerst aan wal gedragen aan wien mijn Broer vroeg wat er aan scheelde. En gezegd: 'Wel, je broer wil niet meer varen'. En hij ging na huis en Vader die tijding brengen. (...)
Daar stond mijn vader mij op te wachten en zei in drift: 'Wil jij niet meer varen?' En kreeg een klap in mijn gezicht, dat ik achterover op de grond viel, en ik mij op de rug keerde en zeide: 'Ik zal het je makkelijk maken – trap mij maar dood. Nu is het uit met varen. En zoo ik al moet, zult gij mij zien gaan – maar niet weerom!'
Mijn vader ging in huis, riep mij en zeide: 'Gij zijt vrij hoor!' Ik begon mijn zeegoed uit te trekken en ander aan te doen. En ik was toen verblijd en maakte mij vrolijk met het volk dat buiten stond om den afloop te zien.

U kunt zich al-met-al voorstellen hoe verheugd onze Jan Snijer was, toen hij van zijn strenge vader (die elf jaar soldaat was geweest) van de zee afmocht en zich voegen kon onder de *landjongens*. Beter duinpiepers rooien dan visjes vangen in de zilte ziedende zee! En zijn geluk werd nog volkomener, toen hij een vertrouwenspositie als het kosterschap mocht verwerven (1853) en toen hij nog tot *klapperman* met *klink* promoveerde ook.
En in een lang leven is onze *lange Jan* – hij overleed op 14 mei 1920 ten huize van zijn dochter te Haarlem, maar werd te Zandvoort begraven – een van de merkwaardigste figuren van de Zandvoortse negentiende eeuw geweest, terecht in een straatnaam vereeuwigd.
Het is dan ook geen wonder, dat de bejaarden van Zandvoort nog een aardige aanvulling hebben bij deze fragmenten uit zijn zelfgeschreven biografie. Lange Jan (vertellen zij) had een leuk zwart hondje, waar hij veel van hield. Op een keer komen ze bij hem: 'Jan, de jachtopzieners van Quarles van Ufford (de landheer) hebben je hondje doodgeschoten!'
Jan gaat zoeken in de duinen en vindt het lijk. Ter plaatse maakt hij een grafje, eigenhandig, voor zijn kleine kameraadje. En hij doet, bij het graf, een verschrikkelijke eed: 'Daar zal een van zijn kinderen voor sterven!'
Toen de vrouw van de landheer dit vernam, zat zij dag en nacht in doodsangst. Zij sprak erover met gemeentesekretaris Piet de Vries. En

die zei: 'Mevrouw, ik zal met Lange Jan praten.' Jan werd op het raadhuis ontboden. Piet de Vries ging met hem op de tekst: over de kerk, over het geloof aan God en ten slotte over de dood van z'n hondje. De Vries: 'Je doet zonde, Jan.' Lange Jan: 'De eed is heilig, ik moet het doen.' 'Ga dan naar het graf en zweer opnieuw. Maar nu, dat je nooit een kind zult doden – je moet het "afzweren"!' En aldus is geschied.
Al bijna even merkwaardig als het levensrelaas van Lange Jan, is 'De vertelling van Ouwe Kees' (= Kees Keur), destijds woonachtig aan de Rozenobelstraat (het smalle opgaande straatje naar de watertoren, waarvan thans niets meer bestaat), een vraaggesprek van Leo Lauer, die ook voor twee rake foto's zorgde (*Op de hoogte*, december 1915, XII, 536–539).
Het gaat in een gemaniëreerde tachtiger-stijl, die nu op onze lachspieren werkt, als hij ons al niet verveelt en de keel uithangt.

Hij huist er in een onbewoonbaar verklaarde woning, een krot, en toch mijmert de grijze er zich tevreden; waar men hem toestond, voorloopig in het ruïne-huisken te blijven toeven, schept hij zich een gelukje in 't hopen, dat dat oorlof hem zal blijven tot aan zijn sterven toe. Want vijf-en-zestig jaar heeft Kees er in zijn steenen hutje gescharreld, als wiegekindje in 't houten schommelding, als kleuter, hangend aan moeder's schort, als aapje, dat op kattekwaad zon, en later toen de oudjes dood waren, als hoofd van het gezin, met vrouw en eigen kinders. – En dan hecht je aan zoo'n woon...

De vrouw van Kees is al 15 jaar dood: ''n Man op eige bene is 'n onding.' En hij giechelde, wel wat weemoedig, bij dat speelse woord (aldus Leo Lauer). 'Ik had d'r nog wat langer kunne houwe, moeder de vrou, maer 't was d'r eige wil. Ze had 't an de lever. D'r ogen waere geel as saffraen, en d'r buik was zo dik, dat de dokter zei 'Kees, zei die, je vrouw het 'n lever, zo groot as die van jou en je broer en je jonge!' Ze mog vooral geen vlees van 't varreke. En ze was d'r dol op. 'Dan leef ik maer 'n jaer minder,' zei ze altoos. 'Maer vlees van 't varreke mot ik.' Jae, we hadden toen eige slacht!'
En nu huist Kees alleen, met zijn poezen. In het enge voorportaaltje ziet men pas gemaakte manden: 'platte visch-korven, die ze in Zandvoort *zeigers* heeten, de buikige, teenen *botten,* die de vrouwen bij heur venten, de kerels bij hun sprokkel-dwalen door het duin, aan *zeelen* op den rug torsen.'
En Kees kon vertellen dat het een aard heeft. Over zijn dienstijd: 'Schieten kon ik as Napoleon. Dat had ik iens bij het prijsschieten bewezen. Vijf flodders moest ik lossen. Viermaal trof ik de roos. Toen zei de kapitein: 'Kees, nou wat lager anlegge.' W'rachtig, de stommerd deed 't! Mis! Later snapte ik 't. Nou won de oppasser van de ouwe de prijs. Dat scheelde mij verlof en zakcenten.'

Portret en interieur van Kees Keur. (Foto's Leo Lauer)

Ook over Zandvoort zelf weet hij veel te verhalen. 'Toen we de varrekes nog aan huis hadde op Zandvoort, toen had je last van ratte! Je kon om elf uur je aerappels schille, ze in een pot, borendevol waeter gooie: 'n uur laeter waere ze vort. We hebbe ze wel op zolder gevonde. De aepe droege ze gewoon 't leertje (= laddertje) op. Of die bretaal waere! We hadden 's 'n broeise kip. Die zat op de vliering. M'n vaeder leefde toen nog. Hij had al langer dan 21 daege gezete, maer tevoorschijn komme, dat dee die niet. Affijn, we ginge 's kijke, bove. En daer zat die nog, w'rèchtig, hij zat nog te broeie. Maer de eiere waere weg, en z'n kop hadde de ratte finael ofebete! Jèèè!'
Van varen moet Kees niets hebben. 'Ze hebbe me wel 's meegenome op 'n garnaeleschuit. Ik zeg: dank je. Dat was iens en nooit weer. Dan spouw je je hart en je lichaam uit. Voor de zee bin ik bang – niet om 'm te bezien, maar wel om d'r op te weze.'
Vroeger was het mandenmaken een best vak. Maar nu leeft Kees van de armen, in deze mobilisatietijd. 'Ik heb nog wel's 'n bot gemaekt, die is naer Londen gegaen. Daer was toen tentoonstelling en daer kwamme van ieder vissersdorp meide. Van Zandvoort ging er ook 'n meid en die droeg 'n bot op de reg. Ze het d'r een gouwe medalje voor ekrege. Jae, ze is allang weg. Ze dient, geloof ik. Maer ze draegt die medalje nog.'
Er is nog zo'n verhaal: *Oom Dirk* (1926) door J. W. van Zeijl, ingeleid door Ds. A. K. Straatsma, waardoor men ook nu weer beseft, hoe kaal en karig het vissersbestaan is geweest, ondanks het idealiserend weergeven van vele dichters en schilders uit een vroegere periode.
'Van de zai weze...' is dan ook het ideaal op *Volledam,* waar men versjes bij de hand heeft in de trant van:

Visserman,
Pisserman –
De duvel veegt ze kont d'ran!
De boer, dat 's pas 'n edelman:
't Kalfie komt 'n koetje van!

Bij alle liefde voor de zee en het kerels-verlangende visambacht dacht men op Zandvoort al net als op *Volledam.* En toen dan ook door straatweg en badhuis de grote keer kwam, waren de Zandvoorters er als de kippen bij om iets te verdienen aan hun beminde zomergasten. Zo zeer zelfs, dat er volgens de sociologen geen Nederlandse badplaats is, waar juist ook de vissersbevolking zo prompt zich aanpaste aan de vreemdelingenindustrie. Mede daardoor zijn de immigranten, die in de vorige eeuw met het oog op het badbedrijf naar Zandvoort zijn gekomen, geheel één geworden met de oorspronkelijke bevolking. Deze snelle aanpassing kan mede een gevolg geweest zijn van het weinig 'belijnde' Christendom der Zandvoorters. De strenge, stoere Kat-

wijkers zeiden immers: 'Zandvoorters, dat is geen volk!' (= uitverkoren volk).
Volgens *Zandvoort, een sociaal geografisch struktuuronderzoek* (Utrecht 1957), heeft slecht 5,5 % van de Zandvoorters het een-of-ander zeemansberoep. Dat is meer dan het landsgemiddelde, maar het haalt niet bij vroeger toen Zandvoort bijna geheel een dorp van vissers en wat daarbij behoort was. Eén enkele garnalenvisser (*Jan Bonnie* alias Molenaar) – nadenkelijk over een *kwakkende* zee met *dik waeter* alias *garrenaelewaeter* – hield de herinnering aan Zandvoorts vissersverleden enigszins levendig. Nog in 1957 vermeldt Elsevier's *Culinaire Encyclopedie*, 'dat de in zoet water gekookte Zandvoortse garnalen een speciale naam bezitten'.

Naamgeving

Iets meer dan 40 % van de in 1947 ruim 9000 zielen tellende Zandvoortse bevolking is ter plaatse geboren. Het Nederlandse gemiddelde voor mensen in hun geboortegemeente bedroeg toen ruim 61 %. Beliep in 1910 het percentage exogame huwelijken 15, in 1954 was dit 65 geworden. Uit deze cijfers blijkt wel duidelijk, hoe een grote rol het *vreemde* in Zandvoort speelt. Meer van deze soort gegevens vindt men in de bijdrage van gemeentesekretaris Bosman, het eerste hoofdstuk in dit boek.
Toch heeft de *oude kern* voor Zandvoort een betekenis, die boven haar gestalsterkte uitgaat. Deze immers – een blijvend element temidden van wat verschijnt en soms weer spoedig verdwijnt – voelt zich nog steeds hecht verbonden niet slechts aan zee-en-zand maar ook aan de eigen gemeenschap. En van de winterse verveling aan barre winterse kust, kenmerkend voor de veelal vluchtige en nauwelijks wortelende *uitheemsen*, heeft zij amperaan weet. Folkloristisch effekt van deze innige oud-Zandvoortse verstrengeling zijn de wel 600 bijnamen die men nog heden-ten-dage noteren kan. Zij dienen ter onderscheiding in een beperkte samenleving met veelal dezelfde familienamen en zij zijn daarenboven nog veel meer een soms fantasierijk getuigenis van het nauwlettend met-elkaar-opleven van een primair reagerende *face-to-face* gemeenschap, vóór de doorbraak uit 700 personen bestaande die meestal *in mekaar omtrouwden* of ten hoogste de echtgenoten betrokken uit de strook van Hillegom tot Egmond-aan-Zee. Het sociaal-geografisch rapport telde indertijd 309 personen te Zandvoort met de geslachtsnaam *Paap* en 294 met de geslachtsnaam *Koper*.
Als oud-Zandvoortse families worden opgegeven: Bakkenhoven (r.k.), Bluys (r.k.), Bol, Cazander (r.k.), Van Deursen (r.k.), Diependaal (r.k., Drayer, Driehuizen (Driehuyzen), Van Duivenboden, Duivenvoorden (r.k.), Van Duyn, Groen, Hollenberg, Van Honschoten (r.k.), Keesman, Kemp, Kerkman, Keur (ook talrijk), Koper, Kraayenoord, Loos, Van der Meij (r.k.), Molenaar Van der Mije (n.h.), Paap (n.h.), De Roode, Schaap, Schilpzand, Van der Schinkel (r.k.), Schuiten,

Slag(t)veld, Snijer, Stokman, Termes (De Mes), Terol, Van de Valk (r.k.), Van der Veld (r.k.), Visser, Vossen, Weber (r.k.), Van der Werff, De Wid, Zegwaard (r.k.), Zwemmer.
Karakteristieke voornamen waren of zijn: Merij, Engeltje, Kniertje (naar Sinte Cunera), Leuntje (van Apollonia), Guurtje (van Godfried), Duifje, Ewit (twee Angelsaksische broers Ewald waren medestanders van Willebrord), Fulp (naar Sint Fulbertus = Folk-bertus = schitterend onder het krijgsvolk), Kors(tiaan), Krijn (naar Sint Quirinus), Jaep, Rocus en Wullem.
De familinaam Bluys zou – volgens de Zandvoorters – wijzen op afkomst van de Schouwse heren Van Bloys. Meer zekerheid heeft de mededeling van een genealoog, dat de eerste Keur een keurmeester-van-vis is geweest. De naam Zwemmer kan duidelijk worden door het Katwijkse woordenboek van Prof. Dr. G. S. Overdiep en C. Varkevisser (1949), waar de *zwemmer* een matroos blijkt te zijn, die bij aankomst en vertrek van de bomschuit de verbinding met het droge onderhield. Hij droeg o.a. de bemanning op zijn schouders naar en van land. (In Katwijk is *zwemme* waden door het water; gewoon zwemmen is er *naekt zwemme*).
Over het ontstaan van de nobele naam Van Duivenboden bericht S. G. van der Laars in het album *Historische geslachten* onder nr. 182 nagenoeg als volgt:

Gedurende de tweede belegering van de sleutelstad in 1574 stond Van Duyvenbode, ondanks den hongersnood, in het belang van zijn medeburgers, acht zijner duiven af, om deze dienst te laten doen als postduiven. Stoutmoedige mannen brachten deze dieren buiten de stad. Juist, toen de nood in de belegerde veste ten top was gestegen, kwamen de duiven terug met hoopvolle berichten van Boisot en den Prins van Oranje. De perkamenten briefjes worden thans nog in het Stedelijk Museum bewaard. Als belooning voor zijn diensten tijdens het beleg verkreeg de organist den naam Van Duyvenboode en het boven beschreven geslachtswapen: in zilver twee schuingekruiste sleutels van keel, vergezeld van vier duiven van azuur. Hij woonde op het Rapenburg te Leiden, waar het in den gevel aangebrachte wapen thans nog te zien is en kort na zijn begrafenis in 1606 in de Pieterskerk, werd tegen een pilaar zijn wapenbord aangebracht met het volgende randschrift:

Door Godt gewrocht,
hebben de duyven die brieven binnen Leyden ghebrocht.
Willem Corneelissen van Duyvenboden.

En dan nu de onofficiële naamgeving, dat hachelijk produkt van 'efficiency' en kritisch pal-op-elkaar leven. Patroniemen – vadersnamen – zijn daarbij talrijk: Jans van Niessie, Maart van Job en Floor

van Job van Ante Foe. Soms houdt de bijnaam verband met andere kontreien: de Katteker reder, Rijnsburg, Tessel, de ouwe Marker, de Engelse Schelling. In het merkwaardige en nog vrijwel on-onderzochte Egmond-aan-Zee klinkt de Nederlandse *eu* zo ongeveer als een *ee*. Naar Zandvoort verhuisde *Amenders* heten daardoor: de Keeke (= de Keuken) en Blinde Teenis (= Teunis).
Dialektelementen verneemt men voorts nog in: het Ezelekind, Kappedosie, Stoppeles, Taetemem (= vader en moeder), Holleblok, Watjewang, Ouwe Keggie (Kerkman). In het religieuze liggen: Amos, Levi en de Zendeling.
Voorts zijn lichaamseigenaardigheden een maar al te dankbaar objekt in de naamgeving: Kees Bil, Jan Triel (erg klein), Sijt Ham (Zwemmer, naar haar achterdeel), Dosie (klein bij zijn geboorte, later heel groot), Bierbuik, Gortbuikie, de Prop, de petieterige Van Kieten (de *Sparrewouwer reus* was een Van Kieten!), Muisie, Snippertje Mens, de Staende Klok, de Kattebochel, Lokkiebol, Scharreneusie, Bomneus. Namen afkomstig uit de prilste kinderjaren zijn bijvoorbeeld: Pierie, Broerie Toet, Poppe Moekie, Tippie. En het allermooiste: Tientoptoje, dat ontstond uit een kinderlijk verbrabbeld *Ik zel je 'n stien voor je kop gooie!* Merkwaardig ook, dat scheepsnamen en bijnamen samengaan: Mos, Vink, Bal, Kous en de Kraai. Jaep Sok (alias Jaap Koper) nam afscheid als schipper en zijn opvolger heette toen als vanzelf 'De Kous' – aldus weet men ons in 1968 te vertellen. Al even zonneklaar is *Piet van 't Waepen*, de bijnaam van Pieter Koper (geboren in 1866), kastelein in *Het wapen van Zandvoort*, die ook *Piet van Joppie Meut* heet. *Dappere Kees*, ook een kastelein, heette naar zijn nevenberoep: het kiezentrekken.
In vele gevallen is de oorsprong van de bijnaam ook voor ingewijde Zandvoorters niet meer te achterhalen. Maar wèl kunnen wij vernemen hoe de 103 jaar geworden *Tante Jans de Kraai* (= mevrouw Jannetje van der Meij) aan haar algemeen gebezigde bijnaam is gekomen. Wij citeren hiertoe het hoofdartikel in het *Zandvoorts Nieuwsblad* van 6 december 1957:

Haar vader had als schipper van de vissersboot De Kraai *– vandaar zijn en haar bijnaam – in geen geval een rijk bestaan, de zorgen bleven dit grote gezin niet gespaard. Later, toen haar vader ouder was, werd hij koster en doodgraver bij de Rooms-Katholieke Kerk. Op een morgen kwam hij naar buiten en zag een bordje op het tuinhek getimmerd waar het volgende rijm op te lezen stond:*

De kraai die leeft, als niemand leeft,
Dan heeft ie melk en brood.
De kraai die sterft als niemand sterft,
Want hij leeft van de dood.

En ze schatert nog van het lachen bij de herinnering eraan.

Na dit relaas over bijnamen zult u wellicht vragen: en hoe moeten wij de naam Zandvoort zelf dan wel verklaren? Nu, deze naam is heel doorzichting: het is een samenstelling van zand- en het in de toponymie alom bekende -voorde. Dit in vrij gebruik uitgestorven *voord(e)* hoort bij het werkwoord *varen,* dat oorspronkelijk de algèmene betekenis van *zich voortbewegen* bezat. Vergelijk nog uitdrukkingen als *Hoe vaart u?* en het duitse *fahren.* Vertaalt men -voorde in woordenboeken en toponymische geschriften steêvast als *doorwaadbare plaats,* in het geval Zandvoort geven wij – gezien de ligging van het dorp – de voorkeur aan de ruimere en meer antieke betekenis van *doortrekbare plaats* alias *overgang* of *doorgang.* Reeds de schrandere B. W. A. Sloet tot Oldhuis dacht er in 1859 evenzo over, als hij in zijn zaakrijke *Oeconomische beschrijving van de badplaats Zandvoord* (let op de historisch-korrekte d!, die ook blijkt in dialektisch 'Zanfurders' = Zandvoorters) verklaarde:

Zandvoord ligt op eene plek, waar de uiterste duinketen gebroken is, in eene voorde, *die onmiddellijk naar het strand leidt.*
(Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, deel 18, blz. 4).

Zandvoort lag ook naar onze mening dáár waar de natuurlijke heirweg die het strand in vroeger eeuwen gevormd heeft een oostelijke aftakking bezat – naar het lagere gebied der oude binnenduinen – via een wat lager gedeelte van de *zeereep* en een grote, ruime duinvallei waarin ten slotte *de Rel* (rel = waterloop, vgl. Duinrel en het Engelse *rill)* zich formeerde. Van deze *voorde* profiteerde Witte van Haemstede, toen hij 26 april 1304 geland was bij *Santfoerde* en door de duinen oprukte naar het een-of-ander Manpad waar hij de Vlamingen wist te verslaan. Aldus, de plaatsnaam inbegrepen, Melis Stoke in zijn rijmkroniek (1303-1305). Met Dr. G. Karsten (*Noordhollandse plaatsnamen,* anno 1951) en H. J. Moerman (*Nederlandse plaatsnamen,* anno 1956, blz. 254) die *voort* ook hier als *doorwaadbare plaats* opvatten, kunnen wij ondanks de waterrijkdom der voormalige duinlandschappen bezwaarlijk akkoord gaan. – De Zandvoorters zelf noemen hun dorp *Zanfert.*
Hadden de *Zanfurders* in hun geheel een scheld- of bijnaam? Nauwelijks. In Katwijk-aan-Zee kan men horen: 'Alles wat boven Noortech (= Noordwijk) woont, dat is *raerechhaaid*'. En in een officieel stuk vindt men Haarlemse kwalifikaties als *Sandvoorder Vee en vagebonden* (1794). *Eigen Volk,* jrg. VIII blz. 225, vermeldt *Zandvoorter walvissen* en zoekt de verklaring in de inderdaad ook door de Zandvoorters beoefende walvisvangst. Waarschijnlijker is het, dat bijvoorbeeld de fameuze *wegstranding* van een reuzenwalvis van Noordwijk-aan-Zee naar Zandvoort de aanleiding is geweest tot deze hoogst onschuldige naamgeving.[2]
Ten besluite van dit hoofdstuk mag een enkel woord volgen over de

naam Bentveld, de aan Zandvoort onderhorige buurtschap. Is -veld zonder meer duidelijk, het eerste lid *bent-* staat ontegenzeggelijk in verband met het stugge bentgras (molinia) – ook wel *pijpedoorsteker* genaamd – dat het best op vochtige zandgronden gedijt. S. Wilson, in zijn *Beknopte geschiedenis van Bloemendaal* (anno 1952, blz. 46), wijst erop, dat Bentveld c.a. oudtijds steeds onder water stond. Ja, in de winter kon men wel op de schaats naar Zandvoort! De nattige bodemsituatie van onze vroegere duinen blijkt trouwens ook uit de naam van het met konijnen gepopuleerde duinlandschap *Zegveld* c.q. *Zekveld* of zelfs in de volksmond *'t Stekkeveld,* waarin wij *zegge = riet met snijdende bladen* herkennen (vgl. het Latijn *secare = snijden).* Ook op een prent in het Haarlemse gemeentearchief zien wij een heuselijk duinlandschap, met een klein meertje in de vallei, niet ver van het dorp.

In deze samenhang mogen wij ook nog wel eventjes wijzen op een kenschetsend en veelvuldig voorkomend toponiem als *kroft = duinakker* (later: *krocht*), dat men vergelijken mag met het oudengelse *croft = afgesloten landstuk* en het middelnederduitse *croch = omheind stuk land.* Het stemt tevreê dat dit voor onze Hollandse duin- en geestgronden zo karakteristieke toponiem tot in lengte van dagen in Zandvoortse straatnamen bewaard blijft (Grote Krocht en Kleine Krocht). Ook in Haarlem is Krocht een straatnaam in de binnenstad (vgl. nog ons boek over Schoten – *Zeven Heerlijkheden* – blz. 113).

Volksverhalen

De bovengenoemde Mr. B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis – die als dichter op een stemmige wijze Oostnederlandse volksmotieven wist te bewerken – heeft op Zandvoort, zelfs in 1859, vrijwel niets gevonden dat zijn romantische inspiratie gaande zou kunnen maken. Sporen van oud bijgeloof vermocht hij er niet aan te treffen, 'doch even als aan de stranden van het oude Hellas ziet men ook hier de schipbreukelingen zonder hoofd of armen langs de zee dolen' (blz. 16).

En zoals Sloet tot Oldhuis het destijds gevonden heeft, zo is het hedenten-dage in versterkte mate. Wel een verschil met het oud-katholieke Egmond-aan-Zee, waar de heugenis aan de *kol = heks* en de *kolleverdrijver* bij-lange-na niet is vergeten. Thijs Mol noteerde indertijd het een-en-ander over *belezen = het uitspreken van bezweringen ter uitdrijving of afwering van de boze geest en zijn invloed* op Zandvoort-aan-Zee. 'God zel je ringbote', zei Lange Teun, de belezer. 'Pas is er nog een gestorven, die 't kon' (1959). En *dromen wat uitkomt,* nog altijd is iemand die met *de helm* werd geboren er niet vrij van. Dit dromen kon betrekking hebben op het nogal onschuldige weglopen van een jongen midden in de nacht. 'Maer as 'r ien anspoelde droomde ik 't ook'. 'Een vrouw die drie dagen getrouwd was' – zo wordt er verteld – 'zag haar man *nat* in de deur staan. Inderdaad hij is verdronken'. 'En er was ook een vrouw, die woonde waar nou barbier Schaap

woont. Die wist het te vinden, als er iets gestolen was. Toen grootmoeders kousen gestolen waren, zei ze: "Laat maar hangen, ze zitten vol ongedierte"!' (1959). Ook sagenboeken geven vrijwel geen *zandvoortiana.* Brengt W. J. Hofdijk – de aanvankelijk nogal feodaal georiënteerde *Kennemer Minstreel* – in zijn overrijke balladenboek *Kennemerland* noch iets over Egmond-aan-Zee noch iets over Zandvoort te berde, ook J. R. W. Sinninghe, in zijn *Hollands sagenboek* (1944), geeft slechts een historisch motiefje en dan nog over de Blinkerd ten tijde van Witte van Haemstede. In S. Franke, *Legenden langs de Noordzee* (Zutphen 1934), vertelt Dr. H. C. Prinsen Geerlings, bij wijze van *kennemer volksmening* (blz. 149):

Wanneer bij boos weer op zee de meeuwen zich te Haarlem vertoonen, zegt men: 'De Schout van Zandvoort laat zijne duiven vliegen'.

Elders zijn dit de duiven van de Katwijker dominee. Ja, ook helemaal in West-Vlaanderen – tussen haakjes: er zijn daar maar liefst twee gemeenten die *Zandvoorde* heten! – is dit aardig motiefje welbekend. Het Brugse *Biekorf, Westvlaams archief voor geschiedenis, oudheidkunde en folklore* meldde het immers grasmaand en bloeimaand 1958 voor een tweetal kustkontreien. Ietwat afwijkend in de Noordhollandse lezing is de vervanging van pastoor of dominee door een wereldse autoriteit.

Al-met-al heeft u nog altijd geen oud-Zandvoorts verhaal in tennaaste-bij oud-Zandvoortse taal onder de ogen gekregen. Kunnen wij dit nauwelijks verstrekken in het min-of-meer okkulte genre – er is wèl een historische sage, uit de Franse tijd, die wij kunnen opdissen. Wij volgen ten dele de dialektlezing bij mevrouw E. Jongsma-Schuiten (de oud-Zandvoortse echtgenote van de uit Friesland afkomstige garagehouder), die zij vervlocht in haar met behulp van Piet van der Mije samengestelde taferelen uit Zandvoort onder de Franse bezetting. De legendarische afloop van de sage danken wij aan wijlen *tante Jans de Kraai* bovenvermeld. Dr. B. van den Berg in zijn belangrijke studie *Het dialect van Zandvoort en zijn plaats in de Hollandse dialecten* (1959) geeft een verwante lezing door Jaap ter Mes, waarin de overoud-aandoende begraving-in-de-muur (een soort van *bouwoffer*?) het lot blijkt te zijn van een àndere Franse soldaat, die te aanhalig had gedaan ten aanzien van een getrouwde Zandvoortse (blz. 43–44).

Nou, d'r was 'n Fransoos ingekwartierd in doin – bai de doinbaes op 't Paeredais, Aert van mem Mop. Nou, ze gaene daer 's middags an taefel: de vrouw bringt 'n gróóte schael mit aerepels binne mit 'n koppie *dóóp* in 't midde. Ze gaen bidde en wulle daernae begunne mit ete. De kindere prikke 'n aerepel op hullie verrek. Effe in 't koppie dóópe. Dan ete ze deur.

Maer die Fransman, die wul iet vrete. Aert die vraegt, zo goed en

kwaed as ie dat kon duije, wat er an schort. En daer zegt me die vent, dat ie *eêk* (edik = azijn) wul hebbe in plaets van vet. Goed, Aert die zait dus teuge ze waif: 'Hael wat eêk – meheer wul eêk hebbe!'
Ze waif komt berom mit 'n kommetje eêk. En die Fransoos, die giet dat hiele kommetje pardoes over de schael mit warme aerepels! Dat de kinderen die beginne te kraite en te sjompe van geweld. De vrouw die zait: 'Wat doe je nou?' teuge die vent. D'r man ommers die verrekte van de honger, hij had nog maer net ien aerepel op ze verrek estoke. En hij wordt zo kwaed, dattie graipt 'n bats, de schop, die in 'n houk van de kaemer staet en hai wul die Fransoos te laif. Maer die vlucht de deur oit. En onze Aert 'm achternae, doin in. 't Paeredaisveld deur, 't Flesseveld, 't Worstevlakkie, de Eerste en Twiede Vlaje (valleien). Bai de Pikkese Del, daer het ie 'm onder ekrege en dóódesloege. En toe hebbe ze laeter 't laik van die seldaet in 'n muur emesseld. Dat kwam, omdat ze in die buurt net mit messele bezeg waere. Mit 't ofbreke van 't hois, toe hebbe ze de ribbekast van die Fransman berom evonde. In de Kerkstraet.
In 't uniform van die Franse seldaet is Aert van mem Mop wegevlucht. Maer 't spreekwoord zait:
Gien kwaed zo gróót,
Of het bloedt dóód.
Nog in de Franse taid is Aert berom ekomme. En hai het gien sentje last ehad.

Volksliederen

Sinds Herman F. Wirth en zijn *Der Untergang des niederländischen Volksliedes* (1911) is er veel en gemakkelijk gepraat over de liederen-verdervende invloed van ons vaderlands calvinisme. Bij onderzoek echter blijkt dat christelijke dorpen als Katwijk en Zandvoort totvoorkort dorado's van spontane volkszang zijn geweest. Voor Katwijk toonden wij dit uitvoerig aan in het *Leids Jaarboekje* voor 1953, en ook in Zandvoort is de zanglust vanouds inheems. Er bestaat zelfs een liederenboekje dat de naam Zandvoort in de titel draagt: *De Oprechte Sandtvoorder Speelwagen,* een uitgave door Isaäk van der Putte te Amsterdam van omstreeks 1730. Is in de verzameling Scheurleer (catalogus I, blz. 322) een exemplaar aanwezig, wijlen Dr. C. Brouwer te Haarlem bezat er eveneens een. Het eerste liedje in deze bundel is een *Scheyd-Liedeken,* dat onder vele andere Zuid-Kennemer namen ook *Santvoort* noemt. In dit verband past een oudhollands schilderij op een tentoonstelling in Emden te zien geweest: een strand met barokke wandelaars waarboven men leest '*Het ghaet al na Sandvoordt*' (zie afbeelding op blz. 130). In de *Haarlemse Pinxtervreugd* (17de eeuw) wordt zo'n tochtje – men schranst in 't Oude Schontje' – op rijm beschreven.
Historie terzijde: op Zandvoort wordt nog uit volle borst gezongen. Hoor die *tante Jans de Kraai* maar eens, hoe zij – meer dan een eeuw

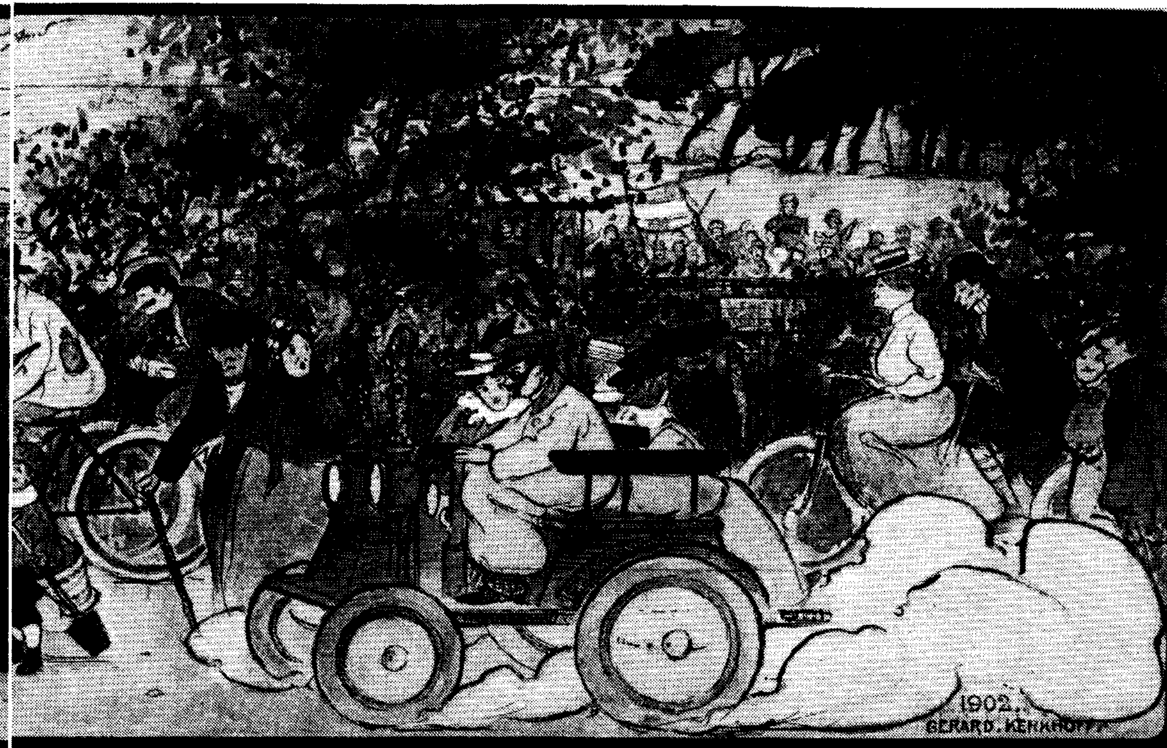
oud zijnde – nog alle koepletten van 'Toen ik op Neêrlands berregje stond' wist op te halen. En nog herinnert zij zich de uitroep van feestvierende nozems: 'Hier mot je weze, hier zijn nog jonges die 't Wilhelmus blaeze!' Bijzonder mooi vond zij de feesten in het houten gebouw. 'En dan maer zinge en lòòpe: 'Kom, laete wai 'n wandeling gaen doen, Al in het jeugdig groen, Mit 'n maisie van fatsoen'. Een hele attraktie waren voor haar in die dagen van olim de musicerende *blaespoepe* op het strand, aan wie Heinrich Kluse uit Bückeburg een geestig versje heeft gewijd (zie zijn bundel *Erinnerung an Zandvoort*, (1890, in de Openbare Leeszaal te Haarlem) en waarvan ook graag gekochte prentbriefkaarten bestaan.

Op de zo intieme en plezierige avondjes van het tegenwoordige *De Wurf*, de op 1 februari 1949 gestichte buurtvereniging voor het oude dorp (de *worf(t)* = zeekant), hebben ze ook graag dat het in het lied gegooid wordt. Vooral wanneer Engel Paap erbij speelt op zijn schippersklavier, daarbij uitgedost in Zandvoortse spullen: roodbaaien onderhemd, daaroverheen met halve mouwen de donkere *boezee*. Hij kan ze allemaal meekrijgen als het gaat om *Daisy; O, was ik maar dood, Die ik liefheb die krijg ik toch nooit; Neêrlands bergen; En daar waren eens drie matrozen; Niet zo raar, blijf met je handen van me boezelaar; Sien, Sien, Sientje, la-me-los; O, me lieve zwartkop, voel eris hoe me hart klopt* en O-o-o-, *en wat is er met die meid?* Grappig en sappig deint het erover, en menige koon wordt rood gestoofd bij de pure pret van het prikkelend zingen. Op zo'n Zandvoortse avond hebben wij ook al eens met volle teugen kunnen genieten van de bijval die mejuffrouw E. Bakels, alias *tante Bets*, wist te verwerven met de vertoning van een bescheiden keus uit haar kolossale verzameling van dikwijls fraaie lantaarnplaatjes. Bij manier van slotakkoord zette zij de bekende ansichtkaart van het Zandvoortse volkslied op het doek. Er kwam niet alleen een klaterend applaus, neen – vol toewijding werd het meegezongen, alle vier de strofen:

1
Gelukkig wij! de frisse lucht
En 't vrij en open strand
Verkwikt en sterkt ons ied'ren dag;
Ons huis staat hoog op 't zand.
Wij leven vrolijk en tevreê, }
Omdat wij wonen aan de zee } 2x

2
Het zoute nat dampt levenskracht
En levenslust in 't hart;
Het ruim en heerlijk zeegezicht
Verdrijft bij ons de smart.
Wij leven vrolijk en tevreê, }
Omdat wij wonen aan de zee. } 2x

Met het hele hudjemudje naar Zandvoort aan de Zee (1902), kleurenprent van Gerard Kerkhoff (Rijksarchief, Haarlem)

3
Ver van de stad, met al haar pracht
En al haar ijdelheid,
Zien wij het prachtigste van al:
Het beeld der Eeuwigheid.
Wij zijn geboren aan de zee, } 2x
Dat maakt, dat maakt ons weltevreê.

4
Haar groen gewaad, haar sneeuwwit hoofd
Betov'ren steeds ons oog.
En als zij raast en kookt en brandt,
Slaan wij den blik omhoog!
Gelukkig immers is ons lot! } 2x
Waar zee, waar zee is, dáár is God!

Eerlijk gezegd: aanvankelijk vond ik het enige mooie van dit volksliedje – in 1846 ontstaan bij de opening van de bewaarschool – de geestdrift waarmee het wordt gezongen. De tekst immers is nogal konventioneel en de melodie werd overgenomen, zij het uit Nederlandse koker: zij is oorspronkelijk door Wilhelmus Smits (Amsterdam 1804-Amsterdam 1869) bestemd geweest voor *Klein vogelijn op groenen tak* van J. P. Heye (o.a. in *Kun je nog zingen, zing dan mee!*). Maar juist door de konventie – die vaardigheid niet uitsluit, men lette op de rake slotregel! – kan zo'n eenvoudig versje het volkomen doen: het mag zonder veel moeite als de voor de hand liggende stem voor iedereen fungeren en is als zodanig niet door een individueel kunstgewrocht te vervangen. Naar de sfeer past het bij een Christelijk vissersdorp dat vanaf het begin van de zeventiende eeuw een drietal als Christusmonogram over elkaar gelegde vissen als wapenteken voert. Toen de Zandvoorters door maatregelen van de Duitse bezetter uit hun dorp weg moesten, was het meer dan een volkslied – het was een hymne, een psalm.

Belangrijker nog dan al deze overwegingen is het feit dat de welsprekende woorden afkomstig zijn van niemand minder dan Ds. C. Swaluë, die van 1836 tot 1882 een getrouw en bemind zieleherder te

Zandvoort is geweest. Een van zijn stokpaarden was het opstuwen van de plaatselijke volkszang, waartoe hij o.a. de evangelische gezangen in de kerkdienst heeft ingevoerd ('Houdt gij mijn handen beide'). Als wij het dagboek van Jan Snijer geloven mogen, dan dateert dominee z'n zangkoortje van omstreeks 1844. In haar suksesvolle *De reddingboot vaart uit* laat Mejuffrouw E. Bakels het aldus vertellen:

Jae, kind, dat is al 'n taid berom. Dominee Swaluë kwam 's voor 'n hois en 'n maid was daer an 't zinge. Hai gong in hois en zee: 'Maid, hoe kom je an die mooie stem?' Ze zee: 'Domenee, dat is van de zoivere zeelucht!' Nou, toe mosse ze op 'n aevend bai domenee an hois komme en wier d'r 'n koor opgericht. Ze hadde ook wel eris 'n feesie bai Driehuyzen. En dan krege ze sukkelaad en krentebrood.

Jaren nadien kan het uurtje vrijdagavondzang onder leiding van Ds. Swaluë, nu in de kerk en met vrije toegang, in geen beschrijving van Zandvoort ontbreken: Sloet heeft het erover in 1859, en ook *Eigen Haard* van 1881 spreekt ervan. Het was ondertussen een zangkoor van 80 tot 90 personen geworden: *Door beschaving tot veredeling*, alsdus de echt-vorig'eeuwse betiteling.

En een der lijfnummers was het boven aangehaalde Zandvoortse volkslied, dat zelfs eens in het Duits is vertaald door een Duitse hoogleraar die een tijd lang in Zandvoort logeerde.

Toen dominee 25 jaar te Zandvoort had gestaan, was er een machtig kado voor hem: een groot gespijkerd kleed op de grond, een pendule en meubelen. Het zangkoor, in de pastorietuin op banken gezeten, zong hem feestliederen toe. Dominee trok wit weg van aandoening – aldus Jan Snijer in zijn dagboek – en hij had geen woorden meer. Maar weldra herstelde hij zich en daarna sprak hij, de visserman (zo noemt Sloet hem, in klassiek Grieks, in een eigenhandige opdracht), tot zijn getrouwe vissersvolk rondom het thema: 'Ik leefde temidden mijns volks'.

Van deze beminde en werkzame predikant dus, evenals zijn kollega pastoor J. J. l'Ami (1851–1889 te Zandvoort) de ware volksvriend, is het Zandvoortse volkslied afkomstig. Dat het nooit vergeten worde!

Er is nòg een lied dat stevig vastgeklonken zit aan Zandvoort. Maar dit lied kent heel ons vaderland: het is 'klassiek' geworden, het is een 'classic' oftewel een 'evergreen'. Hier heeft u het:

1

Wanneer het lekker weer is,
De natuur in blijden lach,
Haalt pa zijn strooien hoed
En moe haar bloesje voor den dag.
De meisjes maken stijve papiljotjes in d'r haar,
De jongens kopen 'n zwembroekje, dan is het zaakje klaar.

Om vijf uur 's morgens is het hele stel al in de weer,
Ze stappen naar 't station en vader zegt: 'Acht buurtverkeer!'
Refrein:
We gaan naar Zandvoort bij de Zee!
Met vader, met moeder, met broertje en met zusje,
Ome Piet, tante Griet en het hele familie-husje
Gaat naar Zandvoort bij de Zee,
Nemen broodjes, koffie mee.
O, het is zo'n zaligheid,
Wanneer je van de duinen glijdt
In Zandvoort bij de Zee.

2
Mama zat in een kuil
Die kleine Kees gegraven had,
En Vader staat te grinniken
Bij het gemengde bad.
Mama zegt, dat haar man een ouwe sijsieslijmer is,
En tante roept: 'Schei uit nou, zus, de zee is hier zo fris!'
Ze plast en tilt met breden zwier haar baaien rok omhoog,
Maar plots'ling geeft ze een gil en schreeuwt: 'De zee zit in m'n oog!'
Refrein.

3
De snobs uit Amsterdam
In 't helderwit flanellen pak,
De ridders van den kouden grond
Met 'n kwartje in d'r zak,
Die prefereren Zandvoort, want je vindt er meer natuur;
Oostende is banaal, Monte Carlo is veel te duur;
Dies gaan ze naar Zandvoort, zo beweren ze met klem,
En zingen keurig met hun halvezachte foscostem:
Refrein.

Op de omslag van de uitgave voor zang en piano – ter beschikking gesteld door Alex de Haas – leest men: *Zandvoort bij de Zee* (Seaside on the Brain). Muziek van H. Darewsky Jr. Woorden van Louis Davids Jr. Met enorm succes gezongen door Henriëtte & Louis Davids in Rido's Revue *Loop naar den Duivel.* Copyright for Holland and Colonies: Vennootschap *Muziek en Letteren,* Amsterdam. (Engeland: Francis Day and Hunter: Londen W.).
Het nader ontstaan van *Zandvoort bij de zee* – zo kenschetsend voor Zandvoort dat van luxe badplaats tot Mokumse volksbadplaats was geworden – verhaalt Jan Feith in zijn *Tingeltangel* (Louis Davids beschreven), Amsterdam 1918, blzz. 142–148. Davids blijkt het voor een schamel tientje verkocht te hebben, *dit populairste van al zijn revue-*

liedjes. Het ideetje – vooral de melodie, maar ook enigszins de tekst – had hij opgedaan in Londen, waar het helemaal geen suksesnummer is geworden, ofschoon de komponist Harm Darewsky – een Pool van origine – al heel wat toptreffers op zijn naam had staan. Francis Day & Hunter hebben het, op het jaar 1914, aldus genoteerd in hun reuzenfonds: *Music by Hermann E. Darewsky and Lyric by R. P. Weston. It was sung at Music Halls and Theatres by Miss Daisy Wood.* Davids neemt *Seaside on the Brain,* na een bezoekje aan Londen, mee naar Holland en hij vergeet het geval. Maar op een dag zit hij wat te lummelen achter een stapel militaire paperassen (hij was toen gemobiliseerd) en daar schiet hem ineens dat Engelse wijsje tebinnen. En hij kan het niet meer uit zijn hoofd zetten. Als gewoonlijk krijgt het refrein het eerst zijn tekst, aanleunend bij Davids z'n:

Waarom is de zee in Scheveningen,
En niet in Amsterdam?

Volgens eigen zeggen had Davids het hele dingsigheidje in tien minuten klaar-en-opgeschreven, met een Franse bewerking van het refrein *(Zandvoort près la mer)* erbij inbegrepen. De première kwam, de volgende winter, in het Amsterdamse Flora-theater, in de revue *Loop naar den Duivel* van Davids' zwager Philip Pinkhoff alias *Rido,* als inlage in de derde akte. Davids trad dan op als Mokumse vuilnisman samen met zijn zuster Heintje, wijf uit een kelder. Was het de eerste avond een *sof*, daarna is de scène nog wel 350 avonden met het grootste sukses op de planken gebracht. Zodat het aan het Engels ontleende *Zandvoort bij de Zee* een onuitroeibare deun is geworden hier te lande. 'Zou er nog iemand in Nederland zijn, die het niet kent? Het was een van die onsterfelijke creaties van Louis, zoals hij er later zoveel heeft gehad' (Jan Liber, *Altijd maar draaien, de levensroman van Heintje Davids,* Amsterdam 1963, blz. 56).
En nòg is *Zandvoort bij de Zee* op geen stukken na uitgezongen. Illustreerde het vóór vijftig jaar het speelfilmpje *Trijntje en Mijntje in Zandvoort-aan-Zee,* het is nu zelfs samen met *Gort-met-stroop* (waarover later) het herkenningsthema van de oud-Zandvoortse dansgroep die najaar 1957 de gelederen van de buurtvereniging *De Wurf* is komen versterken.

Feesten volgens de kalender

Op groene zomer volgt, als het goed gaat, gouden oogst. Voor het vissersdorp Zandvoort, dat oorspronkelijk slechts drie *kroften* in stand wist te houden, was de oogst niettemin in de vorige eeuw – bij de snelle uitbreiding van de duinaardappelteelt – een gebeurtenis van belang. Er werd van de *leste stroik* dan ook enig werk gemaakt, als is het niet te vergelijken met de feestelijkheden elders rondom de laatste korenschoof. Ph. Sadée (1837–1904) heeft eens een schilderij van dit

aardappelrooien vervaardigd, die ook als prentbriefkaart door de wereld is gegaan – zelfs met Scheveningen erop.
Sintmaarten, 11 november, was toen het nog niet van hogerhand verboden en uitgeroeid werd, een geliefd Zandvoorts kinderfeest, dat een wederopleving ten volle waard is. De voornaamste attraktie vormden de Sintmaartensvuren, vooral afgestoken in het Brederodeduin, waarvoor het materiaal als het goed ging naar oude zede en overal vandaan *gestolen* moest zijn. Vanwege dit stelen en het brandgevaar en bovendien vanwege het erge vechten tussen de rauwe Noordbuurters en de sjieke Zuidbuurters, heeft de politie gemeend er een stok voor te moeten steken. Dergelijke vuren komen nog hier-en-daar in Nederland wel voor: in Limburg, in Friesland, in welke laatste provincie zij zich opnieuw uitbreiden. Zuid-Kennemerland kende ze omstreeks 1850 ook bij Vogelenzang, blijkens *De Navorscher*, jrg. 1, blz. 31, die het heeft over *een groot Sint-Maartensvuur, dat de boerejongens telken jare aldaar ter plaatse ontstaken* (J. ter Gouw, *De Volksvermaken*, Haarlem 1871, blz. 247).
In *Volkskunde*, jrg. 1899, blz. 219 bericht P. Gertenbach over het boven aangestipte oud-Zandvoortse gebruik. Hij vermeldt uitdrukkelijk *vuren* in het meervoud en hij wijst op het *stelen* van de brandstof (dat ook in Limburg nog altijd goede zede is). Het ook door Gertenbach genoteerde rijm, gezongen tijdens de blije ommetocht door het dorp, hoorden wij onlangs door ouden-van-dagen aldus opzeggen:

1
Mense, pas op je mande!
We zelle ze gaen verbrande
In de Pikker ze del, –
Verstaen je me wel?
Dan zel je ris zien,
Over 'n uurtje misschien,
Hoe 't brande zel!

8
Suntere-Maerte, wat is het koud!
Geef me 'n turrefie of 'n hout,
Geef me 'n hallif vaatje,
Dan ben je m'n beste maatje!

12
Geef me 'n appel of 'n peer,
Dan kom ik 't hele jaer niet weer.

Gert Helmer, die in *Volkskunde* (jrg. 57, blzz. 1–21) over *Het Sintmaartenslied in Nederland* heeft geschreven, heeft deze voor-de-helft unieke Zandvoortse lezing over het hoofd gezien. Regel 8 t.e.m. 11

zijn algemeen bekend, speciaal in Noordholland; regel 12 en 13 zijn nog bekender, ja, afgezaagd; maar de zeven beginregels – met het overige zestal (waarin Christelijk-onderdanig gevráágd wordt) in een krasse tegenspraak – zal men niet licht elders ontmoeten. Men waardere de minzame waarschuwing vanwege onze dievende gentlemen, wier diefstallen (die meteen schoon schip op de werven maken) op overoude inzichten berusten waarvan men in verscheidene naslagwerken de merkwaardige parallellen en de achtergronden kan vernemen (K. ter Laan, *Folkloristisch Woordenboek*, blz. 392). Slechts één parallel (*Driemaandelijksche Bladen*, jrg. 1906, blz. 92) mag deze singuliere Zandvoortse aanhef enigszins illustreren: 'Als de nageboorte van een koe niet los komt, dan *steelt* men een handjevol hooi, voert dit aan het beest en weldra is de zaak in orde'. Men lette verder nog op de dialektische kleur van dit zevental regels en op het kernachtige toponiem (ook als *Pikkelse del* uitgesproken), dat men niet Zandvoortser wensen kan, berustend als het is op een nu vergeten Zandvoortse bijnaam.
Met *Suntereklaes* was het *smakke* geblazen, d.w.z. dobbelen of loten om bakkerij-artikelen. 'As je dan 'n krentemik voor vaif cente won, dan was je raik!' Ouwe Bet ziet 't nog voor d'r ogen gebeuren: 'Jaep Sok (bijnaam) op de toanbank en dan maer schreeuwe van:

'Wie hait d'r nommer vaif?
Nou, die hait Sundereklaes z'n waif!'

In 1633 kreeg het voormalige Gasthuis (zie de bijdrage van R. C. Hekker in dit boek) een legaat van *f* 5432,– van Agneta van Ackersloot, geestelijke dochter te Haarlem. Hierin de bepaling dat jaarlijks op 17 januari (haar sterfdag) de verpleegden 'een recreatie van een half conijn ende een pinte wijn zou gegeven worden'.
In dit verband past wellicht ook nog de bijzonderheid, dat elke jager slechts eenmaal of tweemaal in de week een of twee paar konijnen mocht vangen en dan alleen nog maar tussen *Sint-Jakob* (25 juli, elders bekend als dag-van-de-oogst) en *Maria Lichtmis* (2 februari, een bekende kalenderdag). Op de vijfde februari oftewel Sinte-Agatha – aan wie samen met de heilige Adrianus de roomse kerk is gewijd – was er vanouds ook iets te doen. In de aanstelling van de duinmaayer Jan Corstiaansz. van der Mije als helmplanter (7 december 1787) leest men dat hij ook in last heeft *eenmaal des Jaars teegen Sint Aaght alle de werve en mesthoope op te ruimen, en schoon te maaken.* En onder vuil hoorde ook, blijkens een stuk van 1798, *groom van visch* benevens *hair van geslagte varkens.* – De Heilige Agatha – men zie voor haar Dr. H. J. Barnhoorn M.S.F. en Joh. G. Crabbendam, *Honderdjarig bestaan parochie Sint Agatha te Zandvoort* (1951) – is een der beroemdste Heiligen der oude Kerk. In Nederland werden er 7, in België 13 kerken haar toegewijd. In de omgeving van Haarlem zijn er

3 kerken die Sint-Aagt tot patrones hebben, hetgeen in een nog levend volksrijm aldus wordt aangeduid:

Zandvoort, Lis en Beverwijk
Vieren Sint-Aagte tegelijk.

In het Duitse Sauerland is zij, blijkens de talloze balkopschriften der vakwerkhuizen, de Heilige die tegen brand beschermt! Zo leest men bijvoorbeeld op een gevel aan de Altmarkt te Arnsberg: 'Oh Agatha durch Gottes Gnad und Hand hülff und steten Beystand, wend ab von diesem Haus und Land alles Unglück Krieg und Brand'. Agatha, patrones van de klokkengieters, werd bij brandgevaar aangeroepen, omdat zij volgens de legende met haar sluier vuur en vulkanisch geweld wist te bedwingen. Zij redde aldus de stad Catania bij een uitbarsting van de Etna.
Was men *schepen* (= wethouder) van pasen tot pasen, de *schrijver* alias *boekhouwer* of *reder* nam zijn stuurman aan van pinksteren tot pinksteren. Aldus een regeling uit 1793, toen er 14 schuiten in de vaart waren. De stuurman van zijn kant zal zijn volk moeten aannemen (en wel in eigen persoon) voor een geheel jaar, welke aanneming niet mag geschieden vóór Sint-Maarten in november noch na december van ieder jaar. – Ook het *ieken* van manden geschiedde met pinksteren, en wel met pinksterdrie.
Pinksteren was ook op Zandvoort het hoogtij van het jaar. Er was dan kermis en een vast onderdeel vormde *Gort mit stroop*, dè Zandvoortse volksdans:

Gort mit stroop,
Is dat gien lekker ete?
Gort mit stroop,
Is dat gien lekker doop?

Denk je dat ik sikker ben?
Sikker ben ik niet.
Voor mekaar en door mekaar...

Er werd ons van deze dans een enigszins verwarde beschrijving gegeven. Daarom verwijzen wij liever naar een verwante versie uit de Zaanstreek, te vinden in *Nederlandse Volksdansen* door Anna Sanson-Catz en A. de Koe (als nr. 1 ook in Henk van der Wateren *Ken uw sport, Volksdansen*, 1959). Het staat nu ook, heel leuk, op een plaatje met Nederlandse volksdansen, uitgebracht door muziekhandel Roos, Stationsweg, Hilversum.
Leeft *Gort-mit-stroop* nog ietwat voort als het tweede herkenningsthema van de oud-Zandvoortse dansgroep, helemaal teloorgegaan lijkt de herinnering aan het pinksterlijk schuttersfeest te Zandvoort. In zijn

Haarlemmer Duinzang uit 1728 weet G. Tijsens er nog heel wat van te vertellen. *'t Lugtig Zédorp* alias *'t Need'rig* SANTVOORT, *aan den ruimen waterkant* gaat zich alsdan vermaken in een welaangenaame duinherberg, een pendant van de eveneens met een schone gravure bedeelde *Potjesherberg.*

Maar Paters Herberg schynt my naar zig toe te trekken,
Om daar een weinig rust te vinden, en de borst
Te laven met een dronk, eer my de schorre dorst
In 't droog en zandig duin komt onverwagt bespringen.
My dunkt ik hoor van ver de frissche landjeugd zingen,
Die by de uitspanning hier een zoete blijdschap vind,
Aan deze rustplaats; die het land tot vreugd verbind,
Door 't stille Landvermaak der heuvelen en dalen.
Het lust my hier 't vermaak der dorplien op te halen,
Wanneer de hóge spits een houten Vogel draagt,
Die om zijn aardigheid en kleur aan 't oog behaagd,
Maar dien elk tragt met pyl en kogel af te ligten,
Dan yverd men om, voor zijn nabuur niet te zwigten,
Maar d' Eerprijs van dit spel te winnen, en vernoegd
Den naam van Koning, die daar vaak wordt bygevoegd,
Tot op het volgend Jaar, by 't nedrig kleed, te dragen.
Hoe woeld en krield het hier; elk wil het uiterst wagen.
Deez' treft den Vogel, dat zijn kop stuift in de lugt;
Die maakt hem vleugelloos; terwijl 't verward gerugt
Van schieten en geschreeuw de onkundigen doet vreezen,
Niet wetende van ver wat hier te doen mag wezen.
Totdat men eindelyk den Vogel nederveld,
En d'Eerprijs in de magt des overwinnaars steld...

Met ingenomenheid citeert Le Franq van Berkhey in zijn *Natuurlijke Historie van Holland* deze alexandrijnse regelen en hij laat uitkomen, dat het gebruik in zijn tijd nog in zwang was. In een zestiende-eeuws stuk vond ik nog *den Doelen toebehorende de schuttere groot ontrent 2 hout en geeft jaerlicx te huijr 30 st.* En dat is alles wat Zandvoort van de oude schutterij nog rest. Het ware te wensen, dat ook dit kleurig en zo manhaftig volksgebruik te Zandvoort op enigerlei wijze tot herleving komt, evenals het boven besproken Sintmaartenfeest. Want wat is er schoner dan de spier die zich spant om met de edele kruisboog de houten vogel te bejagen, die daar hoog zich verheft in de tintelende voorjaarslucht? Het is toch wel een mooier volksgebruik dan het knikkeren-om-centen door bejaarde mannen, door Sloet in 1857 vermeld, welk knikkeren-van-volwassenen nu nog voorkomt in Schermerhorn (blijkens een recente foto van wijlen de heer S. J. Bouma).

Van de wieg tot het graf

Hebben wij in het vorig hoofdstuk de feesten van de jaarkring bekeken, thans is het menselijk leven van de wieg tot het graf aan de orde. Waar de kindertjes vroeger in Zandvoort vandaan kwamen? Van de vuurtoren alias *vierboet*, waarvan de krabbel door Cl. J. Visscher (ongeveer 1650–1712 Amsterdam) de eerste uitgave van ons boek siert *(Vier baken tot Santvoort)*. De ouwe *Ael* vertelt hoe ze als klein meisje uren, met haar oor, tegen de toren placht te leunen... om de kleine kinderen te horen piepen. *Want me Moeder zee altaid: Daer komme de klaine kindere oit!* Bij de geboorte werd op beschuit met muisjes en op krentebrood getrakteerd.

Trouwen rijmde ook in Zandvoort op kermis-houwen. Het meest merkwaardig in deze gewichtige levensfaze lijkt de *Koppiesdag*, het onderonsje der vrouwen tijdens de ondertrouw. Daar kwam, behalve de harmonikaspeler, geen man bij te pas. Er werden beddeplanken over de stoelen gelegd, de harmonikavirtuoos troonde hoog op een stoel bovenop de tafel, en dan maar zingen en pret maken – de wijfjes onder mekander. 'Van trouwe esproke: we hadde gien ontvangdag, maer 'n koppiesdag. Dat was allieneg voor de waive, daer moste de manne boiten blaive'.

Een merkwaardig parallel van dit vrouwenfeest – een *afscheidsrite* – vond men destijds te Hillegom. In zijn *Batavia Illustrata* verhaalt Hadrianus Junius, dat de *Weligenberg* ten noorden van dit dorp in zijn tijd (zestiende eeuw) nog vermaard was door een gewoonte die uit de nacht der tijden dagtekent. Hij vertelt, dat de pas-getrouwde vrouwen uit de omtrek daags na haar trouwdag op wagens daarheen reden met hun vriendinnen en vroegere speelgenoten om hen te danken voor de ondervonden vriendschap en om afscheid te nemen van de jeugd. Aldus leest men in J. B. van Loenen, *Beschrijving en kleine kroniek van de gemeente Hillegom* (1916).

Ter gelegenheid van de bruiloft werden en worden zakjes met bruidsuikers rondgebracht. Jan Snijer, in zijn levensverhaal, heeft het daar ook over: 'Wij gingen na de stad om zakjes met zuiker te kopen; en rondbrengen, eerst na den Burgemeester...' Ook op de zwierige stoep van het fraaie oud-Hollandse raadhuis (1911) wordt ijverig gestrooid door bruid en bruidegom. 'Ze gooien bekant de ramen van het nabijgelegen postkantoor stuk, als ze de kans krijgen'.

'Hij leefde, nam een vrouw en stierf'. Aldus zou het grafschrift kunnen luiden, dat miljoenen medemensen typeert. En dan valt volle nadruk op het laatste, het sterven. Op Zandvoortse begrafenissen in de oude stijl wordt de baar van volwassen doden op de schouders, die van jonge mensen onder de armen gedragen. En in 1859 weet Sloet nog te melden:

Bij eene begrafenis bespeurt men nog niet gaarne een oneven getal vrouwen, omdat men hieruit spoedig een nieuwen doode te gemoet ziet.

Ziehier dan enkele grepen uit 's mensen levensloop in het oude Zandvoort, waarbij alleen het min-of-meer bijzondere enige aandacht heeft gekregen. Om nu het meest eigenaardige nog wat beter te laten uitkomen, mag ingelast worden het tafereel *Koppiesdag*, een van de vaardigste pennevruchten van de aktieve mejuffrouw E. Bakels. Mejuffrouw Bakels, van de fotozaak in de Kerkstraat, werd nu 82 jaar geleden op Zandvoort geboren. Haar vader, Anthonie Bakels, kwam van Amsterdam; haar moeder van Purmerend. Maar er is geen oud-Zandvoorter die haar overtreft in welbewuste kennis van het oud-Zandvoorter volksleven en zo is zij op deze merkwaardige domeinen voor ons een veilige en betrouwbare gids. Het hier gegeven stuk doet denken aan zo menig oud-Hollands tafereel in de bloemlezing *Het Nederlandsche kluchtspel* van Dr. J. van Vloten, die drie kostelijke delen. Terwille van de leesbaarheid lieten wij de taal van mejuffrouw Bakels zoals wij die aantreffen: algemeen-Nederlands, waar het Zandvoortse taaleigen op een charmante wijze telkens doorheen schemert.

KOPPIESDAG

Toneel visserswoning. Op tafel vaas met papieren bloemen, blad met koffie, servies, koektrommel. –
Bet loopt bedrijvig rond, stoft de kopjes af. Marijtje, de Bruid, roept uit het achterhuis.

Marijtje: Moeder, wil je mijn kap opzetten?

Bet: Kan je dat nou nog niet zelf. Als je volgende week getrouwd bent, moet je het ook zelf doen.

Marijtje: Nou, dat zal ik nog wel zien. Ik kom niet ver van je af te wonen, dan kom ik wel in mijn ondermuts.

Bet: Ja, ik begrijp wel dat je hem liever af zou zetten en een hoed met blommen op je kop. Toen je van de zomer in het badhuis diende, hebben die meiden uit de stad je zeker zo mal gemaakt; maar zolang ik leef, blijf je de kap ophouden.

Marijtje: Ja hoor, wees maar niet bang; Wullem zou mij ook niet anders willen zien.

Bet zet de kap op.

Marijtje: Als je m'n haar maar niet zo strak trekt, dat vindt Wullem ook niet mooi.

Bet: Wullem kan me nog meer vertellen. Kind, waarom ik er zo op gesteld ben dat je de kap blijft dragen? Toen je geboren werd was je vader op zee. Toen hij thuis kwam was hij zo blij, dat hij een dochtertje gekregen had. Hij stond voor je wieg en zei: Vader legt iedere week twee stuivers weg; als je dan aangenomen wordt krijg je van mij een *schoermantel*, een kap en een ijzer en een mooie zwarte jurk. Dat heeft helaas niet zo mogen wezen. Toen je twaalf

jaar was, is je vader niet meer van zee teruggekomen. Het had die nacht heel erg gestormd en tante Maartje en ik waren al een paar maal naar de Worf geweest om te kijken of de schuiten al in zicht waren, maar er was niets te zien. De zee stond hol. Toen wij 's middags weer gingen, ja, in de verte was er iets te zien. En toen zij dichterbij kwamen zag ik dat het onze schuiten waren. Ik zei: dat lijkt Aries boot, maar die is halfstok, dat raakt vast mij. Toen hebben zij mij naar huis gebracht en 's middags kwam de Reder zeggen dat je vader over boord geslagen was. Dat, kind, was een zware slag. Ik heb door hard werken 's zomers in het Badhuis, 's winters met vis, je vaders wens nog kunnen vervullen. Alles wat hij je toegedacht heeft is er gekomen. Kijk, deze tabaksdoos is van je vader en die krijgt Wullem. Ik heb er zelfs nog iets in over kunnen sparen; dat is als Wullem niet op tijd binnenloopt, want, kind, denk er om: het leven van een vissersvrouw is dikwijls heel moeilijk! Maar ontvang daarom je man altijd met een vriendelijk gezicht. Zo kind, nu kop hoog. Vandaag is het feest, het is *koppiesdag*.

Willem komt binnen.

Marijtje: Ha, daar is Wullem nog vóór de wijven komen.

Bet: Als je maar weet dat hij er *aas* uit mot.

Willem: Kan ik er niet bij blijven?

Bet: Nee, om de donder niet, daar horen geen venters bij. En daarbij, ze zouden je naakt uitkleden.

Willem: Nou dan ben ik al weg, ik voel mij bij al die wijven toch niet op mijn gemak.

Maartje: *komt op, ziet Willem staan:*
Zo, ben ik de eerste? Zo. Wullem, ben jij er nog? Pas op jongen, als Aaltje tegen je lijf loopt, gaat je hemdje uit.

Willem: Mij niet gezien.

Maartje: Nou Marijtje, wel gefeliciteerd. Hier is een cadeautje, je mag het ook verruilen. Ik heb het bij Kees de Laars gekocht.

Marijtje: Nou moeder, kijk er is: twee hondjes, een reu en een teef. Als ik 25 jaar getrouwd ben, heb ik een kast voor hondjes.

Bet: Even goed had je nog niets op je kastje. Welbedankt hoor.

Maartje: De harmonikaspeler komt toch zeker ook?

Bet: Natuurlijk, maar hij moest eerst garnaal kruien.

Maartje: Jee Marijtje, wat zeg je weinig, dat ben ik van jou niet gewend. Je ziet toch niet tegen het trouwen op?

Marijtje: Hierzo, nee hoor, ik krijg een echte jongen. Jammer dat hij zo gauw naar zee moet.

Bet: Ja meid, dat heb je als je een visserman trouwt. Het is lachen en huilen. *Aal komt binnen.*

Aal: Zo welgefeliciteerd, hier heb je een cadeau. En ik hoop dat je het veel nodig zal hebben, anders deugt er wat niet.

Marijtje: Is ie fijn, het is toch zeker een tweepersoons?

Aal: Je kan hem als het mot voor je hele familie gebruiken. Ik ben effen naar de Worf geweest. Zij gingen *steken* (boot in zee brengen.) Maar het duurde zo lang, de *Steek* was veel te laat met zijn paarden.

Bet: Nou, daar hebben wij Jans ook.

Jans: Wel, geluk gewenst, Marijtje! En jij ook, Bet! Hierzo, meid, het is maar een kleinigheid, het is niet veel, maar het zat er niet aan. Arie had een slechte reis.

Maartje: Wat zeg je, had Arie geen goeie reis?

Jans: Nee, ze hebben *zatter* netten verspeuld, het was ook bar weer.

Engeltje komt binnen.

Engeltje: Zo, buurtjes, ik zie ik ben nog niet de laatste. Nou Marijtje, kind, je weet wat ik zeggen wil. Ik hoop dat je erg gelukkig zal worden, en dat er een *kwak* kinderen magge komen.

Marijtje: Ja zeker net zo veul als bij jou, effe wachten.

Heintje, de redersvrouw, komt binnen.

Heintje: Nou kind, mijn gelukwens. Hier heb je iets waar je zelf maar iets van moet kopen. En voor je moeder een pot boerenjongens, die zeker vandaag te pas komt.

Bet: Wel bedankt, juffrouw. En Marijtje komt u deze zomer weer helpen.

Stijn komt op.

Bet: Wat ben je laat, Stijn!

Stijn: Bet, hou op, ik heb mij zo druk gemaakt. Japie was vanmiddag naar de Worf gegaan om te speulen. Laat-ie nou zijn holleblok stikkend *esloegen* hebben en er een boot van gemaakt hebben. Toen heb-ie van Kees de Bode teer gekregen, en nou zit zijn nieuwe *boezeetje* vol. Die kerels hebben er natuurlijk schik in.

Bet: Ja, Stijn, daar zit de visserman al in. Dat sla je er niet uit, want dat is er in geteeld.

Stijn: Je hebt goed praten, maar alles is even duur. En m'n man heeft dit jaar veel averij gehad.

Bet: Nou meid, gauw een koppie en dan is alles weer voor mekaar.

Stijn: Och Marijtje, nou zou ik je haast vergeten te feliciteren. Kind, hier heb je dan nog wat uit je familie, het was van je grootje. Lees hier dikwijls es in als je man op zee is. Dan wordt in de grootste tegenspoed alles dragelijk. Zie je wel, dat ik de leste niet ben? Daar komt tante Guurt ook.

Guurt: Wat docht je, daar zal ik niet bij wezen? En in de buurt

staan der nog een paar te klessen, die komen ook. En, bruid, kijk er is wat ik meegebracht heb! Dat is iets wat zeker bij ons Zandvoorters hoort. Een lekker duinaard-appeltje! Ik heb nog een half mudje voor je staan, dat laat ik de jongens wel brengen.

De deur van het achterhuis gaat open en dan komen Pietje, Leen en Kee binen.

Pietje: Hier, Marijtje, is iets waar je zeker je kerel mee uit de herreberg kan houden. Zorg altijd dat je koffieketel op je liggie staat.

Marijtje laat deze Bet zien.

Marijtje: Kijk er ris, moeder, daar kan een hele ketel in.

Bet: Als er geen blommen op stonden en er geen *schutteltje* onder zat, zou ik zeggen: het is al een potje voor men kleinkind!

Leen: Nou, ik had gedacht je dit blompotje te geven, dat zal wel aardig voor je venster staan.

Kee: En ik zou zo zeggen: an de bruidegom mot je ook denken. Hier is voor hem een tabakspot, die is nog uit de Franse tijd.

Leen: Zeker van een gestrand schip, dat zal beter uitkomen.

Kee: Jij durft veel te zeggen, ik zou jouw *spin* (= spijskast) wel er is na willen kijken.

Bet: Zo, alles voltallig. Nou gauw een bakkie en niet bekvechten. En, Arie, jij een moppie speulen. De kou zal er nou wel bij je uit zijn.

Ze drinken allen koffie en kunnen vrij spreken.

Maartje: Hebben jullie gehoord, dat er een zangvereniging opgericht wordt door meester Tates?

Engeltje: Daar motten wij allemaal heen. Want zingen kan een Zandvoorter niet van buiten. Want als wij op een feest het volkslied niet gezongen hebben, was het niet goed.

Bet: Marijtje, haal de kelkies, want koffie krijgen ze elke dag en een slokkie mot er bij. Laten wij in die tijd het volkslied zingen. Nou, zet in.

Jaan staat aan de deur en luistert.

Jaan: Nou ik heb effe geluisterd, dat gong goed. Mens, wat heb ik hard gelopen. Gelukkig dat ik los was, want met een volle ben had ik het niet gehaald. Ik kon niet eens een ander jak aantrekken. Ik most vanochtend wel naar de stad, want hier kan ik de vis niet kwijt. Maar in de stad is het ook niks, als-maar afdingen. Maar daar had ik wel op gerekend, geloof dat maar. Maar, Marijtje kind, laat ik je eerst even feliciteren; ik heb een mooi cadeau voor je. Dat is je overgrootvader.

Allemaal: Marijtje, laat ons ook eens zien.

'Het ghaet al na 't Sandtvoordt.' Anoniem goudeneeuws schilderij, in Oostfries bezit. (Ostfriesische Landschaft, Aurich)

Jans: Nou, maar die heb ik niet gekend.

Bet: Neen, maar de ouwere wel. Hij liep altijd met de *klink*. Ik hoor hem nog roepen: *Allejee, die schol en scharren willen kopen, komen aan zee!*

Engeltje: Nou doet zijn zoon het. Je weet wel: de Bokkum. De vis is anders duur. Bakschol per stuk 80 cent en *f* 6,00 voor een mand.

Jaan: Wat ik nou in de stad gehoord heb, motten jullie goed luisteren. Er wordt een station voor de spoor die komt gebouwd. Een pesasie, weet ik veel hoe dat heet, met wel 25 winkels. Dan nog een Kurhaus. Wat dat is weet ik niet hoor. En ze zeggen dat er nog veul meer komt.

Bet: Jonge, jonge, wat zal dat worden. Als onze visserij maar niet naar de bliksem gaat.

Maartje: Ben je mal Bet. Nou, dan ga je ook maar kamers verhuren.

Bet: Ja zeker, de badgasten in de bedstee en ik met het varken in het schuurtje.

Jaan: Buurtjes, laten we nou nog er is zingen, want ik moet niet te laat naar huis.

Jans: Je man is geeneens binnen, die vaart toch bij Siem Paap op de Man Cornelis. Nou, die zal dit jaar 2200 gulden beschouwen.

Jaan: Hoe weet jij dat? Nou, dat heb je zeker bij Pietje de Bode gehoord.

Jans: Zo, dat heb je lekker mis, daar klessen ze niet.

Jaan: Als jij er komt zeker wel, je weet alles van de hele buurt. Als je daar de kans toe zag, zou je mijn jongens derlui hempie ook nog oplichten om te kijken of ze wel schoon waren.

Jans: Zo, maar mijne kan je bekijken.

Jaan: Laat ik je geen opflikker verkopen, want dan kom je er niet zo goed af.

Bet: Lei he, afgelopen, in de schuur heb ik twee stikkende holleblokken staan. Die krijgen jullie mee, dan kan je het morgen bij de pomp op het plein uitvechten. Maar in mijn huis geen *brissie.*

Engeltje: Nou buurtjes, het is mooi geweest. Nog effen een *schossie* en dan komen we met de bruiloft *herom.*

Dansen, harmonikaspeler speelt een polka.

Klederdrachten

De taferelen van mejuffrouw Bakels ontleenden hun kracht aan de kruidige taal èn aan de fraaie vertoningen waartoe zij onder haar consciëntieuze inspiratie aanleiding gaven. Het belangrijkste van deze liefdevol verzorgde vertoningen was de oud-Zandvoortse klederdracht, die door dergelijke manifestaties bewaard blijft voor een melancholische mottendood. Ja, men is er zelfs niet alleen op uit om te bewaren – men zorgt tevens, als dat nodig is, voor vernieuwing en aanvulling op een merendeels gelukkige wijze. Er zijn nu in *De Wurf* (antieker zou zijn *De Worf)* zo'n twintigtal mensen met traditionele kleding. Buiten de vertoningen om is de klederdracht in levend gebruik nagenoeg verdwenen: een onlangs gestorven vrouw droeg nog een *korte kap,* één zelfs nog iedere zondag in de kerk een *lange kap* (die reeds bij aanschaffing zo'n *f* 90,– heeft gekost).

De Zandvoortse *vrouwendracht* wordt op Zandvoort zelf al eventjes anders getaxeerd dan die van het ook op dialektgebied zo nauwverwante Katwijk-aan-Zee. De *wieken* op Katwijk (de terzijde van het oor opgespelde uiteinden van de muts) zijn slechts een weinig groter dan de Zandvoortse *wieken,* terwijl de te Katwijk gebezigde kant over het algemeen bréder zal zijn genomen. Een ander verschil in mutsedracht is nog, dat op Zandvoort de te grote ruimte van de mutsebol *vertikaal* wordt weggevouwen, terwijl dit te Katwijk *horizontaal* geschiedt. Hierdoor verkrijgt de Zandvoortse muts van achteren een vouw. Behalve dat het Katwijkse oorijzer grotere *token* oftewel *boeken* vertoont – met steeds rèchte zijkanten, terwijl die te Zandvoort ook gekarteld kunnen zijn – is het totale oorijzer te Zandvoort bovendien enigszins korter van model. Heel veel Zandvoortse oorijzers zijn er van *zilver* – slechts de rijken bezaten er *gouden* oorijzers. De *token* evenwel, eventueel nog met fraaie *hangers* voorzien, waren steêvast uit louter goud vervaardigd. En bij de *burgerdracht,*

d.w.z. die met de *lange kap,* behoorden behalve de parelspelden ook nog zijnaalden tot de gedragen sieraden. Een halsketting van bloedkoraal met een gouden slot voltooide het merkwaardige geheel, waarvoor heel wat vaardigheid nodig was wilde men alles naar den eis om- en aandoen.
Het vrouwenondergoed op Zandvoort bestond uit twee of drie baaien rokken en een broek met bandjes. De onderrokken waren soms van gestreepte baai. Hierbij voegen zich dan zwarte kousen en zwarte pantoffelschoenen. De zondagse bovenkleding vertoonde een zwarte of gekleurde japon en een zwart zijden schort alias *boezel.* Bij het oudere, geheel gekleurde kostuum kan, evenals in Noordwijk en Scheveningen, ook een gekleurd schort van weerschijn-zijden stof zijn gedragen, een mode van omstreeks 1850.
De alledaagse vrouwendracht bestond uit een gekleurd jak en een zwarte rok die vroeger bijvoorbeeld ook rood en lila en donkerblauw kon zijn. De onderrok was hetzij gestreept hetzij effen-met-een-rand. Over de rok kwam dan weer een zwartbaaien *boezel* met een *bont* bovenstuk. De *vislopers* droegen iets dergelijks – deze harde en toch zo levenslustige zwoegsters die door middel van een lange rugmand alias *bot*-met-draagriemen (waarop zich weer de platte *zijger* bevond) en met nog een *hengselmandje* aan de arm langs het mulle *Vis(sers)pad* hun zilverig zeebanket naar het kiese Haarlem moesten zeulen. Gebeurde de tocht door het moeilijke duinlandschap barrevoets, even voor het deftige Overveen werden de zwarte kousen en de zwarte schoenen weer aangetrokken. Deze plechtigheid had plaats bij de zogenaamde *kousenpaal,* waaraan de *visloper* zich vasthield om weer op haar benen te komen. Aldus vertelde, kort voor haar overlijden, de 89-jarige Maartje van der Veld-Schuiten, zelf een oud-visloper, aan de gemeente-ambtenaar De Heer die doende was met de samenstelling van een gemeentelijk fotoarchief. Het komt ons voor dat de meeste vislopers in Zandvoort op blote voeten zijn begonnen – al is er ook daar een kousenpaal geweest, volgens sommigen.
Maartje beschrijft ons ook nog haarfijn allerlei details van de kleding der *vislopers.* Op een kapje zonder ijzer troonde de *vislopershoed,* een hoedje van stro en met katoen gevoerd, aflopend in de nek en aan de voorkant met een opgeslagen rand. Zwarte banden liepen gekruist over de hoed en werden onder de kin vastgemaakt. Over de baaien onderrok werd in haar tijd een zwarte rok gedragen en daar weer over een zwartbaaien *boezel* met een bont bovenstuk. Over deze *boezel* kwam dan weer een lang bont jak, waarover een wollen doek. Daarover plooide men dan een zijden dasje. Over de schouders werd een *schap* van leder gedragen, ter bescherming tegen het water dat van de vis droop. Op zeventiende- en achttiende-eeuwse afbeeldingen dragen de Zandvoortse vislopers ook wel hun *ben* op het hoofd.
Was de laatste faze ook van deze Zandvoortse klederdracht gekenmerkt door de gebruikelijke *verdonkering,* vroeger overheerste – wan-

Visloper. Eind-achttiende-eeuwse tekening. (Gemeentearchief Haarlem)

neer men tenminste niet in de rouw was – een prettige verscheidenheid van aansprekende kleuren. Bij *tante Jans de Kraai* en mejuffrouw E. Bakels bevinden zich nog achttiende-eeuwse schootjakken, lichtgebloemd. Het Zandvoortse vrouwenkostuum, aanwezig op het Openluchtmuseum te Arnhem, fuift ons al evenzeer op een blijer kleurengamma, al is het gelukkig niet zo bont als de niet geheel betrouwbare kostuumweergave op de klederdrachtenplaat van Dr. H. Blink, *Ons heerlijk vaderland, het hart van Nederland,* die op gebrekkige wijze gevolgd werd naar de verloren gegane verzameling van H.M. Konin-

gin Wilhelmina (1898). Het kostuum in Arnhem bestaat uit een geel gebloemd jak met een zwarte rok, een *boezel* met een *bont* bovenstukje, een grauwige omslagdoek met franje, een *vislopershoed* en een zwarte *schoermantel* (de schoudermantels waren vroeger ook gebloemd).

Het oud-Zandvoortse *mannenkostuum* – dat in zijn daagse vorm draagbaar lijkt ook in een tijd van spijkerbroeken – verdient al evenzeer een bespreking als het fraaie en in veel opzichten verfijnde vrouwenkostuum. Als vlot en praktisch werkpak is de Zandvoortse *boezee* ook in verwante Noordzeedorpen als Katwijk aan te treffen (dan onder de uit *kazak* verbasterde benaming *keesjak*) en hij reikt stellig nog verder terug dan de zeventiende eeuw – aldus een Skandinavische onderzoeker die ons Openluchtmuseum met een bezoek heeft vereerd. Het mannenkostuum bestaat – behalve uit een broek die vroeger ongetwijfeld van het Marker model is geweest en vèr boven de klompen ophield – uit een roodbaaien hemd, waaroverheen de (bruin)zwarte *boezee* komt met zijn iets meer dan halve mouwen, zijn open hals en zijn van achteren even opstaande kraag. Alleen bij de hals en bij de onderarmen vertoont zich bij wijze van geestdriftig kontrasteffekt het felrode baai – niet, wat nog pikanter lijkt, rondom het middel (zoals op Marken). Dit laatste dient uitdrukkelijk vermeld te worden, aangezien het Openluchtmuseum te Arnhem jammergenoeg een veel te kort exemplaar heeft verworven, dat aanleiding tot misverstand zou kunnen worden. Het feestelijke woord *boezee* is ontegenzeggelijk een ferme en lekkere achterneef van het meer bekende *boezeroen,* hoezeer deze woorden ook een uiteenlopende betekenis hebben. Het hangt samen met het Waalse *bourge* = grove linnen of wollen stof, waarvan men onder meer *bourgeron* = arbeidersbuis en ons boezee heeft afgeleid. Engel Paap, de welgezinde harmonikaspeler, draagt dit vrolijk zwartrood bij zijn harmonikaspelen 's zomers langs de Boulevard, en ook de mannelijke leden van de nieuw-oude dansgroep zijn erin uitgedost. Men zie nog de gezellige en welbekende prentbriefkaart van de *waker* Molenaar anders gezeid *de Puur,* vader van *de Bokkum,* de latere omroeper. (September 1955 is, bij het met congé gaan van Klaas Zwemmer – die de funktie dertig jaar had uitgeoefend – het omroeperschap officieel afgeschaft op Zandvoort.) Op het gemeente-archief te Haarlem ziet men twee klederdrachtentekeningetjes uit het einde van de achttiende eeuw: een vrouw en een mannelijke visloper (rode uitbollende overbroek tot de knie).

Is de visser (van maandag tot vrijdag) ter zee, dan draagt hij een leren broek *(hozen)* en leren mouwen en een leren hoed *(zuidwester).* En de ton *(broodstolp)* die hij met zich voert, bevat zijn *viktaelie* bij de visvangst. Aldus leest men in *Nederlandsche kleederdragten,* naar de natuur getekend door Valentijn Bing en Braet von Ueberfeldt (Amsterdam, 1857), dat prachtige afbeeldingen bevat. Een ander hoofddeksel is de *krol,* wollen muts met bontrand.

De zondagsdracht der mannen is niet zo aantrekkelijk: een zwartlakens pak met *vissershoed.* Deze vissershoed leek op de zeeuwse hoed, maar was minder langwerpig – hij had meer van de engelse bolhoed of/en de *romeinse hoed* van zekere roomse geestelijken. Verder waren er oorringen, *singenetten* aan de horlogeketting en zo-nu-en-dan ook wel zilveren *keelknopen.*

Aldus, in het kort, een beschrijving van de oud-Zandvoortse klederdracht. Een schamele beschrijving waarin het merg en de pit ten dele afkomstig zijn van de heer Duyvetter, de klederdrachtenexpert van het Openluchtmuseum te Arnhem. Op één trouwe kappendraagster na – boven de tachtig jaar oud! – was in 1960 de klederdrachtenglorie lang-en-breed voorbij. Wat een verschil met het jaar 1908, toen Dr. Blink in zijn bovenvermeld werk konstateerde: 'De bevolking heeft haar nationale visscherskleeding nog trouw bewaard' (blz. 246). En gelukkig is ook voorbij de in Zandvoort gesignaleerde modegril waarvan Th. Molkenboer in zijn *De Nederlandsche nationale kleederdrachten,* Amsterdam 1917, blz. 115, vertelt: kokette badgasten die een soort gemoderniseerde Hollandse *hul* gaan dragen, *nu ze door de eigenlijke visschersbevolking afgeschaft schijnt.* (Volgens een lantaarnplaatje in het archief van de familie Bakels kostte zo'n *Zandvoortse muts* even vóór 1914: *f* 125,–) Wij willen hopen, dat *De Wurf* tot in lengte-van-dagen de traditionele kleding zal behoeden. Wie weet, of zij – enigszins aangepast en vereenvoudigd – in tijden van groeiende welvaart en onontbeerlijke vrijetijdsgenoegens nieuwe kansen krijgt als echt-Zandvoortse gelegenheidsdracht! Maar dan dient men te zorgen voor degelijke stoffen en stijlvolle versieringen, en dan moet men niet bij-hoog-en-bij-laag vast willen houden aan een zwierig figarokapsel, te enen male indruisend tegen de muts-en-ijzerdracht met zijn gladde als gebeeldhouwde haarrollen en -kuiven of zijn als geschilderde, met alle mogelijke hulpmiddelen platgelegde haargordijntjes.

DR. TJ. W. R. DE HAAN

[1] Prof. Dr. B. van den Berg: *'dü blenk',* de blinkerd, naam voor onbegroeide duintoppen, die vroeger als bakens dienden voor de thuisvarende vissers, toen er nog geen vuurtorens waren; ze droegen verschillende namen, als de *Egmonder blenk, Wijker blenk, Tonnüblenk (Het dialect van Zandvoort,* blz. 5).

[2] Van deze walvis, gevonden op 4 januari 1629, bleef een afbeelding (met versje) door P. de Molijn bewaard. Men zie nog de *Atlas van Stolk* (Rotterdam), nr. 900, 1673, 4104 t.e.m. 4108, nr. 5061, de verzameling Bodel-Nijenhuis (U.B. Leiden), nrs. 336/104 en 336/105. Verder: H. Soeteboom, *Oud-heden van Zaenland,* Amsterdam 1702, blz. 122, F. Allan, *Bad Zandvoort,* Haarlem, blz. 29 en 38 en Dr. E. Laurillard, *Op uw' stoel door uw Land,* Amsterdam 1891, op Zandvoort. Geen wonder dat een barokke prent (zónder walvis!) van het *Vuurbaken te Zandvoort* (C. Decker – ± 1650–1685 – fecit) tot onderschrift heeft: 'Looft den Heere, van der Aerde; gij walvisschen ende alle afgronden (Psalm 148)'. Ook op het Haarlemse gemeentearchief bevindt zich een groot aantal afbeeldingen van walvissen en soortgelijke zeedieren, bij Zandvoort aangespoeld.

Van Jozef Israëls en andere schilders

De romantiek, in de tweede helft van de achttiende eeuw, ervoer tot in het diepst van haar gevoelige ziel de eeuwigheid suggererende grootsheid van zee, heide, woud en hooggebergte. Voordien zag men wel de zee als de waardige draagster van handelsschepen en oorlogsvloten; nu echter krijgt zij, ten hoogste van een nietig visserspinkje voorzien, een het gemoed ontroerende symboolwaarde, wordt zij *une paysage d'âme*. Het is een dichter uit Zwolle, Rhijnvis Feith, die het eerst en het teërst bij ons een uitingsvorm vindt voor dit moderne natuurgevoel. En wat de artistieke elite voordoet, wordt na verloop van tijd door duizenden gretig gevolgd – tot in aan de lopende band vervaardigde dressoirstukken toe ('De grote stille heide'). Symptomatisch ook is het verlaten der buitenplaatsen aan de Vecht en de Amstel (met hun opwekkend watergezicht zo geliefd in de gouden en de vergulde eeuw), en de opkomst van nieuwe villadorpen in het Gooi en de Stichtse Lustwarande tussen De Bilt en Rhenen.
De romantiek bracht niet alleen de bezielde natuurvisie, ook het eenvoudige volk – naar men meende nog 'onbedorven' door allerlei civilisatie – werd in het middelpunt van veler aandacht geplaatst. Mede vandaar de volkskunde, die uit een romantisch heimwee naar het natuurlijke en rustig-traditionele leven van boeren en vissers is ontstaan. Ook een vissersdorp als Zandvoort gaat men in de loop der negentiende eeuw bekijken met andere ogen, met een ander hart. Een van de vroegsten hiermee is de Haarlemmer Jan van Walré met zijn *Zandvoorter Visscherslied* uit 1826. Ongeveer gelijktijdig maakte W. Hendriks zijn gewassen tekening van *Malle Kee, Zandvoortsche vischvrouw* (gemeentearchief te Haarlem). En nog even eerder is er het Zandvoortse huisje met erf, geaquarelleerd door J. Jelgerhuis, reeds in 1812. Dan komt Nicolaas Beets (1814–1903), eveneens een geheide Haarlemmer, die het als schepper van volksliedjes verre wint van de stroef-moeizame en kwazi-zeventiend'-eeuwse Everardus Johannes Potgieter. Terecht vindt men nog altijd in veel bloemlezingen zijn *Roodkapjes Thuiskomst* (1839), dat men zonder twijfel te Zandvoort situeren mag (*Enkhuizer Almanak* [*tot Nut van 't Algemeen*], jrg. 1841):

1
Vissers Jaap rustte op de kruin
Van een duin,

Op zijn ellebogen,
En hij sloeg zijn ogen op
Naar het sop,
Grote, vrolijke ogen.
Helder zag hij 't zonlicht blinken,
Helder over zee en zand,
Helder op twee kleine pinken,
Die het hielden naar het strand.

2

Vissers Jaap dacht blijde: 'Daar
Keert mijn vaâr
Huiswaarts op Roodkapje.
't Westenwindje wakkert aan;
Dat zal gaan,
Altijd vlak voor 't lapje!
t' Avond zal men afslag houen,
t' Avond zal er drukte zijn,
Zal ik vader helpen sjouwen,
En naar stad bij maneschijn!'

3

Moeder Jobje zat in huis
't Blauwe huis
Van haar Jaap te lappen;
Maar haar voet bleef evenwel
Op de rel
Van een wiegje trappen.
Dapper weerden zich de longen,
Boven moeders deuntjen uit,
Van haar dikke zesde jongen,
Van haar tiende huwlijksspruit.

4

''k Hoor Roodkapjen is in 't zicht!...
(Stil toch, wicht!)...
't Heb het al begrepen;
Dat 's vanavond nog op 't pad,
Om in stad
Met de ben te slepen;
Luid te schreeuwen langs de straten,
Mooie vis tot lage prijs
Aan de lui te moeten laten;
Waarom komt hij niet bijtijds?

5
'Morgenochtend niet te kerk,
Maar aan 't werk
Op de dag des Heren;
Hier een knoop af, daar een scheur,
De elboog deur
Van je vaders kleren!
Dan, mooi af van drukte en leven,
Naar de middagpreek als 't kan.
Kleine Krelis, wacht reis even,
Wieg jij ook reis, als een man!

6
'Maandag vaart de jongen mee,
Dat 's er twee
Op de zoute baren;
Dat 's weer een gebed te meer
Tot de Heer,
Die hen kan bewaren.
'k Ben mijn Sijmen niet vergeten,
Hoe zijn lijk op 't barre strand,
Met de vloed, werd neergesmeten...'
En een traan beefde op haar hand.

7
Nog lag Japik op de kruin
Van het duin,
Op zijn ellebogen,
En nog hield hij de ogen op
't Ruime sop,
Grote, vrolijke ogen.
'Nou, Roodkapje mag wel blij zijn,'
– Dacht hij, – 'en de hele zee!
Japik zal er maandag bij zijn,
Japik vaart 'n maandag mee!'

Ging het dichterwoord ook deze keer vóór (reeds in 1828 riep Van Oosterwijk Bruijn naar Zandvoort de schilder *die gemak bemint, maar ook Natuurtooneelen*), de schilderkunst liet zich weldra niet onbetuigd terzake van de stemmige uitbeelding van zee en vissersleven. Wanneer wij in dit verband slechts terloops noemen een enkel werk van de Ruysdaels en de (in de meeste gevallen) toch wel Zandvoortse vissersjongens en -meisjes van de avant-gardist Frans Hals (men geniete o.a. zijn *Vissersjongen genaamd De Strandloper* in het Antwerps museum), dan is het te Zandvoort zelf Jozef Israëls (1824–1911) geweest, die met een nieuw oog heel dit zwoegend vissersgedoe heeft

Jozef Israëls, door zijn zoon Isaäc Israëls, potloodtekening. (Haags Gemeentemuseum)

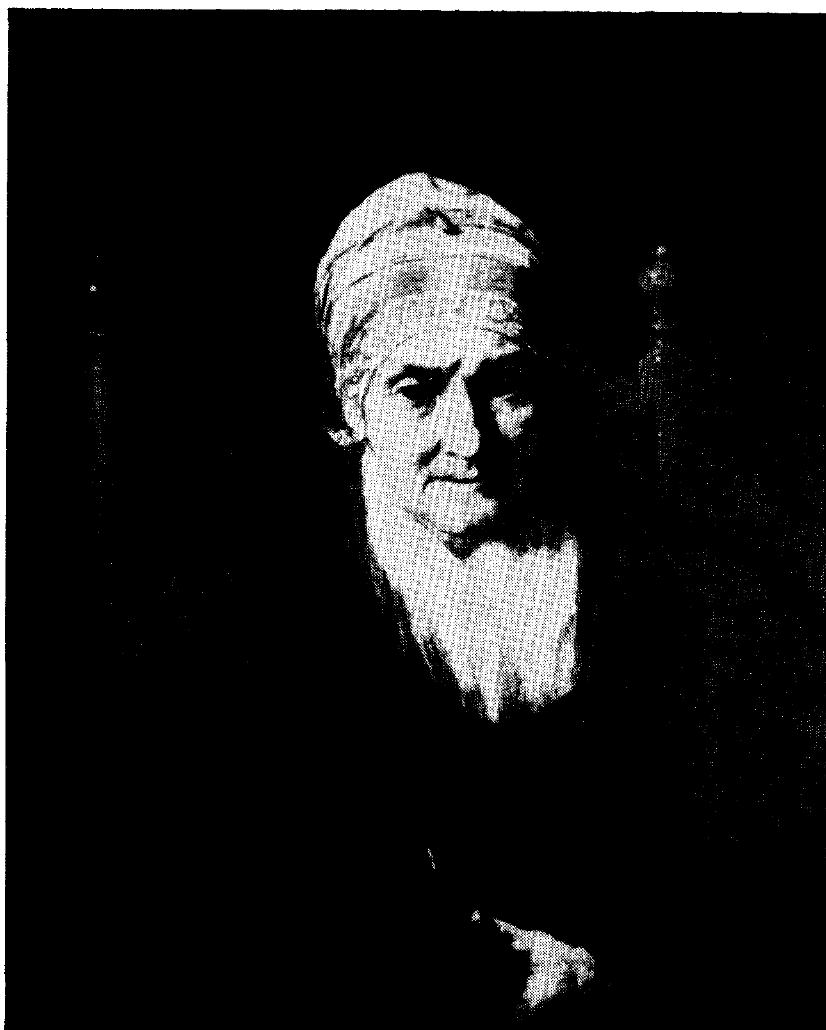
doorschouwd. Levenslang bewaarde Israëls op zijn atelier een uit Zandvoort meegebracht koffiemolentje, waarvan hij placht te zeggen dat men het maar behoefde na te schilderen om een mooi en intiem schilderij te verkrijgen. Aldus Jan Veth in de prachteditie *Jozef Israëls en zijn kunst,* Arnhem en Nijmegen 1904, blz. 12.
Dr. H. E. van Gelder, in zijn Israëls-biografie, vertelt hoe de te Groningen uit Joodse ouders geboren Jozef Israëls langzamerhand afkerig was geworden van de in de romantiek gebruikelijke historie-schil-

dering. Een dergelijke schildering, dikwijls theatraal, bracht hem in de kunst geen stap verder, *daar hetgeen men maakte niet naar de natuur is nagevoeld.* Derhalve toog Israëls naar Zandvoort (dat zijn Damascus is geworden!) om er zijn eigen mensen te zoeken, om er de sobere interieurs en de grauwe grootse zee in zich op te nemen. In een brief zegt hij ervan: 'Ik kan misschien een beetje koude hebben gevat en daarvoor op raad van mijn ouderen broer die dokter was de zeelucht gezocht hebben; de eigenlijke reden, waarom ik naar Zandvoort ging, was de volgende: een mijner vrienden (J. G. Schwartze, 1804–1874) had mij herhaaldelijk verteld van den Dusseldorfer schilder Richter [bedoeld is de Duitser-Canadees Henry Ritter, 1816–1853] die zoveel mooie dingen in Hollandse dorpen gemaakt had'. Volgens Knuttel nu heeft de weg van Ritter – die zijn te Dusseldorp in-de-mode geraakte *Holländerei* in hoofdzaak aan de geschilderde vissers-anekdoten van Rudolf Jordan (1819–1887) te danken had – ook naar Zandvoort geleid en is Jozef Israëls hem naar dit vredig en stijlvol dorp gevolgd. Maar ook andere invloeden zullen bewust en meer nog onbewust op de meester ingewerkt hebben. Men zie hiervoor wat J. Knoef over de 'geniale genreschilder' P. M. Molijn (gestorven in 1849) als mogelijke voorloper mededeelt in zijn *Van romantiek tot realisme*, 's-Gravenhage 1947, blz. 117.
Israëls had reeds eerder mensen-uit-het-volk voorgesteld (het verloren gegane schilderij *De kleine visser*, 1849; *Schuitenlossende schippers*, een tekening uit 1851). Maar hij besefte, dat hij *tussen die mensen* moest *leven*, wilde hij hen naar de natuur in zijn werk tot leven brengen. Het zevenweeks verblijf te Zandvoort is dan ook niet als de volstrekte ommekeer aan te merken, het bracht hem slechts – en dat is van ongemeen belang geweest! – de levensware motieven die hij broodnodig had op grond van zijn reeks vantevoren ingrijpend gewijzigd kunstinzicht. En wie heeft deze ontdekkers-vreugd rondom Zandvoort mooier doen uitkomen dan prof. C. L. Dake in zijn *Jozef Israëls*, Berlin (1910), blz. 21! De kollega-schilder Max Liebermann karakteriseerde het werk van Jozef Israëls als 'een kleur geworden gedicht; een ongekunsteld volkslied, onschuldig, in bijbelse zin eenvoudig (einfältig); alles gevoel, gewaarwording en nog eens gevoel.'
Israëls trok in, anno 1855, bij de scheepstimmerman Jaep van Duivenboden. Hij schetste naar hartelust en las ondertussen *Die Leiden des jungen Werthers* van Goethe. Later verbleef hij nog bij de weduwe Zwemmer, in haar mooie witte boerderij.
En zozeer sprak de trouwhartige sfeer hem aan, dat zijn schetsboek (destijds bij Jan Veth en diens dochter, thans in bruikleen in het Rijksprentenkabinet) een overvloedig inspiratiemateriaal ging bevatten. Tal van motieven staan erin, die nog in later jaren – ook als hij in 1856 te Katwijk en in 1871 te Scheveningen is gaan werken – tot grondslag voor een schilderstuk hebben gediend. Een tweede schetsboek bevindt zich in het Gemeentemuseum te Den Haag. Ook op

Bladzijde uit het schetsboek van Jozef Israëls (15,5 x 10 cm), die de historizerende heldenpoze van de romantiek met het simpele vissers-verhaal kombineert. (Gemeentemuseum, Den Haag).

Zandvoort zelf bleef het werk van Israëls bewaard: zo de portretten van *moeder Nelletje* en haar dochter *Jaepie Zwemmer.* Men zie hiervoor *Op de hoogte,* jrg. 1912, blz. 473.
Wij hebben het schetsboek uit 1855 – het was lange tijd onvindbaar – eens een keer in handen gehad. *Dit is* het *boek van Zandvoort,* heeft J. I., de schilder zelf, erin gezet. Op bladzij 2 staat: *Allereerste jaar Zandvoort,* hetgeen impliceert dat Israëls ook in andere jaren te Zandvoort is geweest. En dan zien wij potloodkrabbels van: een groep die netten draagt (*Joost Atlas* bij Nicolaas Beets); een timmerman in zijn werkplaats (bijgeschreven: *roode verf*); een hangklok en een console; een rammelaar; een man slapend op de grond met een spade en een schut waarover een doek; eenmaal een duinlandschap; een drietal karren; een hurkende visser met zuidwester; een vrijer voor een venster waar een meisje achter zit (vgl. het schilderij *Eerste Liefde*); een meisje met een muts (*boterbloempje* staat er bij die muts); een jochie dat zijn eerste loopje maakt (schilderij *Klein Jantje* – vgl. een soortgelijk geval bij Millet); de flappende was ophangen in het duin waarbij een moeder-met-kind en paarden. Op een afzonderlijk blaadje: een vrouwtje bij het vuur met een hangklok – dat zich o.a. ook tegenover de titel bevindt van P. Heering's *Overijsselsche vertellingen,* Leiden 1886. Het zijn allemaal mensen en dingen des dagelijksen levens: doch *Zien is een diep geschieden,* aldus de uitspraak van Jacobus van Looy. En het goede *zien,* dat gebeurt met het hart van een Israëls, dat de willige heerseres is geweest over zijn soms wat beperkte tekenvaardigheid. En het is een geluk, dat Israëls ('de kleine en wat schriele, altijd weifelende en wonderbare joodse jongeman,' volgens Dr. W. J. de Gruyter) zich op den duur niets gelegen liet liggen aan de raad van zijn leermeester Kruseman. Deze waarschuwde hem, met vaderlijk vermaan, toen de begaafde leerling eens een oud vrouwtje had geschilderd: 'Men mag geen leelijke menschen schilderen, dat bederft den smaak!' De kunst moest toen op hoge brozen gaan, en niet op doodgewone Hollandse klompen. Wat Israëls deed, mag ons nu 'vieux jeu' lijken, in zijn tijd was het niets minder dan een revolutie in de schilderswereld.
Veel van zijn kunst was – bewust of onbewust – een uitdaging van het vooruitgangsoptimisme en de burgerlijke zelfvoldaanheid. En het is geen wonder, dat Vincent van Gogh voor Israëls een grote bewondering heeft gehad! ('Hoor eens, de techniek, de kleurmenging, het modelé van den visscher van Zandvoort bijvoorbeeld, is in mijn oog Delacroix-achtig en superbe,' 1885).
Ook Dr. Jan Pieter Veth (1864–1925) in zijn *Portretstudies en silhouetten,* blz. 117 en 118, heeft schone woorden gewijd aan de *toen ontwakende liefde voor het expressieve in nederig huisraad,* waarmee Israëls te onzent een voorganger is geweest. Hij komt ook te spreken over het Zandvoortse schetsboek, waaruit hij – evenals Dr. Max Eisler, *Jozef Israëls,* London 1924, blz. 15 – motieven aanhaalt die men pas

Oude Dagen. In de publikatie 'Oud-Zandvoort' vindt men op pag. 102 dezelfde Zandvoortse vrouw, maar dan half 'en profil'.

in andere schetsboeken op het Haagse Gemeentemuseum aantreft: vrouw met schoudermantel op een mand zittend die met een knaap naast zich in zee staart (Nicolaas Beets: *Uitreis);* een vrouw met een hondekar (schilderij *Langs velden en wegen,* dat pas 35 jaar later ontstond). In het *Gedenkboek Keuze-Tentoonstelling van Hollandsche Schilderkunst uit de jaren 1860–1892,* heeft Jan Veth de gerijpte Israëls zo uitnemend getypeerd, dat wij ook deze typering graag overnemen:

Morrelen in een verflaag, tastend naar het levensmysterie, dat uit den schijn der dingen spreekt, dàt is voor hem schilderen. Hij zal geen

Langs Moeders graf, volgens de gravure van J. H. Rennefeld.

mooi geschilderd brok aanwijzen in eenig werk, – wat raken hem delicatessen van factuur! – maar spreken zal hij van hoe een figuur het doet, en van hoe wèl een tafereel van uitdrukking begrepen is...
Met [...] stuntelige middelen niets dan één grooten adem te doen voelen, dàt is het juist waarvoor Israëls er is.

Het valt niet mee, tot in details uit te maken welke van Israëls' werken hun inspiratie aan Zandvoort danken, mede omdat de meester later in verwante zeedorpen is gaan werken. Zo nu en dan echter vindt men aanduidingen als: *Oude vrouw uit Zandvoort, Anneke van Zandvoort* (model voor *Het breistertje*), *Zandvoortse visvrouwen op de thuisweg, Oude Zandvoortse visser.* Een veilige gids lijken de schetsboeken die echter niet alles behelzen wat Israëls in Zandvoort geschetst heeft. Zo bijvoorbeeld niet de olieverfschets uit het *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden* (een oud Zandvoorts buurtje).
Topografische aanwijzing geeft ook *De kinderen der zee* (1860, tweede druk 1872, derde druk 1889, vierde druk 1895, vijfde druk 1901; als *Ons Visschersvolkje* in de *Dichtwerken),* waarin Nicolaas

Beets een dozijn verzen heeft geleverd – later met twee zulke dichtstukken-naar-Israëls vermeerderd – bij gravuren van J. C. Rennefeld (Neuss 1823-Amsterdam 1877) naar schilderijen van Israëls. Hiervoor hebben wij al – bij het schetsboek – op de dichterlijke uitwerking door Beets gewezen, die de dichter zelf – aldus zijn inleiding in de *Dichtwerken* – lager stelt dan zijn hiervoor geciteerde *Visschers Jaap*: 'Iets anders is het naar de levendigste voorstelling van het leven, iets anders naar het leven zelf te werken' (april 1874). Hoe Beets zich toch wel alles van Israëls op Zandvoort denkt (ofschoon de prent bij *Waar blijft hij?* Katwijks is), blijkt uit gedicht nummer 2 dat het in de zeereep luierend en op het water uitkijkend kind identificeert met een *Zandvoorts kind.* Dr. Max Eisler, in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, jrg. 21 (1911), juli-december, deel 42, blzz. 266–285, wijdde een belangrijk artikel aan *Zandvoort 1855*, dat topografisch echter weinig te bieden heeft. Hierin bespreekt hij het wereldvermaarde uit 1856 daterende *Langs het kerkhof* (*Stedelijk Museum* te Amsterdam), door Beets *Langs Moeders graf* genoemd, dat na het simpele en ook door de jonge Pieneman bewonderde *Eerste liefde* Israëls' tweede schepping is geweest op grond van zijn Zandvoortse pelgrimstocht. In tegenstelling tot veel van het latere werk hebben beide stukken gemeen, dat zij atelier-werk en geen *plein-air* schilderijen zijn: het enige Zandvoortse wat eraan is zijn de meegebrachte kostuums en accessoires – Amsterdammers van de Rozengracht c.a. hebben ervoor geposeerd. Niettemin: ieder kent ook in onze tijd het roerende *Langs Moeders graf* oftewel *De Zandvoortse Visser*: hetzij van het Israëls-monument te Groningen (onthuld in 1922, vernield in 1943, hersteld in 1946), hetzij van de talrijke afbeeldingen, tot op koektrommels toe. Een stoere in-zich-zelf-gekeerde *visser*, in *boezee* en zuidwester en met een stuk net bij wijze van romantisch attribuut bij zich, z'n kleine Stijntje op de arm en z'n wat oudere Krelis aan de hand. Al gaat het over het harde en tobberige vissersleven, met zijn toneelachtig licht-en-donker-effekt en zijn klassicistische deklamatietrant heeft het beroemde schilderij nog vrijwel de allure van de Pieneman- en Krusemanschool – het is geen bijna zwijgen in vervagende bruinen-en-grijzen, zoals wij het later van de meester zullen zien. De in krijt gedane voorstudie is treffender dan het schoolse en zware schilderij, aldus Jan Veth in de prachteditie. Die in ons boek gereproduceerde gravure van Rennefeld (ook J. W. Kaiser – 1813–1900 – maakte een gravure) beperkt zich tot de scherpe weergave van de tragische groep en laat de effektvolle atmosfeer achterwege. Merkwaardiger nog is een andere vernuchtering: op raad van een vriend had Israëls zijn reeds voltooide schilderij onderaan-rechts van een grafkruis voorzien, dat ongetwijfeld het toch al grote effekt op een elementair-gevoelig publiek nog uitermate heeft versterkt. Rennefeld kan dit kruis weggelaten hebben, omdat hij wist hoe het er indertijd is opgekomen en omdat hij beseft kan hebben, dat grafkruisen zich zeker niet pal bij het strand bevinden en

nog meer dat zij in een overwegend Nederlands-Hervormd vissersdorp wellicht minder op hun plaats zijn, ondanks een niet-te-verwaarlozen minderheid van in de buurt bij de Zandvoortselaan woonachtige Rooms-Katholieke Zandvoorters (Van der Aa's woordenboek, in 1851, geeft 950 Nederlands-Hervormde en 220 Rooms-Katholieke Zandvoorters).
Het jaar 1858 brengt – behalve *Na de storm – De Wieg* en *Ida, het vissersmeisje* (waarvoor het ovaal portret van de Zandvoortse *Anneke* een voorstudie is geweest), welk laatste stuk door het gedicht van Nicolaas Beets en door de toonzetting van de Rotterdamse Wouter Hutschenruyter Sr. (1796–1878) vooral bekend is geworden als *Het Breistertje*. Het schilderij *De Wieg* (óók berijmd door Beets) toverde nog in later jaren op het gelaat van de meester een glimlach van innige voldoening. En van *Het Breistertje* was hem de hele geschiedenis, het model en de ontvangst die het te beurt gevallen is, tot in de kleinste bijzonderheden bijgebleven. De tekst van Beets is ditmaal zo geslaagd – hij komt nu nog in bloemlezingen voor – dat wij hem hier afdrukken (de muziek van W. Hutschenruyter is op de Leidse Universiteitsbibliotheek). De stijl is volksaardig met zijn *staat... en breit* en zijn leuk chiasme in *wezen mag* en *mag zijn*, en er zit ontegenzeggelijk *gang* in het geval.

1
Mooi Kniertje staat van dag tot dag
En breit voor haar deur een kwartiertje:
'Voor wie dat paar kousen wel wezen mag,
'Mijn allerliefste Kniertje?

2
'Voor wie dat paar kousen wel mag zijn,
'Voor moêrtjen of voor vaârtje?'
Zucht dag op dag die bleke Krijn,
'Of zijn ze voor Grietjen of Saartje?'

3
' 'Wel Krijnbuur! wist je dat zo graag?
' 'U wil ik het niet verzwijgen.
"Je bent niet voor niets zo jentig vandaag,
' 'Om alles uit me te krijgen.

' 'Beloof maar dat je 't niemand zegt,' '
Spreekt Kniertje, hoe langer hoe zachter;
' 'De wereld is tegenwoordig zo slecht;
' 'Ze zocht er zeker wat achter.

Anneke van Zandvoort, geliefd model van de schilder, naar de gravure van J. H. Rennefeld.

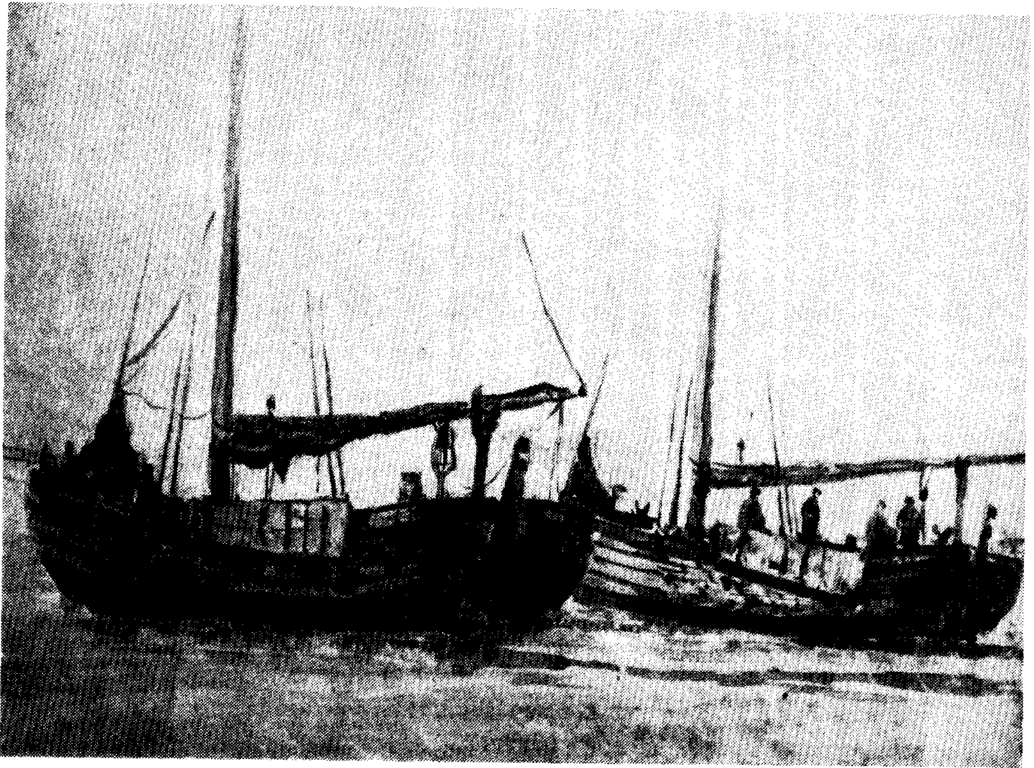
5
‘‘Die kousen zijn voor me moêrtje niet,
‘‘Ze passen niet voor me vaârtje;
‘‘Ze zijn ook niet voor zuster Margriet,
‘‘Nog minder voor ’t kleine Saartje.

6
‘‘Ze zijn voor geen oompje, ze zijn voor geen meui,
‘‘Hoe hoog of hoe laag ze ook sprongen;

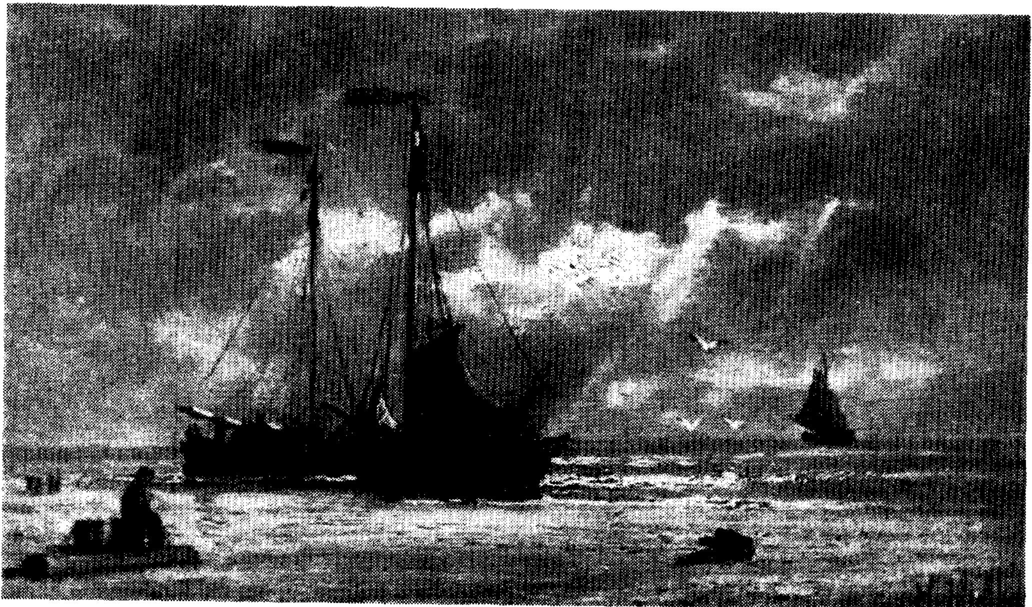
‘‘*Ze zijn niet voor een oude kneu,*
‘‘*En niet voor een laffe jongen.*

7
‘‘*Ze zijn– ze zijn– ze zijn– ze zijn–*
‘‘*Je zult het maar raden moeten!*
‘‘*Die kousjes, zo netjes, zo fijn,*
‘‘*Ze zijn– voor twee blote voeten.*’’

Ook andere dichters dan Beets hebben verzen geschreven bij de visserstaferelen van Jozef Israëls. Onder hen was W. J. Hofdijk, die meer was gaan zien dan kloosters en kastelen. Men vindt zijn *Twee Zonen* – gesitueerd in het Zandvoort van de Spaanse tijd – in zijn *Romantische Poëzy* van 1867. De bijgevoegde gravure door Willem Steelink Sr. (Amsterdam 1826-Amsterdam 1913) naar de schilderij van Israëls (waarvan men de aanloop al in het Zandvoortse schetsboek aantreft), wint het verre van het breedsprakige verhaal-in-dichtvorm van de ouder en kouder geworden Kennemer Minstreel. Dan had Carel Vosmaer beter de keurig-eenvoudige toon te pakken, in zijn aan J. Israëls opgedragen *Zondagmorgen aan het strand* (*Vogels van diverse pluimage*, afdeling *Gedichten*, Leiden 1879).
Behalve Jan van Walré, J. van Oosterwijk Bruijn (*Het badhuis te Zandvoort*, 1828) en W. J. van Zeggelen (*De Wedren bij Zandvoort, 6 en 7 september 1844)* heeft ook S. J. van den Bergh – die een vrij groot aantal verzen aan het Noordwijkse visserslevens heeft gewijd (zie Gerard Brom, *Schilderkunst en litteratuur in de 19e eeuw*, Aulareeks [1959], blz. 47) – een gedicht in verband met Zandvoort geschreven. Door middel van *De Visscher van Zandvoort* (1847) – een hoogbejaard man, wiens enige troost de eveneens vergrijsde poedel is – levert hij een langademig pleidooi voor een Nederlands pendant van het Britse *Greenwich hospital*, tehuis voor oude zeelui.
Het voorbeeld van Jozef Israëls – ook omstreeks 1874 de ontdekker van het Gooise Laren (W. J. Rust, *De Gooise Dorpen*, blz. 46) – is door vele schilders gevolgd. Naast de Vlaming Timmermans en de Duitsers Mücke en Haver, mag – behalve de in Zandvoort overleden Duitse schilder Louis Corinth (1926) – genoemd worden Kasparus Karssen (*Straat in Zandvoort*, 1885) en de Duits-Joodse Max Liebermann (1847–1935), felle tegenhanger van de mijmerende Jozef Israëls. Wij zagen van hem o.a. een grandioze werkplaats, een open straatje en het tolhuis – alle drie van onmiskenbaar-Zandvoortse origine. Sinds 1875 heeft Liebermann te Zandvoort gewerkt, waar hij o.a. – sámen met de schilder Fritz von Uhde (1848–1911) – evenals Israëls bij de timmerman gelogeerd heeft. Later liet hij zich door Scheveningen inspireren èn door het tevens zo mondaine Noordwijk. Heel fijn is het werk van Hendrik Hulk (een Amsterdamse schilder), die tussen 1880 en 1890 in Zandvoort werkte en van wie men nog heel wat bij Zand-

Twee Zandvoortse schilderijen van H. Hulk (tegen 1890).

voorters aantreft. Ook van Willem Gruijter Jr. is Zandvoorts werk bekend: zo een bomschuit, met de Zwaan als redersembleem.
Twee amateur-schilders mogen in dit overzicht niet ontbreken. Daar is allereerst de huisschilder P. H. van den Bos. In *Het Wapen van Zandvoort* – het enige echt-oude dorpscafé, waar men eigen-gemaakte drankjes drinken kan en waar het zand nog op de houten vloer ligt – kan men twee schilderijen van hem zien. Uit 1888: een pink op het strand, benevens een visser met *kriel.* Uit 1882: een treffend stuk met vechtende jongens (zwarte *boezee* met rode baai eronder), kersvers terug van de haringvangst, vergezeld van meisjes in klederdracht – dit alles op een dorpsplein met witte palen. Voorts heeft Eugène Constant van Son (1857–1913) – een amateur-kunstschilder te Bloemendaal, later te Haarlem – Zandvoortse dorpsmensen geportretteerd in olieverf (1904–1907). Men noemt: 1. *Menski* [Molenaar geb. Drommel] uit het Diakoniehuis, oud 77 jaar (1904 of 1905); 2. *Oude Griet* (september 1904); 3. *Oude Griet;* 4. Jachtopziener Van der Valk, bijgenaamd *Kees Vaar,* op de rand van zijn bedstede zittend (1905); 5. Dezelfde, als aardappelschiller; 6. *Moeder Zwemmer* uit het armen- of oudemannenhuis (juli 1907). Niet te Zandvoort, maar in het atelier te Bloemendaal geschilderd: een oude en daarvoor uit Zandvoort ontboden man. Misschien behoort ook tot deze Zandvoortse reeks een binnenhuis met vrouw aan het raam.
Ook de Haarlemse weesjongen Jacobus van Looy (1855–1930) had menige voetstap in Zandvoort liggen. Hiervan getuigt zijn als knaap reeds aangelegde *tekenboekje bij Ael* (door F. P. Huygens besproken in zijn *De Academietijd van Jacobus van Looy, Elsevier's geïllustreerd maandschrift,* jrg. 50, deel 100, blz. 511, december 1940). Hiervan getuigt al eveneens zijn *De Visvrouw,* door Godfried Bomans gekenschetst als *een stuk lenig, welig en mals proza in versvorm* (Elsevier-bloemlezing, herfst 1953). Eerst opgenomen in *De Nieuwe Gids,* jrg. 1928, deel I, blzz. 400–405, werd *De Visvrouw* twee jaar later bijgevoegd in *Jacob,* het laatste deel van Van Looy's trilogie, waar men het gemakkelijk vinden kan. Onze waardering is, uit een dialektoogpunt, minder groot dan die van Bomans. Met *leupen* en *leupt* voor *lóópe* en *lóópt* en met *neie* voor *nuwe* en met *meistal* voor *miestal* en met verkleinwoorden op -ke *(streepke)* weten wij op Zandvoort geen raad, in geen oude en in geen nieuwe tijd. Maar aan de andere kant worden ook wij, met onze volkskundige oriëntatie, verblijd door plastische elementen die de aan Tachtig geschoolde kunstenaar voordelig onderscheiden. Wij zien haar vóór ons, deze visvrouw Ael, met de *schulprand* van haar hoed en met *de rok wit-blauw gestreept en voor de schoot geschort.* Dankbaar noteren wij zeldzame woorden als *poepenoderig* voor *verwachtend-onderdanig-beleefd* en het zeldzame *wen,* dat Dr. G. J. Boekenoogen (*De Zaansche Volkstaal*) in oude keuren ontmoette (*wen halen,* in verband met volksgebruiken) en dat Dr. G. D. J. Schotel als folkloristische formule in Noordwijk-Noordwijker-

Zandvoorts straatje, omstreeks 1890. Ets van J. M. Graadt van Roggen. (Rijksarchief, Haarlem)

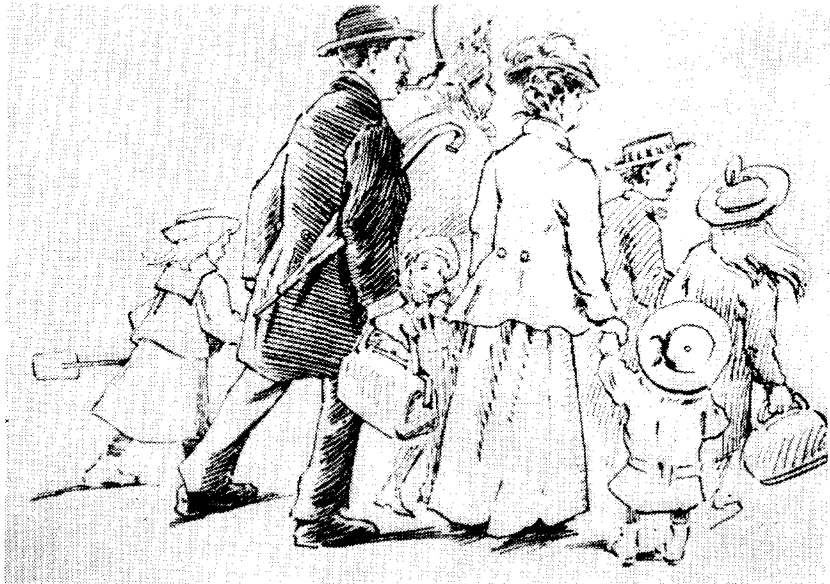
hout signaleerde (*Vrou Abdis, geef je wen* in zijn *Oude zeden en gebruiken in Nederland*, Dordrecht 1859, blz. 4 – 'wen' is echter 'mand'). Wij zien het dorp voor onze ogen liggen; inklusief de òpstekende schelpkar die Van Looy ook al eens in krijt getekend heeft (1872):

...'t opene, duinzanderige straatje,
waar tussen schuttingen van schuitenplanken was een hobbelpaadje

en waar de scharren aan hun lijn te drogen hingen,
van daakje naar rooie daakje, allerlei geriefelijke dingen,
potten lagen en pannen, groot en klein,
zo enkel maar in strandgehuchten zijn;
en waar een schelpkar rees, hoe kwam die daar zo hoog?
met allebei zijn bomen de lucht-met-meeuwen in toog.

Onze beschouwingen over het oud-Zandvoortse volksleven zijn wij bij het volk begonnen, en met des volks voortreffelijke zonen, zijn kunstenaars, zijn wij geëindigd. Een dergelijk besluit bewijst eens-te-meer welke waarden deze oud-Zandvoortse volkskultuur in zich bergt voor wie de rechte kijk bezit.

DR. TJ. W. R. DE HAAN

Naar Zandvoort in 1913!

Keizerin Elisabeth te Zandvoort 1884-'85

Elisabeth, genaamd Sissi, werd geboren op 24 december 1837, zij werd op 10 september 1898 vermoord door een anarchist, die later in de gevangenis zelfmoord pleegde. Op 24 april 1854 huwde zij met keizer Frans Jozef de eerste van Oostenrijk. In het boek *Elisabeth*, van Egon Caesar Conte Corti, in het Nederlands bewerkt door Maria Heemskerk, lezen we op bladzijde 238 ev. (in de 8ste druk op bladzijde 200):
'De ischias of nerveuze pijnen van Elisabeths voeten worden intussen door de vele krachttoeren steeds erger. En in mei 1884 reist zij opeens halsoverkop naar Amsterdam om daar de toentertijd wereldberoemde Dokter Mezger te raadplegen. Dit is een kort aangebonden heerschap, die een massagekuur van zes weken als vereiste voor haar beterschap stelt. Hij bereikt er echter weinig mee, daar Elisabeth ook in Holland overmatig aan sport blijft doen en eens zelfs tien uur achter elkaar marcheert. Zij wordt zó prikkelbaar, dat Dokter Mezger de kuur afbreekt en blij is, Hare Majesteit te zien vertrekken. In juli 1884 komt Elisabeth in Beieren terug en de Hollandse dokter, met wie zij dweept, juist omdat hij zo kortaf tegen haar is, heeft tenminste bereikt dat zij nu regelmatig en behoorlijk eet. Hij dreigde n.l. dat zij binnen twee jaar een oude vrouw zou zijn, wanneer zij voortging zich zo slecht te voeden. Maar de tochten, zelfs bij stromende regen, worden voortgezet. De verblijfplaats voor de herfst is natuurlijk weer Gödöllö in Hongarije en in november ook Ofen (Boedapest). Daar ontvangt Elisabeth de koningin van Roemenië, Carmen Sylva, met wie zij in veel opzichten overeenstemt en die haar aanraadt het dichten te hervatten, 'als bliksemafleider voor allerlei leven'. Dezelfde raad had Valerie, haar moeder, ook dikwijls gegeven.
Voorlopig verdiept de keizerin zich alleen nog maar in haar twee lievelingsdichters, Heinrich Heine en Homerus. Na de wintercampagne in Boedapest en Wenen, die haar geduchte 'hofbalhoofdpijn' bezorgde, zoals Valerie het zelf noemt, gaat zij in maart 1885 weer een kuur doen bij dokter Mezger in Amsterdam. Zij huurt een villa in Zandvoort. En hier is het, dat na 30 jaren weer een gedicht ontstaat in de trant van Heine en tegelijk een verheerlijking van de Homerische Achilles, die meer en meer Elisabeths droomheld wordt. In de tuin van Miramar bij Triëst, (een buitenverblijf van de keizerlijke familie) heeft zij een beeld van zijn stervende figuur laten plaatsen.
De steeds wisselende schoonheid van de zee geeft haar stof tot vele

dichtproeven en zij ziet zichzelf als een rusteloos zwierende zeemeeuw, die nergens neerstrijkt om er lang te blijven. Uit haar poëtische dromen wordt zij vrij hardhandig gewekt door een zekere Leon Bindshuyden, een als heer gekleed persoon, die op straat in Amsterdam haar waaier met zijn paraplu opzij slaat. De politie verhoort hem en hij verklaart alleen het gezicht van de zich zo verbergende dame te hebben willen zien. De Nederlandse regering betuigt haar leedwezen, maar voor Elisabeth is het een waarschuwing, om zich niet overal volkomen veilig te wanen.
Van Amsterdam gaat de reis over Heidelberg. In december wenste zij vanwege haar ischias weer naar dokter Mezger te reizen, doch zij werd door haar dochter Valerie hiervan afgehouden. Elisabeths wanhopige klachten komen haar dochter overdreven voor. Wanneer zijn vrouw zelfs toespelingen maakt op zelfmoord, verklaart Keizer Frans Jozef eenvoudig: 'Dan kom je in de hel'. Tot zover het interessante verhaal van Graaf Corti.
Wat het verblijf in Zandvoort van deze 'merkwaardige vrouw' betreft, weten wij dus, dat zij ter genezing een bezoek bracht aan dokter Mezger in Amsterdam. Deze oefende praktijk uit in het Amstelhotel aldaar. Op 2 mei 1884 kwam H.M. met gevolg per extra trein in de hoofdstad aan. Zij reisde streng incognito onder de naam van Gravin von Hohenembs. Het incognito betekende echter niet zoveel, want spoedig vertelden de bladen dat de keizerin van Oostenrijk in Amsterdam was. Zij nam haar intrek in Bracks Doelenhotel. De keizerin hield ervan, zich vroeg ter ruste te begeven en tijdig op te staan. Direct na aankomst begaf zij zich naar de beroemde medicus en bracht verder haar dagen door met het maken van uitstapjes in Amsterdam en naar de Zaanstreek, naar Alkmaar, Volendam, Marken enzovoort. Ook de lijfarts van de keizerin, Hofrath Wiederhofen, had op de dag van aankomst een konferentie met dokter Joh. G. Mezger. Het resultaat daarvan was de raad aan de Keizerin, direkt met de voorgenomen kuur te beginnen.
Op 9 mei 1884 bezocht de keizerin met haar inmiddels overgekomen dochter Valerie en gevolg van vijf personen de badplaats Zandvoort. Daar werd een wandeling van een paar uur langs het strand gemaakt. Het diner werd daarna gebruikt in Hotel Kaufmann (Hotel d'Orange). Met de avondtrein keerde het hoge gezelschap terug naar Amsterdam. De volgende dag echter, kwam H.M. weer naar Zandvoort, waar zij met grote belangstelling keek naar het veilen van de vis op het strand, van de pinken aldaar aan land gebracht.
Ook het oude Kennemerland, met zijn zee en duinen en vele oude buitenplaatsen, oefende op de keizerin een grote bekoring uit. In Velsen stelde de heer Wüste zijn Zwitserse châlet 'Spaar en Berg' aan de Wüstelaan te Santpoort aan haar ter beschikking. Op 14 mei vertrok het stalpersoneel met vier paarden naar Santpoort, waar de viervoeters ondergebracht werden in de stal van 'Spaar en Berg' om

Keizerin Elisabeth. Schilderij van Winterhalter (1864).

Was will die einsame Träne?
Sie trübt mir nur den Blick.
Sie blieb aus alten Zeiten
In meinem Aug' zurück!
Heinrich Heine.

daar te dienen voor uitstapjes van de keizerin door de omgeving. Omstreeks 18 mei 1884 nam de keizerin in hotel Kaufmann te Zandvoort met haar gevolg, bestaande uit 15 personen, elf appartementen in gebruik. In de vroege morgenuren na het ontbijt werden kleine wandelingen langs het strand gemaakt, die zich soms ook door de duinen uitstrekten tot Santpoort, vanwaar H.M. dan gewoonlijk te paard naar Zandvoort terugkeerde, altijd zoveel mogelijk langs het

strand. Na het diner wandelde zij wederom langs de zee en begaf zich dan vroeg ter ruste. Op 26 mei bezocht de keizerin voor de tweede maal Den Haag en Scheveningen en legde deze tocht geheel te voet af. Bij terugkomst in Zandvoort, was het die dag blijkbaar prachtig weer, want het was te Zandvoort 'zeer vol'. 'De Ton', welke op het duin geplaatst was, niet ver van Hotel Kaufmann, bood waarschijnlijk een aantrekkelijke rustplaats, want vandaar verlustigde de keizerin zich in de schone aanblik van zee en strand. Des morgens ging de keizerin in deze tijd naar Dokter Mezger, des middags was zij dan weer in Zandvoort, omdat de zee een grote aantrekkelijkheid voor haar bezat. En hoewel H.M. zelf de beschikking had over een luxe equipage, gaf zij voor haar ritjes in de omgeving meermalen de voorkeur aan het eenvoudige oude brikje van de stalhouder Driehuijzen te Zandvoort. Zij hield van lange wandelingen langs het strand en wilde ook te voet naar Noordwijk, doch moest daarvan afzien, omdat haar gevolg bezwaar maakte tegen deze wandeling van drie uur heen en drie uur terug door het vaak mulle zand. Meermalen maakte zij echter deze tocht per rijtuig langs het strand. Een vierwielige boerenwagen met brede wielen, goed voorzien van kussens en dekens en met twee paarden bespannen, werd hiervoor gebruikt.
Tijdens haar verblijf in hotel Kaufmann maakte de keizerin gebruik van de badinrichting 'Neptunus', die geëxploiteerd werd door de heer Kaufmann in compagnonschap met de heer Jan Hollenberg, de vader van de heer Jan Hollenberg, die later in de Zuiderstraat woonde. Van de toen nog witgeschilderde badkoetsen werden de nummers 1 en 2 gereserveerd voor de keizerlijke familie. In deze beide koetsen hing tegenover de deuropening een spiegel, waarnaast aan de ene zijde de Oostenrijkse en aan de andere kant de Nederlandse vlag was geschilderd.
Meerdere malen woonde keizerin Elisabeth de mis bij in de Parochiekerk te Zandvoort, die werd gelezen door pastoor W. Hoorneman van de parochie van de H. Augustinus te Amsterdam, aan wie daartoe het verzoek was gedaan. Later woonde de keizerin ook diensten bij, die geleid werden door de Zandvoortse pastoor l'Ami. Deze kon tevreden zijn over het verblijf van zijn hoge gaste in Zandvoort, want zij schonk de pastoor een zeer fraaie en waardevolle kazuifel, waaraan zeer veel goud-brokaat verwerkt was en die vervaardigd werd in Wenen. Aan de achterzijde zijn onderaan de wapens van de keizerlijke familie geborduurd, waarboven de Oostenrijkse kroon is aangebracht. Dit kazuifel verkeert ook thans nog altijd in zeer goede staat en wordt nog steeds gebruikt.
De zee trok de keizerin onweerstaanbaar. Zo begaf zij zich ook naar IJmuiden en maakte vandaar over zee een tochtje met de Hercules. Op maandag 9 juni, daags voor haar vertrek, bezocht zij Apeldoorn, waar Het Loo werd bezichtigd. Op 10 juni vertrok H.M. Volgens de pers heeft zij zich in die dagen zo vrij in Zandvoort kunnen bewegen,

Dr. Joh. G. Mezger. (Verz. G. N. de Heer)

omdat de bevolking en de bezoekers van het zeedorp haar niet hinderden en haar incognito streng eerbiedigden.
Daardoor rijpte bij haar het plan, zes weken later terug te komen, doch het duurde tot 27 februari 1885, alvorens de keizerin weer in Amsterdam kwam, om de het vorig jaar afgebroken kuur bij dokter Mezger voort te zetten. Kort na haar aankomst vertrok zij alweer naar Zandvoort, waar de heer Ricard, chef van de firma Ricard en Freiwald te Amsterdam, haar als gaste in zijn villa 'Paula' aan de

Noordboulevard ontving. Dit landhuis was voor een gedeelte nieuw en op waarlijk vorstelijke voet voor de hoge gaste ingericht. De maaltijden werden in Bracks Doelenhotel bereid en uit Amsterdam in villa Paula bezorgd. Bij kleine uitstapjes van IJmuiden uit maakte de keizerin gebruik van het Engelse stoomjacht 'Sante Cecilia' van Lord Paget. Het was een fraai ingericht en goed bemand ijzeren stoomschip. Deze boottochten bekwamen H.M. blijkbaar goed, want op 11 maart maakte ze met hetzelfde schip weer een tochtje, overnachtte aan boord van het jacht en kwam 's morgens om 6 uur in IJmuiden weer binnen, doorstomend naar Amsterdam, waar de keizerin moest zijn voor de behandeling door dokter Mezger. Op 17 maart herhaalde zij deze tocht nog eens. Op 29 maart 1885 overhandigde H.M. in zeer vleiende bewoordingen aan dokter Joh. G. Mezger de onderscheidingstekenen van Groot Officier met de Ster in de orde van Frans Jozef, hem door Z.M. de Keizer verleend. Daarna kwam weer het afscheid. Per spoor vertrok de keizerin naar IJmuiden. Daar wachtte de 'Sante Cecilia' voor een vijfdaagse tocht langs de Engelse kust. Daarna ging de boot naar Vlissingen en werd per keizerlijke trein de tocht naar Heidelberg voortgezet, waar haar dochter Valerie haar opwachtte.

Het gedicht van Heine onder het portret van de keizerin was haar lievelingsgedicht. Het is ingebeiteld in het monument, dat zij liet plaatsen in het park van het kasteel Achileion op Korfoe. Naar men zegt, had zij in verband met het vele verdriet in haar leven (kroonprins Rudolf en het drama van Mayerling) de laatste regel willen veranderen in: 'In meinem Mutteraug zurück'. Uit piëteit tegenover de grote dichter heeft zij dit echter niet willen doen.

Zo eindigde het bezoek van keizerin Elisabeth van Oostenrijk aan Zandvoort, een bezoek, dat ook nu nog in de harten van vele oud-Zandvoorters voortleeft en dat van vader op zoon wordt oververteld.

G. N. DE HEER

Kulturele verenigingen en instellingen

Zandvoortse Muziekkapel
Tamboerkorps van de Zandvoortse Muziekkapel
Accordeonvereniging 'Zandvoort'
Hervormd Kerkkoor
Gereformeerd Kerkkoor
R.K. Kerkkoor 'Sint Caecilia'
Zandvoorts Christelijk Kinderkoor
FEELBEA – sextet
Zandvoorts Bejaardenkoor
Vereniging 'Toonkunst Oratoriumkoor Zandvoort'
'Stichting Culturele Kring 't Helm' Zandvoort
Zandvoortse Folklore Vereniging 'De Wurf'
Zandvoortse Volksdansvereniging
Toneelvereniging 'Wim Hildering'
Toneelvereniging 'Op Hoop van Zegen'
Toneelvereniging 'Sandevoerde'
Zandvoortse Operettevereniging
Operettevereniging 'Jong Zandvoort'
Jongeren toneelgroep 'Met de helm geboren'
Nederlands Padvindstersgilde 'Zeedistelgroep', afdeling Zandvoort
Verkenners van de Katholieke Jeugdbeweging, afdeling Zandvoort, 'Sint Willibrordus'
'De Nederlandse Padvinders', afdeling Zandvoort, 'The Buffalo's'
Hervormde Jeugdraad
Gereformeerde Jeugdcentrale
Rooms Katholieke Jeugdraad
Hervormde Jeugdvereniging 'De Vliegende Schotel'
Speeltuinvereniging 'Kindervreugd'
Rooms Katholieke Jeugdvereniging 'Y.O.K.A.'
Openbare bibliotheek en leeszaal
Fotokring Zandvoort
Stichting Gemeenschapshuis Zandvoort
Volksmuziekschool Zandvoort, onderafdeling V.M.S. Haarlem
(1968)

Epiloog

In 1960 verscheen *Oud-Zandvoort*. Het werd officieel aangeboden ten gemeentehuize, in een gezellige bijeenkomst, en het raakte binnen een paar jaar uitverkocht. Het was dan ook een werkje van liefde, door de diverse medewerkers vol toewijding samengesteld, en door Gertenbachs Drukkerij op een vlekkeloze wijze gedrukt. En de Zandvoorters, zowel de oude kern als de nieuw aangekomenen, houden van hun dorp.
Nu, in 1968, komen wij andermaal met ons geschrift over Zandvoort voor den dag, ditmaal onder de titel *Gort met stroop*. En wel in de reeks 'Stad en Dorp' (die zal worden voortgezet, naar het zich laat aanzien, met Warmond, Eemland, Volendam, Scheveningen, Katwijk, Haarlemmermeer en wat zich nog meer zal aanbieden aan volkskundig georiënteerde dorpsmonografieën). Ook wie *Oud-Zandvoort* al bezit, kan nog heel wat nieuws vinden in *Gort met stroop*: de tekst werd uitgebreid (en waar nodig óók bekort), het plaatjesmateriaal vernieuwd en sterk vermeerderd, nieuwe medewerkers werden aangetrokken.
Nagenoeg tegelijkertijd verschijnt '*Zandvoort in oude prenten*', dat vooral een beeld wil geven van de periode 1840–1940, toen alles zo helemaal anders was op Zandvoort dan in dit haastige en gejaagde 1968, nu het een het ander verdringt.
Daarnaast verblijden wij ons ten zeerste over het nieuwe, dat ook in Zandvoort allerwegen is opgeschoten. Er is – om uit het vele eens iets te noemen – een veertigtal verenigingen, waarbij een kulturele-avonden-inrichtende als *'t Helm* en een drietal toneelklubs. 'Toneel speule dat kenne ze op Zanfert. Bai 't eerste spul dat ze hier opvoerde, is er nog ien 'n oog oiteschote. Dat was mit dat stik van Witte van Haemstede op de Blenk, de Blinkerd!'
Dorpen als Zandvoort hebben kultureel gezien, een dubbele taak. Aan de ene kant dienen zij gulhartig mee te doen met alles wat juist het moderne leven te bieden heeft, ja, in zekere zin dienen zij de Stad binnen het Dorp te halen. Doch aan de andere kant moeten zij bewaren en als dat kan verder ontwikkelen c.q. opnieuw in-het-leven-roepen wat hun is overgebleven aan een traditionele volkskultuur die hen van alle andere dorpen tot op zekere hoogte onderscheidt. Het ziet er naar uit, dat Zandvoort deze tweezijdige opdracht verstaat en wij kunnen ons daarom als historisch en sociologisch ingestelde kultuuronderzoekers, als volkskundigen, dan ook uitermate verheugen in het-

geen een zo sterk wisselend dorpsleven als dat van Zandvoort ons op het stuk van een desalniettemin tamelijk kontinue ontwikkeling te zien geeft. Dat dit in lengte-van-dagen aldus blijven moge: een goede harmonie tussen verleden, heden en toekomst benevens een echte geborgenheid, niet alleen wat de oud-Zandvoortse kern betreft, in een gezamenlijk omhoog strevende gemeente die nog veelszins een gemeenschap genoemd mag worden.

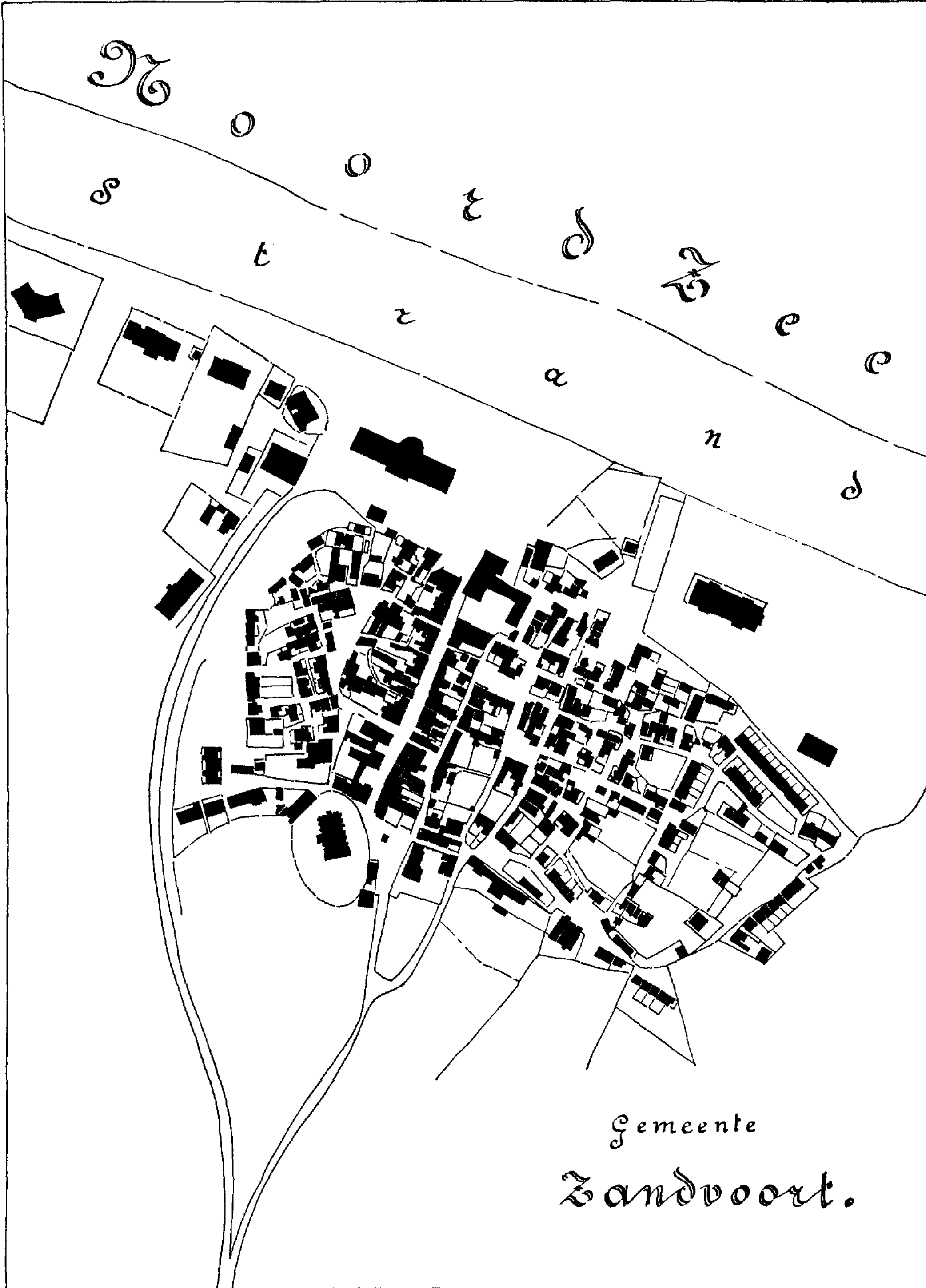
Santpoorterplein 28, Haarlem

DR. TJ. W. R. DE HAAN

Bibliografie

H. Zoeteboom, De Zaanlants Arkadia, 1658, blz. 143 vgl.
G. Tijsens, Haarlemmer duinzang van Sandvoort af tot Haarlem, 1728.
Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, VIII, blz. 250 vgl, Amsterdam, 1750.
Jac. Kok, Vaderlandsch woordenboek, XXXIV, blz. 41 vgl. Amsterdam, 1795.
A. J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, XIII, blz. 85 vgl. Gorinchem, 1851.
F. Allan, Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, II, blz. 140 vgl. Haarlem, 1877.
F. Allan, Bad Zandvoort, Amsterdam, 1881.
Noordzeebad Zandvoort, Amsterdam, 1891.
F. Anderheggen en *L. J. Neumeyer,* Amsterdam zeebadplaats, Amsterdam, 1897.
J. M. Sterck-Proot, Geschiedenis van Zandvoort (hs. gemeente archief Haarlem).
P. van der Mije, Van Mullevoorde tot badplaats, Zandvoort, 1950.
Idem, De geschiedenis van de Nederlands Hervormde Kerk te Zandvoort, 1960.
Idem, Leert de zee kennen, 1951.
Idem, De zee, 1932.
P. N. van Doorninck, Inventaris van het oud-archief der heerlijkheid Zandvoort, 1892.
F. E. Posthumus Meyjes, De heeren van Zandvoort. In: Nederlandsche Leeuw, 1920.
C. S. Buys Ballot, De heeren van Zandvoort. In: Nederlandsche Leeuw, 1921.
B. W. A. Sloet tot Oldhuis, Oeconomische beschrijving van de badplaats Zandvoort, 1863.
Rapport van de badplaats Zandvoort, 1947.
Zandvoort, een sociaal geografisch struktuuronderzoek. Utrecht, 1957.
Een bezoek aan Zandvoort. In: Eigen Haard, 1881.
J. Adel, Zandvoort in wintertijd. In: Eigen Haard, 1912.
Van drie badplaatsen; Zandvoort en hare uitbreiding. In: Op de Hoogte, 1917.
G. van Nes-Uilkens, Voorjaar te Zandvoort. In: Morks' Magazijn, 1920.

Idem, Zandvoort. In: De Hollandsche Revue, 1921.
Zandvoort (door *Ro van Oven*). In: Buiten, 1930.
J. van Oosterwijk Bruijn, Het badhuis te Zandvoort, 1828.
De wedloopen en harddraverijen, ingesteld door de Sociëteit tot aanmoediging en verbetering van het paardenras, gehouden op het terrein der Sociëteit nabij Zandvoort, 1844.
W. J. van Zeggelen, De wedren bij Zandvoort, 1844.
Een Hollandsche wedloop. Door Hippolytus [*A. Beets*], 1844.
Inwijding van de bewaarschool te Zandvoort. Leeuwarden, 1845.
Hoog zeewater te Zandvoort, 1792. In: Zaanlandsch Jaarboek, 1850.
Hs. Jan Snijer, eigenhandige levensbeschrijving (archief mej. E. Bakels te Zandvoort).
Het nieuwe Kurhaus te Zandvoort. In: De Bouwwereld, 1913.
C. D. Scheer en *G. A. van Dieren,* De eerste electrische tram in Nederland.
Bijdrage tot de kennis van de opkomst van Zandvoort als badplaats (1938).
Prof. Dr. H. J. A. Duparc, Zandvoorts tram. In: Op de rails, december 1959 (jrg. XXVII).
H J. Barnhoorn en *Joh. G. Crabbendam,* Honderdjarig bestaan van de parochie Sint Agatha te Zandvoort, 1951.
E. C. M. Roderkerk, De Kennemer duinen, II. Van vloedlijn tot binnenduin, 1959.
Dr. B. van den Berg, Het dialect van Zandvoort en zijn plaats in de Hollandse dialecten, 1959.
Cees van der Meulen, Zandvoort, foto's en tekst (± 1960).
W. M. B. Bosman, Zandvoort in de jaren 1945–1965, Zandvoort 1965.
Dr. W. J. de Gruyter c.s., Herdenkingstentoonstelling Jozef Israëls, 1824–1911, Groningen 1961 (en Arnhem 1962).

Noordzee
strand
Gemeente
Zandvoort.

Inhoud